

Het zesde jaarboek voor het democratisch socialisme

Kiezers en kabinetten
De PvdA
als 'Parool-ideaal'
Spaanse burgeroorlog
George van den Bergh

Tegen de achtergrond van de naderende parlementsverkiezingen, die over de eventuele doorbraak van de Partij van de Arbeid naar een '40 procent-partij' uitsluitsel moeten geven, wordt in dit jaarboek aandacht besteed aan de plaats van de PvdA in het naoorlogse politieke systeem. Andeweg en Hillebrand nemen een nooit gepubliceerde studie van Den Uyl uit 1951, 'het eerste professionele verkiezingsonderzoek in ons land', tot uitgangspunt voor een verkenning van de electorale lotgevallen van de PvdA sinds 1945. In aansluiting daarop gaat Anneke Visser in op de naoorlogse kabinetsformaties in ons land, waarbij de sociaal-democraten, althans na 1958, nogal eens buiten spel kwamen te staan. En dat, volgens de auteur, niet alleen door andermans toedoen...

Madelon de Keizer belicht een hoofdstuk uit de geschiedenis van het ontstaan van de naoorlogse politieke verhoudingen in ons land. Hoe groot, vraagt zij zich af, was de invloed van *Het Parool* – in de oorlog als verzetsblad opgericht – op de vorming van de PvdA in 1946? Daarbij komen onder andere de meningsverschillen ter sprake – bijvoorbeeld tussen Koos Vorrink en *Parool*-voorman Frans Goedhart – die al tijdens de bezetting ontstonden over de wijze, waarop de vooroorlogse partijpolitieke structuur doorbroken moest worden. Voorts in dit jaarboek, in de vorm van artikelen van Gerrits en Prak, aandacht voor de Socialistische Internationale van het interbellum, de SAI, die aan interne strijd over de houding tegenover het communisme ten onder ging, en voor de opstelling van de Nederlandse sociaal-democratie tegenover een van de voor links meest traumatische gebeurtenissen in deze periode, de Spaanse burgeroorlog.

Het 'profiel' is deze keer gewijd aan George van den Bergh. Ralph Pans beschrijft leven en werk van deze vooraanstaande SDAP-er en hoogleraar staatsrecht.

Het zesde jaarboek voor het democratisch socialisme

Het zesde jaarboek
voor het democratisch socialisme

Onder redactie van

Jan Bank, Paul Kalma,

Martin Ros en Bart Tromp

Amsterdam

Uitgeverij De Arbeiderspers

Wiardi Beckman Stichting

Het zesde jaarboek voor het democratisch socialisme is een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, in samenwerking met Uitgeverij De Arbeiderspers.

De redactie is benoemd door het curatorium van de wbs, maar verricht haar werkzaamheden in onafhankelijkheid.

Copyright © 1985 Wiardi Beckman Stichting

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.*

ISBN 90 295 2305 0

Inhoud

INLEIDING Redactie Jaarboek

7

KIEZERS EN KABINETTEN

Rudy B. Andeweg en Ron Hillebrand *De kiezers en de pvdA. Veranderingen en mogelijkheden in het licht van een oud verkiezingsonderzoek* 14

Anneke Visser *De pvdA en het trauma van de uiterste noodzaak* 40

HET ONTSTAAN VAN DE PARTIJ VAN DE ARBEID

Madelon de Keizer *'De Partij van den Arbeid. Een Parool-ideaal wordt werkelijkheid'*—*Het Parool en de vorming van de Partij van de Arbeid* 74

INTERBELLUM

André Gerrits *Internationalisme en nationale belangen. De discussies over het communisme in de SAI* 120

Maarten Prak *Buitenlandse zaken. De SDAP en de Spaanse burgeroorlog, 1936-1939* 148

PROFIEL

Ralph Pans *George van den Bergh, 1890-1966* 174

PERSONENREGISTER

203

PERSONALIA AUTEURS

207

Inleiding

In electoraal opzicht lijkt de Partij van de Arbeid, na de inzinking van de afgelopen jaren, weer enig terrein te winnen. Er bestaat, zoals opiniepeilingen duidelijk maken, zelfs enig perspectief op een 'Doorbraak'-après-la-lettre die de pvdA tot een vrijwel zekere coalitiepartner in een komend kabinet zou maken. Opvallend, zeker in tijden van economische teruggang en van bezuinigingen op de collectieve sector, is de gematigde opstelling waaraan de pvdA die hernieuwde populariteit voor een deel te danken moet hebben. Men pleit niet meer voor een breuk met het kapitalisme door middel van 'sturing, ordening en planning', maar presenteert een betrekkelijk terughoudend hervormingsprogramma, in het bijzonder gericht op de laagst-betaalden in de samenleving — en zelfs aan hen worden geen absolute koopkrachtgaranties meer gegeven.

Aan deze gematigde, op het politieke midden geörienteerde opstelling liggen verschillende factoren ten grondslag. We noemen slechts de in ons land gangbare politieke 'cultuur', en meer in het bijzonder het kiesstelsel, die een polarisatie van de politieke verhoudingen als in Engeland en (tot 1986) in Frankrijk ernstig bemoeilijken. Op deze plaats gaat het ons echter vooral om de *historische continuïteit* die de hang van de Nederlandse sociaal-democratie naar het politieke midden kenmerkt. Verschillende artikelen in dit *Zesde jaarboek* geven daar aanwijzingen voor. Zo vestigt Gerrits in zijn artikel over de vooroorlogse Socialistische Arbeiders Internationale (SAI) de aandacht op de afwijzing door de SDAP, evenals door de Engelse Labour Party en de Scandinavische sociaal-democratische partijen, van samenwerking met de communisten, dat wil

zeggen van een Volksfront-strategie. Anders dan de meeste socialistische partijen in Midden- en Zuid-Europa koos de SDAP voor een 'opening' naar de middengroepen, en daarmee voor een gematigde koers, ten einde fascistische bewegingen bij voorbaat de wind uit de zeilen te nemen en onder parlementair-democratische verhoudingen aan een socialistische hervormingspolitiek gestalte te kunnen geven.

Aan het eind van respectievelijk na de Tweede Wereldoorlog wordt, onder gewijzigde omstandigheden, aan deze middenkoers vastgehouden. De Keizer beschrijft in dit *Jaarboek* de opvattingen over radicale vernieuwing van het Nederlandse politieke bestel, in het bijzonder ter linkerzijde, zoals die in kringen van het verzetsblad *Het Parool* leefden. De betrokken redacteuren vonden niet alleen zeker organisatiefetisjisme aan SDAP-zijde op hun weg (dat het verwante NVV tijdens de oorlog nog lelijk was opgebroken), maar ook de wil om, voortbouwend op de in de jaren dertig ingeslagen weg, door middel van een centrum-gerichte koers de partijpolitieke verhoudingen ten gunste van 'links' of 'progressief' Nederland te wijzigen. Een vooraanstaand *Parool*-medewerker als Frans Goedhart koos bij de oprichting van de Partij van de Arbeid eieren voor zijn geld en nam afstand van het aanvankelijk streven van *Het Parool* naar radicale partijvernieuwing, inclusief samenwerking met groeperingen ter linkerzijde van de sociaal-democratie, in het bijzonder de CPN.

Laat de meer recente periode, en dan vooral die vanaf de tweede helft van de jaren zestig, nu een ander beeld zien? Het is de periode waarin de PvdA polariseert, in het bijzonder tegen het politieke centrum (KVP, later CDA) en daarbij harde, overwegend getalsmatige voorwaarden aan regeringsdeelname stelt. Men kan niet zeggen dat die strategie de PvdA in alle opzichten slecht bekomen is. Integendeel, de partij leefde op en vond aansluiting bij nieuwe sociale en culturele bewegingen; het kabinet-Den Uyl, terecht omschreven als het 'meest linkse kabinet van na de oorlog' kwam tot stand; en in 1977 werd een forse verkiezingswinst geïncasseerd.

Daar staat echter nogal wat tegenover. Vooral in de tweede helft van de jaren zeventig bleek de polarisatie-strategie, inhoudelijk toch al weinig onderbouwd, als een soort boemerang te gaan werken. Visser wijst daar in haar artikel over de naoorlogse kabinetsformaties ook op. De pvdA bleef na de verkiezingswinst van 1977 buiten de regering en betaalde daarmee de tol voor haar provocerende opstelling tegenover de confessionelen in het verleden (en niet te vergeten tijdens de formatie van 1977 zelf). De electorale gevolgen kwamen enkele jaren later aan het licht, toen de pvdA als oppositiepartij, en na een betrekkelijk radicaal getoonzette campagne ('strijdpunten'; een officiële voorkeur voor regeringssamenwerking met de kleine linkse partijen) een verkiezingsnederlaag leed (in 1981; binnen een jaar gevolgd door een nog veel grotere nederlaag bij verkiezingen voor de Provinciale Staten).

Sindsdien heeft een zekere heroriëntatie plaatsgevonden, zowel wat betreft de 'stijl' van politiek bedrijven (vaak als drammerig ervaren) als de inhoud van het gepresenteerde programma. De pvdA is de afgelopen jaren ontegenzeggelijk naar het midden opgeschoven. Andeweg en Hillebrand laten zien dat aan die koers moet worden vastgehouden, wil de pvdA op 'historische' sterkte blijven, of zelfs (zoals opiniepeilingen doen hopen) verreweg de grootste partij van ons land worden. 'Voor alle onderzochte politieke vraagstukken geldt [...] dat de kiezersgroep waaruit de pvdA in de toekomst nieuwe aanhang zal kunnen recrutereren er gemiddeld minder radicale standpunten op na houdt dan de huidige achterban.'

Daarmee is het programma van de pvdA voor de komende jaren nog allerminst vastgelegd. De verovering van een zo groot mogelijk deel van het politieke centrum kan op verschillende manieren gebeuren — bij voorbeeld meer defensief, dat wil zeggen zo veel mogelijk aansluitend bij de bestaande voorkeuren die op de kiezersmarkt worden aangetroffen; of meer offensief, dat wil zeggen in een poging om een nieuw sociaal-democratisch 'project' vaste voet in een groot deel van de Neder-

landse samenleving te laten krijgen. Bovendien zijn er aan de middelen om het centrum te veroveren natuurlijk grenzen gesteld. Zoals Den Uyl indertijd, en hier aangehaald door Andeweg en Hillebrand, schreef: 'Uitbreiding van haar invloed [kan] niet de enige en ook niet de belangrijkste norm voor het beleid van een partij zijn.'

Verder, dat wil zeggen behalve de genoemde artikelen van De Keizer, Gerrits, Visser en Andeweg/Hillebrand, treft men in dit *Zesde jaarboek* een artikel van Prak aan over de opstelling van de Nederlandse sociaal-democratie tegenover de Spaanse Burgeroorlog, één van de voor links meest traumatische gebeurtenissen in de periode van het Interbellum. Het gebruikelijke 'profiel' is deze keer gewijd aan George van den Bergh. Ralph Pans beschrijft leven en werk van deze vooraanstaande hoogleraar staatsrecht en amateur-astroloog, die als gemeenteraadslid met zijn eigen partij in conflict kwam, en die indertijd bekendheid verwierf met zijn pleidooien voor een verbod op extreme politieke partijen als de NSB.

Kiezers en kabinetten

*De kiezers en de pvdA. Veranderingen en mogelijkheden
in het licht van een oud verkiezingsonderzoek*

Onder de vele wapenfeiten van dr. J. M. den Uyl is er één dat tot nu toe weinig aandacht heeft getrokken: het feit dat Den Uyl het eerste professionele verkiezingsonderzoek in ons land op zijn naam heeft staan. In april 1951 werd door de Wiardi Beckmanstichting – overigens zonder auteursvermelding – een intern rapport uitgebracht onder de titel ‘Verkiezingen in Nederland; de ontwikkeling en verspreiding van politieke voorkeuren en hun betekenis voor de pvdA; met 16 staten binnen de tekst en 8 bijlagen, genummerd I-VIII.’ Het is een omvangrijk werkstuk (bijna tweehonderd pagina’s) waarin twaalf doorwrochte hoofdstukken gewijd zijn aan onderwerpen als de ontwikkeling van het verkiezingsonderzoek; de ontwikkeling van de politieke partijen voor en na de Tweede Wereldoorlog; de geografische spreiding van pvdA-kiezers; opkomst en stabiliteit bij verkiezingen; godsdienst en partijkeuze; sociale positie en partijkeuze; en de invloed van partij-activiteiten en het regeringsbeleid op het kiesgedrag.

Den Uyls verkiezingsstudie is helaas nooit gepubliceerd en circuleert slechts in de vorm van een fotocopy onder verkiezingsonderzoekers. Alleen al omdat ‘Verkiezingen in Nederland’ in feite het beginpunt vormt van het wetenschappelijke verkiezingsonderzoek in Nederland, verdient dit wbs-rapport een beter lot. In dit hoofdstuk willen wij Den Uyls onderzoek als uitgangspunt nemen voor een bespreking van de effecten van enkele sindsdien opgetreden electorale verschuivingen op de Partij van de Arbeid.

Het is overigens niet de bedoeling om na te gaan in hoeverre alle negenenvijftig conclusies waarin Den Uyl zijn bevindingen

gen samenvatte nu nog opgaan. Afgezien van de omvang van een dergelijke onderneming zou dat unfair ten opzichte van het nu bijna vijfendertig jaar oude onderzoek zijn. Er zijn immers niet alleen opmerkelijke veranderingen in het kiesgedrag opgetreden, ook het kiezersonderzoek heeft zich in de afgelopen decennia sterk ontwikkeld.

Op het eerste gezicht doet 'Verkiezingen in Nederland' dan ook enigszins verouderd aan. Den Uyl stond bij voorbeeld stil bij de mogelijke electorale effecten van 'asocialen' in de steden (bij voorbeeld p.69); van 'temperamentsverschillen tussen de sexen' (p.74), en van de geografische spreiding van de intelligentie (pp.116-117). Hij ging na of de pvdA nu wint op zandgronden of in weidegebieden en wees op het sociaal-democratisch belang bij de pachtwetgeving vanwege de relatie tussen partijvoorkeur en eigendomsverhoudingen in de landbouw (p.112). De werkloosheid werd nog gemeten in het aantal werkloze *mannen* (p.115), en de welstand bij voorbeeld in het percentage vetkaarten dat in de wijk was gedistribueerd (p.106).

Naar deze en dergelijke aspecten van kiesgedrag zoekt men vergeefs in het hedendaagse kiezersonderzoek.

Verouderd is het rapport uit 1951 ook in methodologisch opzicht. Hoewel Den Uyl hier en daar gebruik kon maken van een NIPO-enquête uit 1948, moest hij zijn analyse voor het overgrote deel baseren op statistische gegevens per wijk, gemeente, enzovoort. Een belangrijk deel van het rapport wordt dan ook ingenomen door een minutieuze beschrijving van vierenvijftig economisch-geografische gebieden (het Groninger weidegebied, de duinstreken, de Baronie van Breda, et cetera) naar sociaal-economische, religieuze en politieke samenstelling. Ook in andere hoofdstukken bestaat de analyse veelal uit het vergelijken van gegevens per geografische eenheid (van provincie tot wijk). Over het algemeen is dat zorgvuldig en voorzichtig gedaan. Wanneer in meer welgestelde wijken een opmerkelijk percentage confessionele stemmen was geconstateerd, wees Den Uyl er bij voorbeeld op dat deze stemmen

wel eens niet van de welgestelden zelf, maar van hun ‘vrouwelijk huispersoneel’ afkomstig zouden kunnen zijn. Niettemin is hij een enkele maal voor de verleiding bezweken om op basis van geaggregeerde gegevens toch conclusies over individuen te trekken – een fout die in de methodologie als ‘the ecological fallacy’ te boek staat.²

Zo wijdde Den Uyl een interessante passage aan het ook vandaag nog omstreden verband tussen opkomst en verkiezingsuitslag. Hij constateerde dat in Brabant en Limburg de opkomst hoger was dan in de rest van het land. Ten noorden van de Moerdijk was de opkomst hoger in gemeenten waar veel katholieken wonen. Vervolgens liet hij het niveau waarop hij dit verband had geconstateerd – provincies en gemeenten – los en concludeerde dat katholieke kiezers trouwer naar de stembus gaan. Dat kan weliswaar, maar er zijn ook andere verklaringen mogelijk. De aanwezigheid van veel katholieken kan bij voorbeeld ook de protestanten naar de stembus jagen. Ten slotte nam Den Uyl aan dat de katholieke kiezersgroep in totaal een opkomstpercentage had dat gelijk was aan dat in Brabant en Limburg en stelde op basis van deze wankele redenering: ‘Al met al blijkt dus, dat bij verkiezingen voor de Tweede Kamer in Nederland de KVP tenminste één volle zetel verkrijgt tengevolge van het feit dat van het R. K. bevolkingsdeel meer kiezers aan hun stemplicht voldoen dan van de niet-R. K. bevolkingsgroepen.’ (p. 72)

Afgezien van enkele missers in dit opzicht, waren de mogelijkheden van analyse ook zeer beperkt door de beschikbaarheid van gegevens voor onderzoek. Den Uyl klaagde ‘dat van overheidswege vrijwel niets wordt gedaan om een behoorlijk onderzoek respectievelijk vergelijking van verkiezingsuitslagen mogelijk te maken. Een scheiding van de kiezers naar geslacht en leeftijdsklasse, op eenvoudige wijze te bereiken door het uitreiken van biljetten in verschillende kleur, zoals in onderscheidene Scandinavische landen gebruikelijk, is hier te lande op overwegend verzet gestuit.’ (p. 7)

Den Uyl wees zelf nadrukkelijk op de beperkingen van het onderzoeksmateriaal en stelde daardoor vooral factoren onderzocht te hebben 'die invloed uitoefenen op lange termijn en op korte termijn min of meer als onveranderlijk gegeven dienen te worden beschouwd'. Meer conjuncturele en incidentele factoren — hij noemde bij voorbeeld de invloed van belangenorganisaties en de persoonlijkheid van de lijsttrekker — blijven onderbelicht. De eerste conclusie die werd getrokken is dan ook: 'Het lijkt geen twijfel of slechts vooraf nauwkeurig overwogen enquêtes kunnen op den duur meer inzicht verschaffen in de motieven van de kiezers en daarmee in de politieke structuur van ons land.' (p. 6)

1. Schijnbare stabiliteit?

Ondanks een zekere veroudering en beperktheid hebben wij deze eerste verkiezingsstudie niet opgevoerd vanwege zijn onmiskenbare antiquarische waarde, of om een bijdrage te leveren aan de reeks voortijdige terugblikken die Den Uyl te beurt zijn gevallen vanwege het bereiken van de AOW-gerechtigde leeftijd. Vele conclusies leveren op zijn minst plausibele hypothesen voor hedendaags onderzoek en het rapport bevat een aantal inzichten die geenszins verouderd zijn. Een van de meest aardige voorbeelden is zonder twijfel Den Uyls behandeling van het vraagstuk van 'de stabiliteit en beweeglijkheid van het kiezerscorps'.

Er zijn vandaag de dag waarschijnlijk weinig politicologen te vinden die nooit eens hebben beweerd dat aan de stabiliteit in de politieke krachtsverhoudingen na 1965 een einde is gekomen. Dat is ook niet onjuist (zie Tabel 1).

Bij de verkiezingen van 1948 wisselden bij voorbeeld slechts vier kamerzetels van partij. In 1977 won de PVDA echter tien zetels, om er in 1981 weer negen te verliezen. Deze ontwikkeling van stabiliteit naar labiliteit wordt in de literatuur verklaard door een toegenomen grilligheid van de kiezers. Talloze

Tabel 1 *Netto verschuivingen in de verkiezingsuitslagen (1948-1982)*

	in percentage stemmen	in aantal Kamerzetels
1948	5,6	4
1952	6,3	5
1956	6,2	7
1959	6,0	8
1963	4,9	9
1967	10,8	15
1971	13,4	20
1972	12,4	20
1977	12,7	19
1981	9,5	14
1982	9,4	15

Bij de berekeningen zijn partijen die geen zetel hebben behaald tot een restcategorie samengevoegd. Tot en met 1956 zijn de aantallen Kamerzetels gebaseerd op een totaal van 100 zetels, daarna van 150 zetels.

Leesvoorbeeld: in 1948 heeft een netto verschuiving tussen de partijen plaatsgevonden van 5,6% van de stemmen. Daardoor zijn in datzelfde jaar 4 zetels tussen de partijen gewisseld.

factoren worden in dat kader genoemd waarbij het thema verzuiling/ontzuiling telkens terugkeert.³

Al voordat deze ontwikkeling zijn beslag kreeg plaatste Den Uyl vraagtekens bij de verklaring. Hij maakte onderscheid tussen stabiliteit in de geaggregeerde verkiezingsuitslag en stabiliteit in het kiezersgedrag, met andere woorden: tussen geringe netto verschuivingen en mogelijk veel grotere bruto verschuivingen. Tussen de Kamerverkiezingen van 1946 en 1948 constateerde Den Uyl een netto verschuiving van $\pm 10\%$.⁴ Tegelijkertijd nam hij in veel gemeenten echter verschuivingen waar in tegenovergestelde richting waaruit hij concludeerde

dat de bruto verschuivingen twee maal zo groot zijn. Die factor twee berust op niets, maar Den Uyl voerde ook bewijsmateriaal aan uit enquêtes. Zo had in een enquête op 5 juli 1948 17,2% van de 1665 ondervraagden gezegd nu op een andere partij te zullen stemmen dan bij de vorige verkiezingen (p. 76). Terecht stelde Den Uyl dat dit een minimumgrens aangeeft: 'veranderen van politieke richting wordt gevoeld als zwakheid en dus niet juist opgegeven' (p. 77). Als het werkelijke percentage zwevende kiezers daarom hoger ligt komen wij in de buurt van de vrij betrouwbare schattingen van 37% in 1972, 39% in 1979 en 22% voor 1982 en is er van sterk groeiende grilligheid nauwelijks sprake.⁵

Den Uyls conclusie in 1951 was: 'De grote mate van stabiliteit in de samenstelling van het parlement komt niet voor rekening van de starheid van het kiezerscorps, maar op rekening van het onvermogen van de politieke partijen om de bereidheid van de kiezers tot verandering in een bepaalde richting te sturen.' (p. 77)

Kan het zijn dat de kiezers sindsdien nauwelijks labielier zijn geworden, maar dat de partijen beter in staat zijn om aan de veranderingsbereidheid sturing te geven? Kan het dus zijn dat de polarisatie van de jaren '60 en '70 geen *gevolg* was van toenemende instabiliteit van de kiezers, zoals vaak beweerd, maar een *oorzaak* van toenemende instabiliteit in de verkiezingsuitslag?

2. 'Het socialisme is een welvaartsverschijnsel'

In 1951 zoekend naar structurele achtergronden van partijvoorkeur, stuitte Den Uyl uiteraard op twee overbekende scheidslijnen in de Nederlandse politiek: godsdienst en klasse. Wie het verkiezingsonderzoek ook maar zijdelings heeft gevolgd zal een 'déjà vu'-gevoel niet kunnen onderdrukken bij het lezen van die twee woorden. Zeker, deconfessionalisering en sociaal-economische ontwikkeling, en hun gevolgen voor

het kiesgedrag, vormen geen onbeschreven blad.⁶ Toch levert een korte blik op de effecten van godsdienst en klasse, maar nu vanuit het perspectief van het eerste verkiezingsonderzoek en toegespitst op de positie van de pvdA, enkele aardige gezichtspunten op. Laten wij beginnen met sociale klasse.

Aan de hand van cijfers over beroepssamenstelling, welstand, werkloosheid en verstedelijking schetste Den Uyl een beeld van de sociaal-democratische achterban dat nogal afwijkt van het gebruikelijke. De pvdA werd minder en minder een partij van de onderkant van de samenleving en meer en meer een partij van de tevreden middengroepen. De eerste conclusie in het hoofdstuk 'Sociale Positie en Politieke Keuze' is: 'In tegenstelling tot de situatie van het socialisme voor de oorlog bestaat thans geen duidelijk verband meer tussen het aantal stemmen op de pvdA en het aandeel van de arbeiders in de totale beroepsbevolking in een bepaald gebied.' (p. 141)

Verskillende processen zouden voor deze verschuiving verantwoordelijk zijn: enerzijds winst door het in de pvdA opgaan van voor de oorlog vrijzinnig-democratisch of CDU-stemmende boeren in het noorden van het land; anderzijds verlies aan de groeiende CPN in industriële gebieden.

De gepresenteerde cijfers zijn op dit punt minder duidelijk dan de stelligheid van de geciteerde conclusie doet vermoeden, maar zij vormen slechts één van de argumenten die Den Uyl aanvoerde voor zijn stelling over de sociale stijging van de sociaal-democratie. Blijkens een enquête uit 1950 zou de pvdA toen bij voorbeeld voor maar liefst 28% uit employés en ambtenaren — de nieuwe middenklasse — bestaan (p. 99). Een belangrijk deel van de analyse is gewijd aan het verlies aan de communisten.

Op basis van belastingstatistieken uit verschillende gemeenten stelde Den Uyl dat de CPN gedijt waar de maatschappelijke tegenstellingen — bij voorbeeld door snelle industrialisatie — groot zijn: 'Vergelijkt men nu de verhouding tussen de pvdA en CPN in deze gemeenten dan zien wij dat grote ver-

schillen in inkomens en scherpe sociale tegenstellingen, zoals in Enschede, gepaard gaan met een relatief sterke positie van de CPN ten opzichte van de PvdA. Spreiding in inkomens, nivellering in inkomensverschillen versterken de positie van de PvdA ten opzichte van de CPN.' (p. 109)

Opmerkelijk is dat Den Uyl hier in zijn analyse een omgevingsfactor betrok – de maatschappelijke tegenstellingen ter plaatse –, hetgeen in het later, louter op enquêtes gebaseerd, kiezersonderzoek vaak node gemist wordt.

De sterkte van de PvdA hangt niet alleen samen met de inkomensspreiding, maar ook met de hoogte van het inkomen: 'Vergelijken wij nu een groot aantal gemeenten binnen een bepaalde streek dan valt op dat de PvdA in de gemeenten met het hogere gemiddelde inkomen per hoofd van de bevolking vrijwel steeds een aanzienlijk hoger stemmenaantal verkrijgt dan in de gemeenten met een lager gemiddeld inkomen per hoofd van de bevolking.' (p. 109)

Een volgende aanwijzing vindt Den Uyl in een vergelijking van werkloosheidscijfers en verkiezingsuitslagen, al werd die analyse toen bemoeilijkt door de gelukkige omstandigheid van een overspannen arbeidsmarkt.

'Beziet men de spreiding van de werkloosheid nader dan zijn er echter wel enkele aanwijzingen dat de afgelopen jaren een hoge graad van werkgelegenheid gunstig heeft gewerkt voor de PvdA, terwijl een relatief grote werkloosheid hier en daar de positie van de CPN heeft versterkt.' (p. 114)

Ook de relatie tussen verstedelijking en spreiding van partijvoorkeuren bevestigde het beeld van de PvdA als een partij voor tevreden middengroepen. Krotopruiming en sanering van oude stadsbuurten zijn voorwaarden voor het terugdringen van de CPN, want, o schitterend sociaal-realistisch beeld: 'de moderne arbeiders- en middenstandswijken met behoorlijke woningen, ruim gebouwde straten en plantsoenen, badhuizen en kinderspeelplaatsen in de buurt vormen de bolwerken van de PvdA.' (p. 120)

De opmerkelijke conclusie: 'Het socialisme is dus niet alleen een beweging tot vergroting van de welvaart, maar omgekeerd is hogere welvaart een voorwaarde voor de groei van de socialistische gezindheid' (p. 111) of, nog pregnanter, 'Het socialisme is een welvaartsverschijnsel' (p. 140), wordt natuurlijk niet helemaal door de cijfers gedragen. De goede verkiezingsresultaten van de CPN in de eerste naoorlogse jaren hebben Den Uyls analyse sterk beïnvloed. Zelfs toen was de CPN echter een betrekkelijk kleine partij in vergelijking met de PVDA. Ook als de CPN terreinwinst boekte onder industriearbeiders, werklozen en in de oude stadswijken, dan neemt dat niet weg dat de PVDA zelfs toen in deze categorieën groter was dan de CPN. Uit dezelfde enquête die uitwees dat de PVDA in 1950 voor 28% uit employés en ambtenaren bestond, bleek eveneens dat de partij voor 53% steunde op de arbeiders. Het is dan ook meer een contrast met de vooroorlogse SDAP dat Den Uyl constateerde, en een tendens voor de toekomst die hij vermoedde.

Zonder elke individuele conclusie van toen aan hedendaagse enquêtegegevens te toetsen moeten wij toch constateren dat die tendens uit de jaren van de wederopbouw in de huidige economische crisis niet te herkennen valt. Gevraagd naar hun partijkeuze en de sociale klasse waartoe zij zich rekenen, blijkt nog steeds een duidelijke relatie tussen sociale positie en een sociaal-democratische partijvoorkeur (zie Tabel 2). Hoewel de antwoordcategorieën niet in alle jaren gelijk waren zien wij de steun voor de PVDA in elk jaar oplopen naarmate men zich lager op de sociale ladder bevindt. In de achterban is het aandeel van kiezers die zich tot de arbeidersklasse rekenen in de jaren zeventig en tachtig ook nooit onder de 50% gezakt. Dit ondanks tegengestelde ontwikkelingen in de maatschappij, waar het belang van de industrie afnam en daarmee ook het aantal mensen dat zich tot de arbeidersklasse rekent. Dat de PVDA haar zwaartepunt niet definitief heeft verlegd van de minst bedeeden naar de tevreden middengroe-

Tabel 2 *Sociale klasse (zelfindeling) en de PvdA (1971-1982)*

	hogere (midden) klasse	gewone midden klasse	hogere arbeiders klasse	gewone arbeiders klasse	lagere arbeiders klasse
1971	11	16		37	46
1972	8	16		43	50
1977	15	26	41	52	
1981	10	17	36	42	
1982	16	25	43	50	

Bronnen: Nationaal Kiezersonderzoek

Leesvoorbeeld: in 1971 stemde 11% van de hogere (midden) klasse PvdA.

pen, blijkt het duidelijkst uit het stemgedrag van uitkeringsgerechtigden – anders dan in 1951 nu een omvangrijke groep (zie Tabel 3). Rosenthal concludeerde op basis van het Natio-

Tabel 3 *Beroepsstatus en de PvdA (1971-1982)*

	werkzaam	werkloos	arbeids- ongeschikt	pensioen, AOW etc.	overig
1971	24	36		34*	24
1972	27	33		27	26
1977	37	25	37	36	35
1981	25	38	36	31	25
1982	29	41	57	35	31

Bronnen: Nationaal Kiezersonderzoek

* In 1971 en 1972 zijn de categorieën arbeidsongeschikt en pensioen, AOW etc. samengevoegd.

Leesvoorbeeld: van de werkenden stemde in 1971 24% PvdA.

naal Kiezersonderzoek 1982: 'uitkeringstrekkers (wao-ers en werklozen) stemmen in sterke mate op de Partij van de Arbeid. Van de wao-ers brengt 57% zijn stem op deze partij uit, van de werklozen 41%.⁷ De CPN is onder deze categorie te klein om ook maar enigszins betrouwbaar in de tabel opgenomen te worden. Nu blijven uitkeringstrekkers – en met name werklozen – ook in groteren getale thuis bij verkiezingen, maar het resultaat is niettemin dat de pvdA in 1982 tenminste 18% van haar kiezers uit deze categorie betrok. Nog steeds bevinden zich onder de pvdA-stemmers grote groepen werkenden (vooral in de publieke sector) en middengroepen, maar het zou te ver gaan om een keuze voor de pvdA ook nu nog 'een welvaartsverschijnsel' te noemen.

3. De Doorbraak: mislukt, toch gelukt, toch mislukt?

'Duidelijk blijkt hier, dat in tegenstelling met de situatie in de meeste andere landen van West-Europa, in Nederland de kerkelijke gezindte een belangrijker factor ter bepaling van de politieke keuze is dan de welstand.' (p. 107)

Het is bepaald geen opzienbarende constatering, maar Den Uyl zal hem in 1951 niet zonder enige bitterheid op papier hebben gezet. Zijn analyse van de religieuze factor in verkiezingen stond in het teken van de mislukte Doorbraak. Rond het einde van de Tweede Wereldoorlog was een bewuste poging gedaan om de 'antithese' tussen confessionelen enerzijds en vooruitstrevende socialisten en liberalen anderzijds te doorbreken. De vorming van de pvdA was een resultaat van deze doorbraakpoging. Bij de oprichting van de partij, vijf jaar voordat Den Uyl schreef, waren de verwachtingen hooggespannen geweest. Bij de laatste vooroorlogse Kamerverkiezingen in 1937 hadden de samenstellende delen van de pvdA (SDAP, VD en CDU) gezamenlijk 30% van de stemmen behaald. Daar zijn dan de aanhangers van 'doorgebroken' CHU-leidslieden en katholieken nog niet bijgeteld. Bij de kandidaatstelling

voor de pvdA in 1946 was men uitgegaan van 35 à 40 zetels.⁸ De verkiezingen brachten de nieuwe partij slechts 29 zetels op basis van een magere 28,3% van de stemmen. Schermerhorn, de verpersoonlijking van de Doorbraak, moest het veld ruimen als minister-president. In 1948 zakte de pvdA verder naar 25,6%. Intussen leken de confessionele partijen de Doorbraak ongeschonden, ja zelfs versterkt, te hebben overleefd.

Dit is het perspectief van waaruit Den Uyl in 1951 schreef. Zijn poging om te achterhalen wat er nu mis was gegaan met de Doorbraak, werd bemoeilijkt door gebrek aan gegevens, onduidelijkheid over het begrip 'doorbraak' en door de onvergelykbaarheid van verkiezingen vóór (NSB!) en ná de oorlog (CPN!). Op basis van allerlei assumpties en niet te verifiëren berekeningen poneerde hij de, ons inziens, wankelende stelling: 'Berekend vanuit de positie van de pvdA als samenbundeling van SDAP, VD en CDU is er in 1946 een doorbraakwinst van 4,5% naar "rechts" en in 1950 een verlies van 0,7%.' (p. 22)

Even opmerkelijk als de berekeningen zijn de verklaringen, vooral voor het doorbraakverlies bij de Statenverkiezingen van 1950. Ten aanzien van de katholieken constateerde Den Uyl twee voor de pvdA nadelige tendensen: een verdere concentratie van katholieke stemmen op de KVP en een groei van de katholieke bevolking. Afgezien van mogelijke geloofsafval voorzag Den Uyl een stijging van het percentage katholieken van 35,2% in 1948 naar 38 à 39% in 1970 (p. 90) en — in een latere publikatie⁹ — zelfs tot 45% omstreeks 1980. Achteraf kunnen wij vaststellen dat de concentratie van katholieke stemmen op de KVP later sterk is verminderd en dat de katholieke bevolkingsgroei is achtergebleven bij de toen gerechtvaardigde verwachtingen.¹⁰

Voor het mislukken van de Doorbraak in protestants-christelijke richting had Den Uyl een andere verklaring. Hij stelde vast dat de pvdA zich ten opzichte van ARP en CHU beter had weten te handhaven in overwegend protestants-christelijke gemeenten dan in gemeenten met een fors contingent katho-

lieken. Dat beide protestantse partijen een grotere winst behaalden waar de KVP sterk was, verklaarde Den Uyl 'als een typisch protestantse reactie op het politieke Rooms-Katholicisme'. Immers: 'De vernieuwingsbeweging in de Hervormde Kerk, die in zo grote mate heeft bijgedragen tot de totstandkoming van de doorbraak in de vorm van de Partij van de Arbeid, was tegelijk een protestantse bewustwording, die overal een bezinning op eigen reformatorische waarden en een afbakening ten opzichte van het Rooms-Katholicisme inhield. Tegen deze achtergrond is het niet onwaarschijnlijk, dat belangrijke groepen protestants-christenen, die bij de Kamerverkiezingen in 1946 op de PvdA stemden, in de daarop volgende jaren, na de totstandkoming van de Rooms-Rode coalitie en uit teleurstelling over een geringere distantie van de PvdA ten opzichte van de KVP dan zij verwacht hadden, weer teruggevallen zijn op de protestants-christelijke partijen, waaruit zij zijn voortgekomen.' (p. 96)

Mislukte de Doorbraak omdat het antipapisme zegevierde over het socialisme? Wellicht heeft bij vele protestants-christelijke kiezers de doorbraakgedachte de eerste confrontatie met de symbolen en gestaalde kaders van de SDAP niet overleefd. Later opperde Den Uyl nog een andere verklaring, maar toen leek ook het tij voor de PvdA gekeerd. De verkiezingen van 1952 (29%) en 1956 (32,7%) brachten een duidelijk herstel. Onder de juichende titel 'De Tweede Aardverschuiving' zag Den Uyl in 1956 de Doorbraak toch lukken.¹¹ De verminderde concentratie van katholieke stemmen op de KVP rekende hij met voorbijgaan van de VVD vrijwel geheel toe aan de PvdA; op soortgelijke wijze leden ARP en CHU een 'doorbraakverlies' van 17,5% van hun aanhang aan de PvdA.

Restte ook voor Den Uyl de vraag waarom de Doorbraak zo lang op zich had laten wachten: 'Onmiddellijk na de oorlog is er onder invloed van verzet en vernieuwingswil een niet onbelangrijke doorbraakwinst voor de PvdA, die echter van zijn effect wordt beroofd door de zeer sterke groei van de

CPN. De Indonesische tragedie en het harde regime van soberheid (Lieftinck) bezorgen de PvdA aanvankelijk stemmen- en ledenverlies. Als dit regime vruchten gaat dragen en het Indonesische probleem is geliquideerd, kentert het politieke getij. De politieke aardverschuivingen van 1952 en 1956 zijn een erkenning door de kiezers van de juistheid van het door de PvdA voorgestane beleid en die erkenning werkt door onder de protestantse en katholieke kiezers'.¹²

Zo zeer overheerste de wens dat de Doorbraak dan toch nog zou lukken dat de gedachte aan andere verklaringen voor de PvdA-winst (het instorten van de CPN bij voorbeeld) niet opkwam. De doorbraakgedachte werd ook vinnig verdedigd in Den Uyls reactie, in 1957, op J. J. de Jongs boek *Overheid en Onderdaan*.¹³ In dat boek had De Jong de spaarzame tot dan toe beschikbare enquêtegegevens vergaard en besproken. Den Uyl gispte 'de antirevolutionaire beoefenaar van de politieke wetenschap' omdat hij 'zo zeer geobsedeerd [is] door één bepaald verschijnsel dat zijn eigen partijkeuze bepaalt nl. het verband tussen godsdienst en politieke keuze [...]'.¹⁴ De Jong zag namelijk een verband tussen de afname van de kerkelijke belangstelling en het stemmen op de PvdA. Den Uyl had zo'n relatie al in 1951 ontkend. Er was wel een verband tussen ontkerkelijkheid en de sterkte van links, maar niet tussen ontkerkelijking en de groei van bij voorbeeld de CPN (p. 93). Vroeger betekende ontkerkelijking een radicale breuk die dan ook leidde tot radicale politieke keuzen, maar dat was thans, aldus Den Uyl, niet langer het geval. De groei van de PvdA te zien als een gevolg van ordinaire ontkerkelijking was als het ware een bezoedeling van de doorbraakgedachte als politiek bewustwordingsproces, een 'volstreckte negatie van het strikt politieke moment in de verklaring van de partijkeuze'.¹⁵

Achteraf gezien had De Jong het gelijk echter meer aan zijn zijde dan Den Uyl. Wij slaan daarbij gemakshalve even over dat ook de sociaal-democratische euforie van 1956 gevolgd werd door droefenis in 1967 (23,5%), nieuwe euforie in

1977 (33,8%), et cetera, en dat niemand deze schommelingen nog met de doorbraakgedachte in verband brengt. Dat laatste is eigenlijk merkwaardig omdat na 1965 de confessionele partijen zoveel verloren dat het CDA nu kleiner is dan de KVP alleen in 1963. Het geloof als stemmotief heeft enorm aan kracht ingeboet. Gevraagd naar de reden van hun partijkeuze werd het geloof blijkens een door Den Uyl geciteerde enquête uit 1948 genoemd door 35% van de ondervraagden (p. 82). In latere verkiezingsonderzoeken zakte dit cijfer naar 22% in 1967, 14% in 1971, 15% in 1972 en 1977, 12% in 1981 en nog geen 10% in 1982.¹⁶ Na 1965 waren de velden dus wit om te oogsten voor de doorbraakgedachte. Dat dit slechts zeer ten dele gelukt is blijkt uit de samenstelling van het kiezerscorps van de PvdA.

In tabel 4 vallen drie ontwikkelingen waar te nemen. Allereerst is er een toename van het percentage katholieken in de PvdA-achterban, ondanks het uitblijven van de verwachte groei van de katholieke bevolkingsgroep. Er is ontegenzegglijk sprake van enige Doorbraak in het katholieke kamp. Daartegenover staat dat de meerderheid der PvdA-kiezers niet langer hervormd (en 'overig', dat wil zeggen luthers, joods, et cetera) is, maar onkerkelijk (van 31 naar 56%). Voor een belangrijk deel is dit simpelweg een weerspiegeling van ontwikkelingen in de samenleving als geheel: het percentage onkerkelijken nam toe van 17 in 1947 (Volkstelling) tot 37 in 1982 (Nationaal Kiezeronderzoek). Het meest opvallend is het mislukken van de Doorbraak onder protestanten. Gereformeerden zijn nooit ontvankelijk geweest voor de verlokkingen van de sociaal-democratie maar hervormden waren aanvankelijk nadrukkelijk aanwezig in de leiding en in de aanhang van de PvdA. De dramatische terugloop van het hervormde aandeel in het PvdA-electoraat wordt slechts ten dele verklaard door de onmiskenbare terugval van de categorie 'Hervormd enoverig' in de bevolking (van 35% in 1947 naar 21% in 1982). Er is ook sprake van 'doorbraakverlies': in 1948 gaf nog 41% van

Tabel 4 *De kiezers van de PvdA naar godsdienst (1946-1982)*¹⁷

	Rooms- katholiek	Gerefor- meerd	Nederlands Hervormd en overig	geen	totaal
1946	11	2	56	31	100
1948	8	2	59	31	100
1954	7	1	48	44	100
1967	9	1	49	40	99
1971	17	2	30	51	100
1972	19	0	26	56	101
1977	24	2	22	53	101
1981	27	2	21	50	100
1982	21	2	21	56	100

Bronnen:

- 1946 J. Bank, *Opkomst en Ondergang van de Nederlandse volksbewe-
ging*, Deventer 1978, p. 258.
 1948 J. M. den Uyl, *Verkiezingen in Nederland*, Amsterdam 1951, p. 82.
 1954 Staatscommissie Donner-Kan, *De Nederlandse Kiezer*, Den Haag
 1956, p. 86.
 1967 Afdeling Politicologie VU Amsterdam, *De Nederlandse Kiezers in
 1967*, Amsterdam 1967, p. 45.
 1971, 1972, 1977, 1981 en 1982 Nationaal Kiezersonderzoek

Leesvoorbeeld: van de PvdA-kiezers was in 1946 11% rooms-katholiek.

deze groep protestants-christelijke kiezers zijn stem aan de PvdA, in 1982 nog slechts 30%.

Opmerkelijk is dat de PvdA wel heeft geprofiteerd van de gestaag doorzettende ontkerkelijking, terwijl de na 1965 op gang komende deconfessionalisering (het op niet-confessionele partijen stemmen van kiezers die zich tot een kerkgenootschap rekenen) alleen winst onder katholieke kiezers heeft opgeleverd. Eerdere onderzoeken hebben ook uitgewezen dat de deconfessionalisering eerder de VVD dan de PvdA heeft

geholpen: godsdienstige kiezers – en vooral de regelmatig kerkenke kiezers – verruilen een confessionele partij eerder voor de vvd dan voor de pvda in vergelijking met onkerkelijke kiezers.¹⁸ In zekere zin had De Jong dus gelijk: de ontkerkelijking is de pvda ten goede gekomen; de Doorbraak heeft bij de vvd meer vruchten afgeworpen dan bij de pvda.

In dit hoofdstuk kunnen wij slechts gissen naar de oorzaken van het mislukken van de Doorbraak van de pvda onder protestanten. In de verklaring zou in ieder geval betrokken moeten worden dat er, evenals in de vooroorlogse periode naast de sdap, naast de pvda weer aparte partijtjes zijn ontstaan (ppr, evp, straks wellicht ook Scholten/Dijkman) waar linkse christenen zich kennelijk meer thuisvoelen dan in de Partij van de Arbeid.

4. 'Rekruteringsgebieden voor het socialisme'

Aan de hand van zijn bevindingen wilde Den Uyl nagaan 'welke zgn. rekruteringsgebieden voor het socialisme voorhanden zijn en [op welke wijze] de pvda haar invloed onder het kiezerscorps zou kunnen uitbreiden' (p. 2). Wij hebben zo juist geconstateerd dat de expansie in de richting van de tevreden middengroepen en de godsdienstige kiezers slechts zeer ten dele gelukt is. In 'Verkiezingen in Nederland' opperde Den Uyl echter dat de door hem vooral onderzochte lange-termijnfactoren, zoals godsdienst en sociale positie in termen van rekruteringsgebieden wel eens van minder belang zouden kunnen zijn. De groeiomogelijkheden zijn 'grotendeels afhankelijk van de wijze waarop de pvda reageert op verwickelingen in de politiek' (p. 132). In hoeverre politieke factoren in plaats van sociale factoren het kiesgedrag beïnvloeden is nog steeds een actueel vraagstuk. Zonder het electorale belang van godsdienst en klasse, ook nu nog, te onderschatten, is het onmiskenbaar dat beide factoren aan kracht hebben ingeboet. In 1958 kon men op basis van een indeling naar kerkbezoek en

sociale klasse nog de partijvoorkeuren van 72% van de kiezers verklaren. In 1982 was dat percentage naar 51 gezakt.¹⁹

In het kiezersonderzoek is het accent dan ook verschoven naar andere factoren: verbondenheid met een partij, beïnvloeding in de verkiezingscampagne, maar vooral ook de standpunten van kiezers en partijen ten aanzien van ideologische en programmatische kwesties.²⁰ Aan deze laatstgenoemde factoren dacht in 1951 ook Den Uyl, zonder overigens specifieke politieke strijdpunten te noemen. Voorzichtig speculerend wees hij een tweetal belemmeringen aan voor verdere groei van de pvda: wisselvalligheid en gebrek aan radicaliteit.

Met betrekking tot het eerste punt noemde Den Uyl een opinie-onderzoek uit 1948, waarin vele ondervraagden als bezwaar tegen de pvda hadden geopperd dat de partij te 'wisselvallig in haar beleid' en zonder 'vaste lijn' zou zijn. En, zo knoopte Den Uyl daaraan vast: 'Met bezwaren van deze aard komt overeen het eveneens bij opinie-onderzoeken geregistreerde verschijnsel dat de aanhang van de pvda minder stabiel en minder "vast" is dan die van andere partijen. Het gedeelte van de pvda-kiezers, dat reeds lang van tevoren zeker weet op de pvda te zullen stemmen is naar verhouding kleiner dan dit gedeelte bij andere partijen is. De pvda krijgt telkens een aanzienlijk deel van haar stemmen van de groep kiezers, die tot het laatste ogenblik aarzelt op welke partij ze haar stem zal uitbrengen.' (p.133)

Een partij die voor een groot gedeelte is aangewezen op de steun van twijfelaars, zwevende kiezers en potentiële thuisblijvers, gaat een onzekere toekomst tegemoet. Het is voor de pvda dan ook een positieve ontwikkeling te noemen dat zich in de loop der jaren een meer solide achterban gevormd heeft. Gevraagd naar het tijdstip waarop besloten werd op welke partij de stem zou worden uitgebracht, verklaarde in 1977 tachtig procent van de ondervraagde pvda-kiezers deze keuze reeds lange tijd voor de verkiezingen gemaakt te hebben. Van de cda- en vvd-aanhang gaf ongeveer zeventig procent een

zelfde antwoord en van de kiezers van d'66 was nog geen dertig procent geruime tijd voor de verkiezingen tot haar uiteindelijke keuze gekomen.²¹ In 1981 en 1982 waren de verschillen tussen de partijen minder groot, maar alleen het CDA kon in deze jaren bogen op een iets groter aantal kiezers dat reeds in een vroeg stadium vastbesloten was ten aanzien van het stemgedrag. Zo verklaarde in 1982 74% van de CDA-aanhang lang voor de verkiezingen te hebben besloten CDA te stemmen. Voor de PvdA lag dit percentage op 72, voor de VVD op 67 en voor d'66 op 41.

De relatief stabiele positie van de PvdA komt ook naar voren uit de antwoorden op de in 1982 gestelde vraag of de kiezers overwogen hadden op een andere partij of in het geheel niet te stemmen. Het deel van de PvdA-aanhang (74%) dat dit niet in overweging had genomen, was een fractie groter dan het overeenkomstige deel van de aanhang van CDA en VVD (respectievelijk 73% en 72%) maar veel groter dan bij kiezers van d'66 (45%) of van Klein Links (53% voor de CPN; 39% voor de PSP; 36% voor de PPR). Deze voorbeelden geven ons een indruk van de hechtheid waarmee de PvdA haar kiezers in de laatste verkiezingen aan de partij heeft weten te binden. Uiteraard biedt dit geen harde garantie voor een stabiel sociaal-democratisch kiezerscorps in de toekomst, maar de vooruitzichten zijn bepaald niet ongunstig vergeleken met de situatie die Den Uyl in 1951 beschreef. Of ook het beleid van de PvdA vergeleken met 1951 minder wisselvallig is, is overigens een interessante vraag die niet door verkiezingsonderzoek valt te beantwoorden.

Naast wisselvalligheid in beleid en achterban zag Den Uyl een tweede belemmering voor groei van de PvdA in haar gebrek aan radicaliteit in het tijdperk-Drees. Hij sloot aan bij onderzoek van Verwey-Jonker en Smit,²² die het stagneren van de groei van het socialisme in Friesland weten aan een onbevredigde 'behoefte die bij de Friezen bestaat aan een socialistische partij die niet alleen het verstand maar ook het ge-

moed bevredigt, niet alleen maatschappelijke verbeteringen, maar ook een radicale herziening der maatschappijstructuur propageert.'(p.132)

In het licht van de latere electorale successen van Drees valt te betwijfelen of nu juist gebrek aan radicaliteit de groei van de pvdA in de weg heeft gestaan. Wellicht heeft het herstel van de pvdA na het dieptepunt in 1967 iets te maken gehad met haar radicalisering ten gevolge van Nieuw Links, maar zeker weten doen wij dat niet. Op dit moment is het in ieder geval hoogst onwaarschijnlijk dat een radicalisering van de partij electoraal iets zou opleveren.

In het Nationaal Kiezersonderzoek 1982 is de respondenten een in dit verband interessante vraag voorgelegd: 'Voor sommige mensen is het heel zeker dat zij altijd op dezelfde partij zullen stemmen en dat het ondenkbaar is dat zij ooit op een andere partij stemmen. Andere mensen bekijken elke keer opnieuw aan welke partij zij hun stem geven. Ik noem u nu een reeks partijen. Wilt u voor elk daarvan [...] aangeven hoe waarschijnlijk het is dat u ooit op die partij zult stemmen? [...]'

Aan de hand van de antwoorden op deze vraag is het mogelijk de kiezers in te delen in drie categorieën: kiezers die in 1982 pvdA stemden; kiezers die toen niet op de pvdA stemden maar meer dan een 'fifty/fifty-kans' aanwezig achtten dit in de toekomst wel te zullen doen (de potentiële pvdA-kiezers); en de kiezers die niet op de pvdA hadden gestemd en dat ook in de toekomst waarschijnlijk niet zullen doen (de niet pvdA-kiezers). Hoewel aan de interpretatie van de aldus verkregen gegevens de nodige problemen kleven en gewaakt moet worden voor concrete voorspellingen, krijgen wij zo wel enig zicht op de 'rekruteringsgebieden voor het socialisme' en de electorale concurrentiepositie van de pvdA.²³

De pvdA blijkt zeer attractief te zijn voor kiezers van D'66, PPR en PSP. Ruim tweederde van deze kiezers geeft de pvdA een goede kans op een toekomstige stem. De pvdA is overigens ook kwetsbaar ten opzichte van deze partijen. Van de pvdA-kiezers

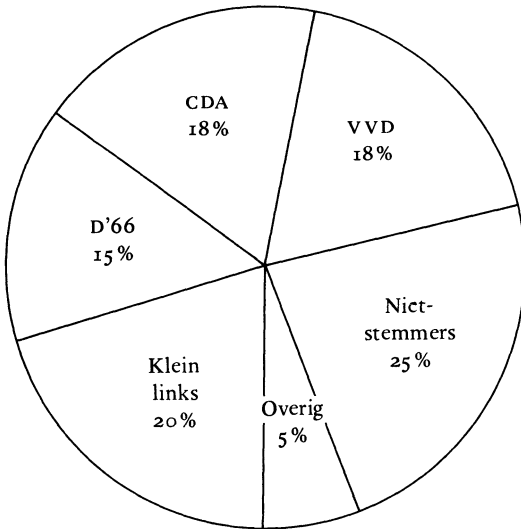
gaf in 1982 bijna veertig procent een goede kans ooit nog eens op d'66 te stemmen, ondanks de enorme verkiezingsnederlaag die deze partij zo juist geleden had. Ten aanzien van PPR en PSP lagen deze percentages op respectievelijk 33 en 26. Daartegenover acht bijna een kwart van de kiezers van CDA en VVD een goede kans aanwezig in de toekomst op de PvdA te stemmen. Van de PvdA-aanhang ziet 15% een goede kans ooit CDA te stemmen en 11% ooit VVD te stemmen.

Zo gezien lijkt de PvdA in sterkere mate te moeten concurreren met d'66 en klein links, dan met CDA en VVD. Dat zou een onjuiste conclusie zijn. De PvdA lijkt wel het vermogen te hebben om een groot deel van de kiezers van d'66, PPR en PSP aan te trekken, maar het reservoir van kiezers bij deze partijen is niet bijster groot. Ondanks de veel geringere aantrekkingskracht op de kiezers van CDA en VVD, kunnen deze partijen in absolute zin toch een grote stemmenwinst aan de PvdA leveren.

Wanneer wij kijken naar het huidige stemgedrag van de potentiële PvdA-kiezers blijkt deze groep voor ruim de helft te bestaan uit CDA-, VVD- en d'66-kiezers (zie Figuur 1). Gezien de resultaten van opiniepeilingen na 1982 lijkt het potentiële verlies van d'66 aan de PvdA inmiddels grotendeels werkelijkheid geworden.

De constatering dat de meerderheid van de potentiële PvdA-kiezers niet ter linkerzijde van de partij gevonden wordt, vindt haar bevestiging in de politieke standpunten die de potentiële aanhang er ten aanzien van een aantal belangrijke politieke vraagstukken op na houdt. In het Nationaal Kiezersonderzoek 1982 zijn de meningen gepeild ten aanzien van kernenergie, inkomensverdeling en abortus aan de hand van zevenpuntschalen waarvan de uiteinden de meest extreme standpunten symboliseren. Figuur 2 geeft de gemiddelde posities van de PvdA-kiezers, de potentiële PvdA-kiezers en de niet-PvdA-kiezers op deze drie schalen en op een algemene tienpunts Links-Rechts-schaal.

Figuur 1 *Herkomst van de potentiële PvdA-kiezers*

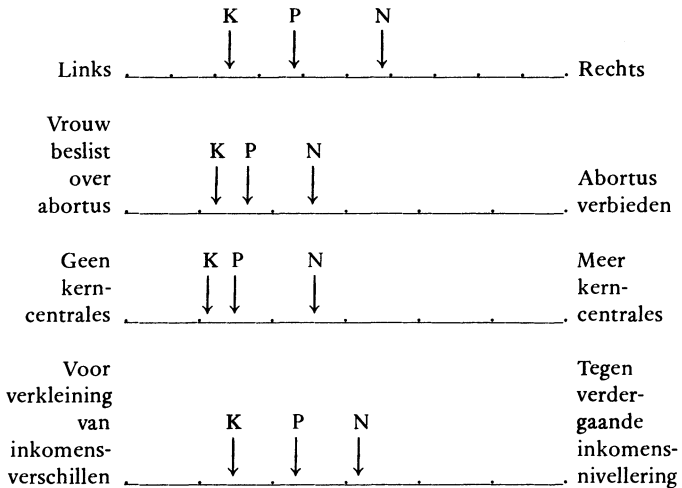
Bron: Nationaal Kiezersonderzoek 1982

Leesvoorbeeld: 15% van de potentiële PvdA-kiezers stemde in 1982 D'66.

Ten aanzien van iedere kwestie schalen de potentiële kiezers zich gemiddeld minder links in dan de huidige aanhang van de PvdA. Op het terrein van de kernenergie zijn de potentiële kiezers gemiddeld minder overtuigd van de gedachte dat de bestaande centrales gesloten moeten worden. De huidige PvdA-kiezers zijn duidelijk sterker doordrongen van de wens tot inkomensnivellering dan de potentiële kiezers. Door het grote aandeel van CDA-kiezers onder de potentiële achterban is deze groep gemiddeld ook minder ingenomen met de stelling dat het beslissingsrecht over abortus bij de vrouw behoort te liggen.

De meningen over het actuele vraagstuk van de kernbewapening zijn op andere wijze onderzocht, maar ook hier blijkt

Figuur 2 Gemiddelde politieke standpunten van kiezers, potentiële kiezers en niet-kiezers van de PvdA (1982)

K = kiezers PvdA

P = potentiële kiezers PvdA

N = niet-kiezers PvdA

Bron: Nationaal Kiezersonderzoek 1982

Leesvoorbeeld: de potentiële PvdA-kiezers schalen zich op een Links-Rechts-schaal gemiddeld rechts van de huidige kiezers en links van de niet-kiezers van de PvdA.

dat de potentiële kiezers gemiddeld een meer gematigd standpunt innemen. Gevraagd naar de stationering van nieuwe kernraketten bleek 86% van de PvdA-kiezers hier in 1982 tegen te zijn. Van de potentiële kiezers was 68% tegen plaatsing en van de niet-PvdA-kiezers was 33% tegen. Voor alle onderzochte politieke vraagstukken geldt dus dat de kiezersgroep waaruit de PvdA in de toekomst nieuwe aanhang zal kunnen rekruteren, er gemiddeld minder radicale standpunten op na houdt dan de huidige achterban.

Of het wenselijk is dat de pvdA hiermee in haar politieke opstelling rekening houdt is een vraag waarvan het antwoord ook afhangt van het risico meer radicale huidige kiezers te verliezen, 'afgezien nog van het feit dat de uitbreiding van haar invloed niet de enige en ook niet de belangrijkste norm voor het beleid van een partij kan zijn.' (p. 132)

Noten

1—Wanneer hierna in de tekst paginanummers staan vermeld, wordt verwezen naar dit rapport.

2—De term 'ecological fallacy' kent geen Nederlands equivalent. Het gaat niet om problemen van milieuvervuiling maar om de onmogelijkheid gevolgtrekkingen over individuen te maken aan de hand van gegevens op geaggregeerd niveau, bij voorbeeld gegevens per geografische eenheid.

3—Zie bij voorbeeld H. Daalder, *Politisering en Lijdelijkheid in de Nederlandse Politiek*, Assen 1974, p. 4; R. B. Andeweg, *Dutch Voters Adrift: on explanations of electoral change*, Leiden 1982, diss., hfdst. I; C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electoral Change in the Netherlands, Empirical results and methods of measurement*, Amsterdam 1983, diss.; en J. J. A. Thomassen, F. Heunks, J. W. van Deth en E. Elsinga, *De Verstomde Revolutie*, Alphen a/d Rijn 1983, pp. 128-140.

4—Vermoedelijk heeft Den Uyl in zijn berekening van de netto verschuiving tussen beide verkiezingen de fout gemaakt zowel de winstcijfers als de verliescijfers van alle partijen te sommeren. Daardoor wordt de totale netto verschuiving met een factor twee te hoog ingeschat.

5—C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Het potentiële electoraat van de Nederlandse politieke partijen', *Beleid en Maatschappij*, 1984, p. 194. De percentages zijn niet gebaseerd op de herinnering van ondervraagden, maar door hun partijvoorkeur in verschillende verkiezingsjaren vast te stellen.

6—Zie voor de gevolgen van de sociaal-economische ont-

wikkelingen op het kiesgedrag R. B. Andeweg, *op. cit.*, hfdst. 3. Voor de effecten van het proces van deconfessionalisering verwijzen wij naar R. B. Andeweg, *op. cit.*, hfdst. 2; C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Stemmen op Godsdienstige partijen sinds 1967', *Acta Politica*, 18, 1983, pp. 169-182; W. E. Miller en Ph. C. Stouthard, 'Confessional Attachment and Electoral Behavior in the Netherlands', *European Journal of Political Research*, 3, 1975, pp. 219-258; en M. A. Thung, G. J. Peelen en M. C. Kingmans, 'Dutch Pillarization on the Move? Political Destabilization and Religious Change', *West European Politics*, 5, 1982, pp. 127-148.

7—U. Rosenthal, 'Ambtenaren, particuliere werknemers, werklozen en arbeidsongeschikten, thuisblijvers en kiezers in slechte tijden', *Acta Politica*, 18, 1983, pp. 229-241.

8—J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)*, Deventer 1979, p. 251.

9—J. M. den Uyl, 'Het Perspectief der Cijfers, De Tweede Aardverschuiving', in: *Socialisme en Democratie*, 13, 1956, p. 286.

10—R. B. Andeweg, *op. cit.*, pp. 42-47.

11—J. M. den Uyl, *op. cit.*

12—*Ibid.*, p. 285.

13—J. J. de Jong, *Overheid en Onderdaan*, Wageningen 1956.

14—J. M. den Uyl, 'Politieke Voorkeur en Politieke Wetenschap', in: *Socialisme en Democratie*, 14, 1957, p. 345.

15—*Ibid.*, p. 346.

16—Bronnen: 1967—kiezersonderzoek v u Amsterdam; 1971 t/m 1982—Nationaal Kiezersonderzoek.

17—In tegenstelling tot de tabellen 2 en 3 telt tabel 4 in horizontale richting op tot 100%. De reden hiervoor is dat ons voor de vroege verkiezingsjaren geen andere gegevens ter beschikking stonden.

18—Zie R. B. Andeweg, *op. cit.*, pp. 71-73 en W. E. Miller en Ph. C. Stouthard, *op. cit.*, pp. 241-243, 249-252.

19—Zie R. B. Andeweg, A. Hoogerwerf en J. J. A. Thomas-

sen (red.), *Politiek in Nederland*, Alphen a/d Rijn, tweede druk, 1984, hfdst. 4.

20—Zie bij voorbeeld A. E. Bronner en R. de Hoog, *Politieke Voorkeur: oordelen en beslissen*, Amsterdam 1978, diss.; J. J. van Cuilenburg, J. Kleinnijenhuis en G. P. Noordzij, 'Kiezers en Issues: over politiek-inhoudelijke afweging', *Acta Politica*, 15, 1980, pp. 289-318; en C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electoral Change in the Netherlands*, *op. cit.*

21—Deze gegevens zijn ontleend aan het Nationaal Kiezersonderzoek 1982. Ook de hierna te vermelden percentages zijn uit dit onderzoek afkomstig.

22—H. Verwey-Jonker, 'De sociale wortels van het Socialisme in Nederland', in: *Socialisme en Democratie*, 7, 1950, pp. 516-528 en J. Smit, 'Socialistische mogelijkheden in Friesland', in: *Socialisme en Democratie*, 7, 1950, pp. 731-735.

23—Een van de problemen komt voort uit het feit dat de vraag naar toekomstig stemgedrag is gesteld in de vierde ronde van een enquête-onderzoek waarin nauwelijks de helft van het oorspronkelijke aantal respondenten was overgebleven. Vermoedelijk was de steekproef hierdoor ten aanzien van bij voorbeeld stemvoorkeur niet geheel representatief. Toch menen wij op basis van deze gegevens enkele conclusies te mogen trekken, al dienen de gegevens zeker met de nodige voorzichtigheid geïnterpreteerd te worden.

De pvda en het trauma van de uiterste noodzaak

Reikhalzend ziet de pvda anno 1985 uit naar nieuwe verkiezingen. De sociaal-democraten stevenen, als de voortekenen niet bedriegen, af op een historische overwinning. De pvda lijkt bij voorbaat verzekerd van een plaats in het nieuwe kabinet. De geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratie leert echter dat meeregeren eerder uitzondering dan regel is. De sdap zit vanaf het moment van de oprichting 1894 tot 1939 in de oppositie; de naoorlogse pvda lukt het weliswaar sinds de bevrijding tot 1958 aan de regering deel te nemen, daarna komt er voor deze partij de klad in: vanaf 1959 tot 1985 neemt de pvda in totaal gedurende zesenehalf jaar deel aan de regeermacht. Terwijl zij er bij haar oprichting geen twijfel over laat bestaan natuurlijke regeringspartij te willen zijn.

Een aantal factoren, interne zowel als externe, heeft ertoe geleid dat de pvda vaker niet dan wel in de regering kwam. Zij komen hieronder aan bod. Maar eerst wordt ingegaan op de opstelling van de sdap met betrekking tot regeringsdeelname.

De sdap en de portefeuillekwestie

De 'portefeuillekwestie', de vraag of al dan niet moet worden deelgenomen aan een 'burgerlijk' kabinet prijkt meer dan eens op congresagenda's van de sdap. De eerste keer dat de vraag wel of niet aan de regering deelnemen aan de orde komt is in 1913. Bij de verkiezingen van dat jaar behaalt de sdap 18 zetels. Na herstemming verliest zij er 3. De linkerzijde, sdap en

liberalen, bezetten samen 55 zetels, tegenover 45 voor de partijen ter rechterzijde. De vrijzinnig-democraat Bos krijgt de opdracht een kabinet te formeren 'samengesteld uit de gehele linkerzijde'. Hij biedt de SDAP drie zetels aan. Een buitengewoon congres schaart zich echter in meerderheid achter de motie die deelneming aan het kabinet afwijst: 'In de machtsverhoudingen en in de politieke situatie van thans zou derhalve het toetreden tot een burgerlijke regering in strijd zijn met de belangen van het proletariaat.'¹

Niet ten onrechte stelt Wijmans dat wanneer de kans op meeregeren zich een paar jaar later had voorgedaan, de SDAP wellicht anders had gereageerd. Onder invloed van de Eerste Wereldoorlog verandert zowel het karakter als de positie van de sociaal-democratie.²

Bij het uitbreken van de oorlog verklaart Troelstra dat nu het nationale belang het klassebelang overheerst. Met het oog op dat nationale belang wijst het NVV in 1917 een dreigende staking in de mijnindustrie van de hand. Staat de SDAP op landelijk niveau buiten spel, op lokaal niveau wordt de partij steeds meer betrokken bij het bestuur.

Tijdens het buitengewoon congres op 2 en 3 februari 1918 komt de portefeuillekwestie opnieuw aan de orde. De verkiezingen zijn in zicht en de SDAP rekt op winst na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht. De vraag is wat er moet gebeuren als de partij winst boekt en bij de formatie betrokken wordt. Wel of niet regeren? Het congres vindt van wel, mits er voldoende waarborgen zijn voor de partij om een aantal van haar programapunten te verwezenlijken.

De uitkomst van de verkiezingen blijft echter achter bij de verwachtingen: de SDAP wint slechts zeven zetels en komt op 22. De verzuiling blijkt zich hecht te hebben verankerd: arbeiders, die nu en masse hun stem kunnen uitbrengen, doen dit blijkbaar niet op grond van hun sociale positie maar laten zich bij hun stembepaling leiden door hun (confessionele) achtergrond. De SDAP blijft buiten de formatie; de katholieken

zitten vanaf 1918 onafgebroken in de regering, met uitzondering van het vijfde kabinet-Colijn (1939), dat dan ook maar een paar dagen bestaan heeft.

Het einde van de Eerste Wereldoorlog luidt een revolutionaire periode in die ook Nederland niet onberoerd laat. De 'November-gebeurtenissen' verleiden Troelstra tot de uitspraak dat de revolutie niet bij Zevenaar halt zal houden. Zijn 'vergissing' bezorgt het imago van de SDAP een forse deuk. Het Eenheidscongres in 1919 moet de verschillende opvattingen binnen de partij met betrekking tot de te volgen koers met elkaar verzoenen. Te dien einde wordt een motie aangenomen waarin uitdrukkelijk wordt gesteld: 'Als normale strijdmiddelen handhaaft het congres de wettige methoden der democratie: organisatie, parlementaire actie en propaganda.'³

Het geloof in de eigen kracht is intussen niet geslonken, integendeel. Er heerst optimisme wat betreft de kans op verwezenlijking van het socialisme op niet al te lange termijn. De instelling van de socialisatiecommissie is daar een uiting van. Met het socialisatierapport gaat de SDAP de verkiezingen van 1922 in. De partij verliest 2 zetels en komt op 20. Deze terugval gaat gepaard met het tanend geloof in een snelle maatschappelijke omwenteling. De economische recessie, die duurt tot 1925 speelt daarbij een belangrijke rol.

1923 is het jaar van de Vlootwet, en vooral van het verzet daartegen. SDAP en NVV organiseren een petitionnement tegen de wet, die in de Kamer verworpen wordt omdat tien leden van de RKSP met de oppositie meestemmen. Het kabinet dient zijn ontslag in maar Wilhelmina weigert dit te aanvaarden. Opnieuw blijft de SDAP buiten het kabinet.

Bij de verkiezingen twee jaar later komt de SDAP op 24 zetels. Het congres heeft zich andermaal uitgesproken voor regeringsdeelneming 'met alle andere democratische elementen'. Voor samenwerking komen de RKSP en de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) het meest in aanmerking. Ondanks het feit dat de AR verloren heeft, krijgt Colijn een formatieop-

dracht die resulteert in het eerste kabinet onder zijn leiding. Het nieuwe kabinet valt in de nacht van 10 november 1925 over de kwestie van het gezantschap bij de paus. De vrijzinnig-democraat Marchant mag proberen een nieuw kabinet te formeren. Hij vraagt de SDAP, de Vrijzinnig Democratische Bond en de RKSP of zij in principe bereid zijn dit kabinet te vormen. SDAP en VDB reageren positief. Zo niet de RKSP bij monde van haar fractieleider Nolens: 'Tegen de door U gevraagde medewerking bestaat o. m. het bezwaar, dat zij ons tot samenwerking zou brengen met de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, wier diepere beginselen met de Katholieke beginselen lijnrecht in strijd zijn. Alleen bij uiterste noodzaak zou de Katholieke Kamerfractie tot deze om verschillende redenen door haar zeer ongewenst geachte samenwerking kunnen overgaan. De Katholieke Kamerfractie ziet niet in, dat deze noodzaak thans aanwezig zou zijn.'⁴

Wanneer dan wel? Dat blijkt het geval te zijn in 1939, wanneer het vijfde kabinet-Colijn valt over de motie Deckers (RKSP). De SDAP wordt uitgenodigd toe te treden tot het tweede kabinet-De Geer. Dat de sociaal-democraten nu aanvaardbaar zijn als regeringspartner heeft te maken met een aantal factoren. Na de November-gebeurtenissen in 1918 wordt er alles aan gedaan om het geschonden imago op te vijzelen. Maar niet alleen uit opportunistische redenen, aanvaardbaar willen zijn voor de gematigder 'burgerlijke' partijen, ook vanwege de veranderde sociaal-economische en politieke situatie in de wereld wordt een aantal leerstellingen herzien.

De discussies die in deze jaren worden gevoerd vinden hun weerslag in een reeks rapporten, culminerend in het nieuwe beginselprogramma van 1937. De klassenstrijdgedachte komt er niet in voor net zomin als de eis tot ontwapening; de staat wordt niet langer opgevat als instrument ter onderdrukking van de arbeiders en het koningshuis wordt positief gewaardeerd. De SDAP is van klassepartij volkspartij geworden die het algemeen belang boven het klassebelang stelt.⁵ Deze kentering

in het denken van de SDAP maakt haar tot een acceptabele regeringspartner. Dat wil de partij ook zijn, de ervaring heeft voldoende geleerd dat opereren vanuit de oppositie nauwelijks zoden aan de dijk zet. Zij wil medeverantwoordelijkheid dragen voor het landsbestuur.

pvdA: 'natuurlijke regeringspartij'

Eén ding wisten de voormannen van de in 1946 opgerichte Partij van de Arbeid in ieder geval: de partij moest niet zoals de SDAP jarenlang haar tijd verdoen in de oppositie, van het begin af aan moest voor iedereen duidelijk zijn dat de pvdA 'natuurlijke regeringspartij' wilde zijn.

Daarnaast moest de strategie van de pvdA gericht zijn op het neerhalen van de zuilen die er immers borg voor stonden dat grote groepen 'natuurlijke kiezers' bij haar vandaan zouden blijven. Regeringspartij en doorbraakpartij: 'Hier de pvdA'.

Hoewel de verzuiling in de tweede helft van de jaren zestig afbrokkelde heeft dat de pvdA niet het voordeel gebracht waar zij op rekende. Met andere woorden: haar machtspositie is er niet wezenlijk door vergroot. Noch is de wens in vervulling gegaan dat de pvdA anders dan de SDAP niet alleen als 'natuurlijke regeringspartij' zou worden beschouwd maar ook dienovereenkomstig zou worden behandeld.

Een antwoord op de vraag wat hiervoor de verklaring is, vinden we onder anderen bij Daudt.⁶ Bij hem staat niet de verzuiling centraal waardoor de ontwikkeling van de machtspositie van de sociaal-democraten wordt gefrustreerd maar beheerst de tegenstelling rechts-links de politiek. Linkse partijen hebben met elkaar gemeen 'dat zij de bestaande samenleving in beginsel onrechtvaardig vinden en om die reden min of meer ingrijpende wijzigingen in de samenleving bepleiten door actief ingrijpen van de overheid'.⁷ Rechts vindt daarentegen in beginsel de bestaande maatschappij aanvaardbaar maar wil als de omstandigheden daartoe nopen wel wijzigin-

gen aanbrengen. Links heeft in Nederland nooit de meerderheid in het parlement weten te behalen in tegenstelling tot het niet-linkse blok. De oorlog en de daarop volgende roep om vernieuwing heeft in deze situatie geen noemenswaardige verandering gebracht.

En dat heeft links geweten. Nog steeds wordt als de vraag aan de orde komt welke partijen deel moeten uitmaken van een nieuwe regering, door niet-links uitgegaan, aldus Daudt, van de 'Nolens-doctrine': alleen in uiterste noodzaak wordt samengewerkt met links. 'Eigenlijk is het ook volstrekt vanzelfsprekend: waarom zouden groeperingen die in beginsel de bestaande samenleving aanvaardbaar vinden en die steunen op een royale meerderheid van stemmen en zetels, op regeringsniveau gaan samenwerken met groeperingen die zelf zeggen ingrijpende veranderingen in de maatschappij voor te staan door middel van overheidsoptreden? Dat doet men inderdaad "alleen bij uiterste noodzaak" [...],' aldus Daudt.⁸ En het centrum, voor de oorlog de RKSP, daarna de KVP, daarna het CDA, bepaalt wanneer daarvan sprake is.

De periode na de Tweede Wereldoorlog was volgens Daudt een waarin door niet-links met een beroep op de Nolens-doctrine werd samengewerkt met de PvdA. Het Indonesië-vraagstuk, de wederopbouw en het isoleren van de CPN: drie voorbeelden van 'uiterste noodzaak' die de samenwerking tussen niet-links en links rechtvaardigden. '...toen het land was hersteld, het Indonesiëdrama met uitzondering van het probleem Nieuw-Guinea was beëindigd, de economische opbouw was voltooid, de koude oorlog in intensiteit afnam en de CPN-aanhang gestaag was gedaald, was de uiterste noodzaak verdwenen en kon de PvdA gaan.'⁹ Dat gebeurde dan ook in 1958.

Zeven jaar later, in 1965, was er volgens Daudt opnieuw sprake van een 'uiterste noodzaak': de omroepkwestie noopte tot samenwerking tussen niet-links en de PvdA. Toen het kabinet-Cals anderhalf jaar later viel tijdens de Nacht van Schmelzer, verdween de PvdA tot 1973 in de oppositie: niet-

links beschikte over voldoende zetels om zonder de sociaal-democraten te kunnen regeren. In '73 kwam het kabinet-Den Uyl tot stand: nu was er getalsmatig voor het centrum sprake van een uiterste noodzaak omdat de KVP hernieuwde samenwerking met de VVD en DS'70 van de hand wees. Binnen de KVP en ook binnen de AR was een belangrijke stroming tegen terugkeer van het centrum-rechtse kabinet-Biesheuvel dat een te weinig progressieve koers had gevaren.

Vier jaar later verkoos het inmiddels gevormde CDA de VVD boven de PvdA als regeringspartner: de twee partijen beschikten over een meerderheid, hoewel een krappe. Even verruilde de PvdA daarna de oppositiebanken voor een plaats achter de regeringstafel: in 1981 trad zij toe tot het tweede kabinet-Van Agt dat een jaar later viel over de vaststelling van de Voorjaarsnota. De mate van bezuinigingen vormde het grootste struikelblok. Van politieke bereidheid bij het CDA om toe te geven aan de wensen van de PvdA is nauwelijks sprake. De PvdA verdween naar de oppositie.

De PvdA komt in de visie van Daudt als natuurlijke regeringspartij pas aan bod wanneer niet-links daarvoor de tijd rijp acht. Een weinig aantrekkelijke positie voor een partij die 'natuurlijke regeringspartij' wil zijn. Volgens Daudt kan de PvdA twee dingen doen om deze versterde situatie te doorbreken: een coalitie aangaan met de VVD, danwel niet meer alles zetten op het willen regeren maar 'vanuit de kritiek op de bestaande samenleving ideeën en politieke voorstellen in de openbare discussie brengen die op den duur in niet-linkse kringen doordringen en dan kunnen worden uitgevoerd [...]'.¹⁰ Maar Daudt geeft niet aan welke gegronde redenen de VVD zou kunnen hebben om met de PvdA te willen regeren. Als 'belangrijke' reden wordt steeds genoemd dat dan eindelijk het CDA eens in de oppositie terechtkomt. Maar juist met het CDA kan de VVD een aantal van haar wensen op sociaal-economisch gebied realiseren, iets wat veel moeilijker wordt als met de PvdA zou worden geregeerd. De tweede mogelijkheid die

Daudt noemt, niet meer alles zetten op regeren maar vanuit de oppositie met ideeën en alternatieven komen die na verloop van tijd door niet-links worden opgepikt, is op den duur nauwelijks bevredigend voor een partij.

Rooms en rood vinden elkaar

De houdbaarheid van een theorie laat zich het best bewijzen door haar te toetsen aan de praktijk. Hoe levensvatbaar is de stelling van Daudt dat niet-links alleen in geval van uiterste noodzaak met de pvdA wil regeren? Om daar achter te komen is het nuttig te kijken naar de opstelling van met name de kVP, cDA jegens de pvdA tijdens de naoorlogse kabinetsformaties.

Na de bevrijding overheerste het niet onbegrijpelijke gevoel dat het landsbelang het beste gediend is wanneer in ieder geval de twee grootste partijen in de regering zaten: aard en omvang van de problemen vereisen stabiele meerderheidsregeringen. In economisch opzicht zit Nederland na de Tweede Wereldoorlog aan de grond. De productiecapaciteit is in 1945 veertig procent lager dan in 1940. De woningnood is enorm en er heerst werkloosheid. Na 1945 streven opeenvolgende regeringen op economisch gebied drie doeleinden na: volledige werkgelegenheid, prijsstabiliteit en een evenwichtige betalingsbalans. Mede door het laag houden van de lonen via een geleide loonpolitiek en de bescheiden sociale lasten wordt een sterke exportpositie geschapen. Hulp van buitenaf blijkt onontbeerlijk, die vanaf 1948 in de vorm van de Marshallhulp arriveert.

De uitslag van de eerste naoorlogse verkiezingen in 1946 is een teleurstelling voor de pvdA. De doorbraak waar deze partij zo vurig op had gehoopt is mislukt. Zelf behaalt zij 29 zetels, de katholieken, inmiddels verenigd in de kVP 32, de AR 13, de CHU 8, de Partij van de Vrijheid 6, de CPN 10. Na de formatie treedt het kabinet-Beel aan: een kabinet op smalle basis met alleen de kVP en de pvdA. Het zal de geschiedenis ingaan

als Het Nieuwe Bestand. De rooms-rode coalitie is geboren. Dit tot genoegen van Beel die al voor de verkiezingen samenwerking van de katholieken met de pvda had bepleit: 'Dat ligt zoo voor de hand [...] dat de programma's van beide partijen al sterk naar elkaar toegericht zijn. Het is een eerste eisch dat wij een sterk progressieve politiek voeren op straffe van dat wij anders onzen tijd zullen missen en onze roeping als christen niet zullen volbrengen.'¹¹ Eveneens, zij het niet zo duidelijk verwoord met instemming van de fractieleider van de kvp, Romme. De voorkeur binnen de kvp voor samenwerking met de pvda is vrij algemeen. Herstel van de vooroorlogse coalitie wordt onwenselijk geacht.

De pvda is van begin af aan voor een kabinet op smalle basis: 'Wij wensen alleen aan een zuiver vooruitstrevend kabinet mee te werken, alleen met de katholieken,' aldus Van der Goes van Naters, de fractieleider van de pvda in de Tweede Kamer.¹²

Twee jaar later zijn nieuwe verkiezingen nodig in verband met de grondwetswijziging inzake Indonesië. De herziening is door de oude Kamer in eerste termijn goedgekeurd, na de verkiezingen moet een twee derde meerderheid haar fiat geven aan de grondwetsherziening. De kvp behoudt haar 32 zetels, de pvda verliest er daarentegen 2 en komt op 27, de ar blijft gelijk met 13 zetels, de chu wint er 1 en komt op 9, terwijl de vvd van 6 naar 8 zetels klimt. De Katholieke Nationale Partij van Welter behaalt 1 zetel. De cpn valt terug van 10 naar 8 zetels.

Niet-links behaalt een ruime meerderheid, zuiver getalsmatig gezien is er geen sprake van een uiterste noodzaak waardoor geregeerd zou moeten worden met de pvda. Maar Romme denkt er niet aan de pvda te laten vallen: 'Het uitschakelen van tenminste een kwart van de werkende bevolking uit de regeringsverantwoordelijkheid is een gevaar dat maar al te zeer onderschat wordt,' houdt hij het bestuur van zijn partij voor.¹³ Wel vindt hij dat de basis van het kabinet moet worden

verbreed. Romme voert daarvoor twee argumenten aan: de Indonesische kwestie en de invoering van de wet op de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. In een kabinet met meer (rechtse) partijen dan alleen de PvdA kunnen de ideeën van de katholieken met betrekking tot de PBO beter tot hun recht komen.

Daarnaast geldt voor de KVP-voorman dat de communisten zoveel mogelijk geïsoleerd moeten worden, een gedachte die trouwens niet alleen in zijn kring met hartstocht beleden wordt. De afkeer van het communisme als ideologie en vooral de uitwerking daarvan in de politieke praktijk is in de PvdA net zo groot als in de KVP.

Romme adviseert de Regentes dan ook dat moet worden gestreefd naar een parlementair kabinet 'dat steunt op een zoodanige meerderheid in de Kamer als het voor de volbrenging van zijn taak nodig heeft'. VVD en CHU moeten volgens hem in het kabinet vanwege de vereiste twee derde meerderheid van stemmen die nodig is om de grondwetswijziging erdoor te krijgen. Lukt dat niet dan moet er een kabinet komen dat steunt op een 'gewone' meerderheid. En dat kan door opneming van een of meer geestverwanten van deze groepen, VVD en CHU, in het kabinet.¹⁴

PvdA-fractie leider Van der Goes van Naters is aanvankelijk tegen verbreding van de basis, in tegenstelling tot Drees. Erg enthousiast over deze variant is de laatste echter niet, maar hij vindt het onverstandig om de KVP blijvend te beschouwen als de enig mogelijke coalitiepartner voor de PvdA. Van der Goes schreef in een interview in 1977 deze opstelling van Drees toe aan diens 'anti-katholicisme'. Het is de vraag of deze term juist is. Wel was het zo dat Drees liever niet alleen met de KVP wilde regeren maar met meer partijen, om zo de invloed van de KVP op het beleid in te dammen. 'Hij zei: Kijk een Nieuw Bestand, maar als het erop aankomt, dan hebben de roomsen altijd de meerderheid. Maar in een grotere regering zit van alles, bij voorbeeld ook de protestanten. Ook Drees

vond de protestanten mooi om uit te spelen tegen de katholieken,' aldus Van der Goes.¹⁵ De pvdA-fractieleider adviseert de Regentes een formateur te benoemen van r.k.-huize die een parlementair kabinet uit twee partijen moet formeren dat steunt op een duidelijke meerderheid in de Kamer. Het is voor de pvdA onmogelijk om met de vvd te regeren, niet alleen vanwege de persoon van Oud maar vooral ook omdat beide partijen verschillend denken over het te voeren sociaal-economisch beleid. Wel laat Van der Goes ruimte voor de mogelijkheid dat in het door de pvdA gewenste kabinet vakministers opgenomen worden die niet behoren tot kvp of pvdA, 'mits zij met de algemene beginselen van het Regeringsprogramma instemmen'.¹⁶ Tilanus, Oud of Stikker mogen persé geen deel uitmaken van het nieuwe kabinet, zegt Van der Goes in een eerste gesprek met formateur Beel. Hun aanwezigheid zou het voeren van een progressieve politiek ongeloofwaardig maken. 'Ook Stikker niet?' vraagt Beel ten overvloede. 'Nog eerder Vonk [vvd-Kamerlid, A.V.] dan Stikker, want aan de vlegel Vonk weet je tenminste wat je hebt; aan ethisch bier niet,' luidt het antwoord van Van der Goes, die in zijn dagboek noteert: 'Beel liet enige instemming blijken.'¹⁷

De pvdA krijgt echter niet haar zin: Stikker komt wel in het kabinet, op Buitenlandse Zaken en de CHU levert Schokking voor Oorlog. Twee duidelijk partijgebonden bewindslieden. De sociaal-democraten zijn echter overstag gegaan omdat zij de premier mogen leveren: 'Goed heeft Mr. van Schaik [na Beel formateur, A.V.] begrepen dat, en waarom een niet parlementair kabinet van meer dan twee groepen in beginsel voor ons geen enkele aantrekkelijkheid bood. En hij heeft misschien de enig mogelijke oplossing gekozen, die ons daarover heen kon doen stappen, door de leiding van het team op te dragen aan Drees,' aldus Van der Goes.¹⁸ Naar zijn stellige overtuiging heeft de pvdA met Drees als minister-president de garantie dat het kabinet een progressieve politiek zal voeren.

Het eerste kabinet-Drees valt in januari 1951 over de kwes-

tie Nieuw-Guinea. Van der Goes heeft inmiddels het fractievoorzitterschap over moeten dragen aan Burger. Als formele reden wordt gegeven dat de uitspraken over de toekomstige status van Nieuw-Guinea bij de pvda in het verkeerde keelgat zijn geschoten, maar al geruime tijd heerst onvrede over zijn optreden als fractieleider. Van meet af aan staat voor de pvda vast dat ze terug wil in het kabinet. Partijvoorzitter Vorrink spreekt zelfs van een 'aardverschuiving' wanneer de pvda anders zou besluiten. 'Wij moeten alle krachten inspannen om niet te worden uitgerangeerd. Wanneer dit zou gebeuren, dan zou het een ramp zijn voor de Westerse wereld, waarvoor wij een grote verantwoordelijkheid dragen,' is zijn stellige overtuiging.¹⁹

Ook Romme vindt dat de pvda moet terugkeren in het nieuwe kabinet. Hij wil opnieuw een kabinet op brede basis en als dat niet lukt moet reconstructie worden overwogen. Blijkt ook dat onmogelijk dan moet er volgens hem een zakenkabinet worden geformeerd. 'In de huidige zeer moeilijke economische omstandigheden zou ik een zaken-kabinet de voorkeur geven boven een kabinet, bestaande uit politieke geestverwanten van alleen de kvp en de pvda,' schrijft hij aan het Staatshoofd.²⁰

Na het mislukken van achtereenvolgens Stikker, Drees/Van Schaik en Steenberghe krijgt Romme eind februari 1951 de opdracht de mogelijkheden te onderzoeken tot de vorming van 'een kabinet'. Uit angst voor een verwijdering tussen zijn partij en de pvda had hij het Staatshoofd afgeraden iemand van de pvda met een opdracht te belasten, 'vermits [...] het risico mij zeer groot voorkomt, dat een dergelijke opdracht zal uitlopen op een verwijdering tussen kvp en pvda. Dat risico ware in 's lands belang te vermijden.'²¹ Er komt uiteindelijk een kabinet van opnieuw kvp, pvda, chu en vvd.

Op 25 juli 1952 vinden nieuwe verkiezingen plaats. Voor het eerst sinds de bevrijding hebben de r.-k. bisschoppen zich onthouden van het geven van een stemadvies. De uitslag van de

verkiezingen is een teleurstelling voor de KVP: weliswaar heeft deze partij evenveel zetels als de PvdA in de wacht weten te slepen, 30, maar de PvdA is in stemmental de grootste partij geworden: 1.545.414 tegen 1.529.464. KVP, CHU en AR beschikken samen over 51 zetels, met de VVD erbij kan een rechts meerderheidskabinet gevormd worden dat steunt op 60 zetels. De PvdA is getalsmatig gezien niet nodig. Maar Romme wijst de gedachte van een rechts kabinet onder zijn leiding van de hand met het argument dat zo'n kabinet het begin van het einde van de eenheid binnen de KVP betekent. Een functie van minister-president ziet hij na de slechte verkiezingsuitslag evenmin als een reële mogelijkheid: '... ik heb daarvoor teveel schending van prestige bij de "rechterzijde" [...] en tegelijkertijd zou het de onrust naar "links" aanwakkeren. Ik overweeg wel [...] om mijn functie in andere handen over te geven, en op andere wijze voor mijn politieke idealen te gaan strijden,' aldus de aangeslagen KVP-voorman.²²

In zijn advies aan het Staatshoofd zegt Romme 'klemmende en overwegende bezwaren' te hebben tegen een kabinet van alleen KVP en PvdA. Hij voelt opnieuw het meest voor een brede-basis-kabinet en als dat niet mocht lukken moet er gestreefd worden naar een zakenkabinet.²³

Opmerkelijk is dat Romme zich in een brief aan zijn nichtje, mevrouw Sassen, wel positief uitlaat over een kabinet van alleen KVP en PvdA: 'Je vreest hevig een verdere versplintering van onze eenheid wanneer niet geregeerd gaat worden met de rechtsche partijen en zonder de PvdA. Hoe geregeerd zal gaan worden kan ik op het oogenblik moeilijk zeggen, maar wanneer ik mij zou laten leiden door overwegingen van vrees voor verdergaande afbrokkeling van de eenheid, dan zou ik bepaald streven naar een uitsluitende samenwerking van de KVP met de PvdA,' schrijft hij.²⁴

Aanvankelijk is de PvdA voor terugkeer naar de smalle basis, maar tijdens de formatie blijkt zij genoeg te nemen met een zetelverdeling van 5-5-2-2 plus het premierschap. Liever

deelnemen aan een brede-basis-kabinet dan het beleid volgen vanuit de oppositiebanken. Dat vooruitzicht is voor niemand aantrekkelijk.

De formatie van het tweede kabinet-Drees wordt een slopende zaak. De vvd zet zichzelf vooraf buitenspel. De AR is daarentegen van het begin af aan bij de onderhandelingen betrokken.

Niet de programmbesprekingen maar de vraag wie welke post moet bezetten en wie vooral niet, houdt de formatie maanden op. Zo verzet Drees zich met hand en tand tegen een katholiek op Buitenlandse Zaken: het aantal katholieke ministers van Buitenlandse Zaken in Europa is niet gering, er wordt al gesproken van een 'Europe Vaticane', terwijl de dochter van de Italiaanse minister van Buitenlandse Zaken op haar reis naar Nederland in verband met de Europese beweging juicht: 'Wat heerlijk dat het een katholiek Europa wordt.' Dit toekomstbeeld vindt Drees verre van aantrekkelijk.²⁵

Romme wijst met evenveel hardnekkigheid de pvda'er Hofstra af voor Financiën: hij is niet acceptabel sinds de verschijning, na de oorlog, van zijn boek *Socialistische Belastingpolitiek*. De moeilijkheden rondom de te bezetten posten kunnen worden beschouwd als een uiting van groeiend wantrouwen tussen kvp en pvda.

Uiteindelijk krijgt Romme zijn zin: Hofstra komt niet in het kabinet. Drees moet zich daarentegen neerleggen bij de komst van de kvp'er Luns op Buitenlandse Zaken, samen met de partijloze minister Beyen.

De toekomst van het kabinet wordt in pvda-kring somber tegemoet gezien. Al tijdens de formatie had Drees zijn twijfels uitgesproken over de houding van de kvp: 'De tegenstellingen zijn zeer verscherpt. De volgende vier jaar worden heel moeilijk en vermoedelijk niet zonder crises. Eigenlijk is een meerderheid in de Kamer tegen ons. Romme wil een verscherpte antithesepolitiek als afleidingsmanoeuvre en bindmiddel voor zijn eigen partij.'²⁶

De juistheid van de uitspraak van Drees dat Romme een verscherpte antithesepolitiek wilde voeren, laat zich moeilijk bewijzen. Wel is Romme er veel aan gelegen dat het christelijk element in het kabinetsbeleid wordt benadrukt ten koste van de inbreng van de pvdA. Hij heeft dan ook te maken met nogal wat weerstand binnen zijn partij tegen de door hem gevolgde koers.

Fractie leider Burger verwoordt de vrees binnen zijn partij wanneer hij tijdens de Algemene Beschouwingen het kabinet betitelt als 'een waagstuk voor alle betrokkenen'. Maar noch de kVP noch de pvdA heeft blijk gegeven van een principiële onwil om samen te werken. Twee jaar later komt de samenwerking wel onder zware druk te staan door de verschijning van het Mandement van de r.k. bisschoppen. Maar tot een breuk komt het ook dan niet.

De brede basis wankelt

Hoe zeer de sfeer tussen de twee grootste partijen is verslechterd, blijkt tijdens de verkiezingsstrijd in 1956. Die wordt met een voor Nederlandse begrippen ongekende felheid gevoerd. De pvdA komt als overwinnaar uit de strijd te voorschijn: ze klimt van 30 naar 34 zetels en neemt nadat de Kamer tot 150 zetels is uitgebreid er 50 voor haar rekening. De kVP moet genoegen nemen met 49. Opnieuw beschikken kVP, AR, CHU, vVD over een comfortabele meerderheid: samen bezetten zij 90 zetels. Maar voor Romme geldt voor alles het landsbelang en dat is het beste gebaat bij een kabinet op brede basis waar ook de pvdA in zit.²⁷

Wanneer het Drees niet lukt om zo'n kabinet te formeren krijgt Romme een informatieopdracht. In een gesprek met AR-fractie leider Zijlstra legt hij uit waarom hij niet af wil van de brede-basis-formule: 'Als wij een andere richting uit moeten koersen, dan moet het ook voor de meest domme man in Nederland duidelijk zijn, dat het niet anders kan.' Daarnaast

zegt Romme zich verantwoordelijk te voelen voor de bredebasis-politiek zoals deze na de Tweede Wereldoorlog gestalte heeft gekregen.²⁸ Hij keert zich dan ook tegen de gedachte, in zijn kring geopperd, om af te stevenen op een kabinet zonder de pvdA maar met de vvd. Romme verwacht dat in zo'n kabinet de vvd zich zal opwerpen als hoeder van de geestelijke vrijheid op een manier die de christelijke partijen nou niet bepaald de juiste achten.

De pvdA staat op het standpunt dat opnieuw een bredebasis-kabinet geformeerd moet worden. Na een maanden durende formatie lukt het uiteindelijk pvdA-fractie leider Burger de weg voor zo'n kabinet vrij te maken.

De voorkeur van kvp voor een kabinet met de pvdA neemt niet weg dat en deze partij en de ar zich tijdens de Algemene Beschouwingen beroepen op het extra-parlementaire karakter ervan en zich derhalve niet gebonden achten aan het regeerakkoord. Romme spreekt zelfs bij de Algemene Beschouwingen in 1956 van een 'noodkabinet'. Bij de Algemene Beschouwingen een jaar later verwoordt fractie leider Burger het groeiende wantrouwen binnen zijn partij jegens de intenties ter rechterzijde: 'Het is wel duidelijk geworden, dat de Partij van de Arbeid slechts deel uitmaakt krachtens de voor haar gunstige verkiezingsuitslag van 1956.'²⁹

Het vierde kabinet-Drees treedt aan onder een ongunstig sociaal-economisch gesternte. De economische recessie die om zich heen grijpt maakt reële loonstijgingen onmogelijk. Het antwoord van de regering is een politiek van bestedingsbeperking. De pvdA-bewindslieden Hofstra (nu eindelijk op Financiën) en Suurhoff (Sociale Zaken) zijn de eerste verantwoordelijke ministers voor dit beleid. Voor de buitenwacht wordt de pvdA zodoende de partij van de bestedingsbeperking, waartegenover de kvp zich bij monde van haar voorzitter Van Doorn profileert als de partij van de bezitsvorming.

De Statenverkiezingen van maart 1958 pakken slecht uit voor de pvdA. Drees is ervan overtuigd dat dit gegeven heeft

bijgedragen tot de breuk in de samenwerking later dat jaar. Intussen bezint de pvdA zich binnenskamers op de te volgen koers. Die moet in ieder geval worden omgebogen. Het is duidelijk dat de matigingspolitiek van de regering slecht valt bij de achterban. Een indicatie daarvoor is het groeiend ledenverlies van het nvv. Wanneer het fractiebureau van de pvdA-Tweede-Kamerfractie en de partijgenoot-bewindslieden op 9 april bijeenkomen maakt in ieder geval minister Suurhoff van zijn hart geen moordkuil: 'De kvp wil ons erbij houden om ons zo fijn te wrijven. We moeten daarop bedacht zijn, anders zal het hen nog lukken ook.' Drees wijst er daarnaast wel op dat wanneer de pvdA nu de regering verlaat 'dat ons zeer zou schaden. We moeten doorgaan en ons afvragen wat zinvol gewijzigd kan worden. De anderen missen de moed om medeverantwoordelijkheid te dragen.'³⁰

Ook Romme wil gewoon doorgaan, tenminste dat zegt hij tijdens de partijraadsvergadering van zijn partij in april 1958. Echter, mocht het ooit tot een botsing komen dan zal de kvp deze niet schuwen, zelfs als dat zou leiden tot een heengaan van de kvp uit het kabinet. 'Maar dat is wel iets heel anders, dan op zo'n situatie afgaan. Ik zou dit laatste onverstandig vinden en niet in 's lands belang,' houdt hij zijn achterban voor.³¹

Maar de rek is eruit. Voor de pvdA is het nauwelijks aantrekkelijk nog langer deel uit te maken van het kabinet. Vondeling, minister van Landbouw, zorgt in oktober 1958 nog voor uitstel van executie door niet het onaanvaardbaar uit te spreken over een amendement — Bieuwenga dat lijnrecht indruist tegen het regeerakkoord —, dit tot woede van Burger. In een brief aan Drees schrijft hij dan ook dat 'het punt waarop dan wel afscheid genomen wordt dient [...] binnen niet lang boven de horizon te komen. Ik mag dit wel in je belangstelling aanbevelen.'³²

Wanneer eind november de Fakkeldragers, het actiekader van de pvdA, bijeenkomen, komt Burger met zeven eisen waar

het kabinet aan moet voldoen wil de pvdA niet opstappen. Over de eisen van Burger is op 11 november nog overleg gepleegd tussen het fractiebureau en de pvdA-bewindslieden. De stemming is een beetje gespannen, een paar ministers vinden dat Burger de zaak overdrijft, de meerderheid blijkt te willen doorregeren. Aan de andere kant leeft wel degelijk het besef dat wil de partij bij de Kamerverkiezingen in 1960 niet helemaal in de versukkeling raken er nu iets moet gebeuren. Maar wat precies wordt niet helder, hetgeen Burger doet opmerken: 'Als er niets kan dan wil ik dat de zaak breekt en wel op korte termijn.'³³

Voor niemand komt dat moment uiteindelijk als een verrassing. Op 12 december spreekt minister Hofstra het onaanvaardbaar uit over het amendement-Lucas dat pleit voor verlenging van een aantal tijdelijke belastingmaatregelen met een jaar in plaats van met twee jaar zoals Hofstra wil. De Kamer steunt het amendement echter. De pvdA-ministers stellen hun portefeuilles ter beschikking. De breuk tussen rooms en rood is een feit.

Alleen omdat de 'uiterste noodzaak' verdwenen is, zoals Daudt veronderstelt? Ook andere factoren spelen een rol. Zo neemt bij voorbeeld binnen de pvdA de lust om te regeren af omdat steeds duidelijker wordt dat meeregeren in feite neerkomt op het dragen van medeverantwoordelijkheid voor een beleid waarop niet bepaald het stempel der sociaal-democraten drukt. De pvdA kan zich steeds minder vinden in de uitkomst van de compromissenpolitiek zoals deze in de jaren vijftig gestalte krijgt.

Dat het toch tot 1958 heeft geduurd eer de pvdA opstapte, heeft vooral ook te maken met de angst binnen deze partij om in de oppositie te komen. Zou dat onverhoopt gebeuren dan zou zij gemakkelijk met de communisten op een hoop kunnen worden gegooid. Dit gegeven hing als het zwaard van Damocles boven de naoorlogse pvdA. Niet ten onrechte wijst Maas er in zijn boek over de kabinetsformaties op dat 'de

brede-basispolitiek evenzeer het produkt van externe druk [was] als van interne politieke verhoudingen'.³⁴ Wanneer te zeer de nadruk wordt gelegd op het wegvallen van de 'uiterste noodzaak' in 1958 is de kans groot dat voorbij wordt gegaan aan de ontwikkelingen binnen de partijen, met name binnen de pvdA. Het zijn in '58 vooral de partijen casu quo de fracties die een streep willen zetten onder de samenwerking; in het kabinet overheerst daarentegen de wens om door te gaan. De breuk in '58 is de uitkomst van een aantal factoren waarbij het feit dat de naoorlogse problemen grotendeels waren opgelost niet onderschat moet worden, maar ook niet overschat. Voorts moet de mogelijkheid niet genegeerd worden dat twee partijen, KVP en pvdA, die samen gedurende dertien jaar onafgebroken deel hebben uitgemaakt van de regering, weleens van elkaar af willen.

De pvdA in de oppositie

Met het aantreden van het kabinet-De Quay in 1959 begint een nieuwe periode in de parlementaire geschiedenis van Nederland. Het zou tot 1965 duren eer de pvdA opnieuw deel uitmaakte van een kabinet.

Met 48 zetels komt de pvdA niet eens zo slecht uit de verkiezingsstrijd van 12 maart 1959 te voorschijn. De KVP wint geen zetel vergeleken met 1956 en blijft op 49, de vvd wint er daarentegen 6 en komt op 19, de AR verliest 1 zetel en komt op 14, de CHU verliest ook 1 zetel en bezet er nu 12. Niet-links heeft 94 zetels. Tijdens de verkiezingsstrijd heeft vvd-fractie-leider Oud al laten weten niets te voelen voor samenwerking met de pvdA. Deze partij laat bij monde van fractieleider Burger aan informateur Beel weten dat zij wel bereid is opnieuw regeringsverantwoordelijkheid te dragen maar op voorwaarde dat bindende afspraken zouden worden gemaakt. Dit wijzen de AR en de CHU af. Romme wil de pvdA echter niet op voorhand uitsluiten: 'Dat verzwakt onze onderhandelingspositie

met de vvd en biedt de socialisten de gelegenheid om de martelaar uit te hangen. We moeten de pvdA een kans geven. Ze zullen zichzelf wel buitenspel zetten en tegen die tijd heeft de vvd diep genoeg gebogen om aanvaardbaar te zijn.³⁵ Zelden is de ongelijkwaardigheid van de coalitiepartners ten opzichte van elkaar zo treffend verwoord als door Romme in 1959.

Informateur Beel en later formateur De Quay steunen af op een buitenparlementair kabinet. Van bindende afspraken vooraf zoals de pvdA wil kan dus geen sprake zijn. Deze partij staat dan ook al snel buitenspel.

Volgens Romme is dat de schuld van de pvdA zelf: 'Het feit ligt er niet als een gevolg van een keuze, die wij zouden hebben gemaakt, maar het ligt er als een gevolg van onze keuze voor een program, zoals dat door de formateur werd geleverd, en de keuzeweigering aan de kant van de pvdA ten aanzien van dat program,' zegt hij bij het debat over de regeringsverklaring.³⁶

De regeringspartijen raken bij de verkiezingen in 1963 hun meerderheid niet kwijt: kvp, ar, chu en vvd bezetten nu samen 92 zetels, de pvdA valt terug van 48 naar 43. Opnieuw voelt de vvd niets voor samenwerking met de sociaal-democraten. Toch wordt onderzocht of de pvdA kan worden betrokken bij de formatie. Niet-links beschouwt dit echter als een formaliteit. Een vijf-partijen-kabinet wordt door vvd-fractieleider Toxopeus al in de beginfase van deze formatie van de hand gewezen.

De ruimte ontbreekt om op deze formatie, met die van '73 en '77 een van de meest gecompliceerde in de parlementaire geschiedenis, uitgebreid in te gaan.

Hoewel de vvd duidelijk heeft gemaakt niet te willen samenwerken met de pvdA, wordt het voor de latere kvp-formateur De Kort steeds moeilijker de pvdA te laten vallen vanwege de verregaande inschikkelijkheid die de sociaal-democraten aan de dag leggen. Uiteindelijk kiest De Kort voor doorgaan

met de vvd en brengt hij pvda-fractie leider Vondeling via een nietszeggend briefje van dit besluit op de hoogte.

Terecht schrijft Maas dat de pvda goede redenen had zich te beklagen over deze behandeling van de kant van de kvp. 'De vrij snel daarop volgende traumatiserende ervaring met het door de kvp ten val gebrachte kabinet-Cals verklaart het sterke anti-kvp sentiment dat zich van de pvda meester zou maken,' aldus Maas.³⁷

Het kabinet-Marijnen dat vervolgens aantreedt, valt twee jaar later over de omroepkwestie. Deze draait om de vraag op welke manier de omroep een meer open karakter moet krijgen en om de vraag welke plaats de reclame in de ether moet krijgen.

Het lukt niet de zaak te lijmen. kvp-fractie leider Schmelzer is tegen een kabinet van alleen de christelijke partijen. Rest de pvda. Die wil wel, de oppositieperiode heeft lang genoeg geduurd: 'Socialisten zijn er — als 't effe kan — om wat te doen, niet om te opponeren,' zal Burger een jaar later schrijven.³⁸

Ze mogen inderdaad wat doen, namelijk mee de omroepkwestie regelen. Wanneer deze 'uiterste noodzaak' (Daudt) van de baan is, is het ook vrij snel afgelopen met de pret van het regeren.

Na de verkiezingen van 1967 wordt zonder veel pijn het confessioneel-liberale kabinet-De Jong geformeerd dat vier jaar lang onafgebroken zal regeren. vvd en pvda sluiten elkaar opnieuw uit. De pvda wil geen herhaling van 1963 en eist dat eerst gekozen wordt tussen deze partij of de vvd voordat de programonderhandelingen beginnen. Deze eis wordt niet gehonoreerd, de pvda staat opnieuw buitenspel.

Bij de verkiezingen blijkt evenwel dat in de schier onaan-tastbare machtspositie van de kvp een knak is gekomen: ze verliest 8 zetels, en valt terug van 50 (1963) op 42. De regeringspartijen kvp, ar, chu en vvd beschikken over 86 zetels, 6 minder dan in 1963. De pvda verliest opnieuw: van 43 zetels

komt ze op 37. Nieuwkomer D'66 behaalt evenwel 7 zetels, evenals de Boerenpartij (plus 4).

Polarisatie in plaats van harmonie

Daudt noemt deze uitslag 'de eerste weerslag van de tumultueuze jaren zestig op de politieke machtsverhoudingen'.³⁹ Vietnam, Provo, Nieuw-Links binnen de pvdA, de snelle opkomst van D'66, en het geleidelijk afbrokkelen van de zuilen: het politieke bestel schudt op zijn grondvesten, de rustige aanblik die Nederland tot de tweede helft van de jaren zestig bood lijkt definitief tot het verleden te behoren.

In de KVP rommelt het, sinds deze partij eigenhandig het kabinet-Cals ten val heeft gebracht in de Nacht van Schmelzer. De opposanten treden uit en vinden elkaar in 1968 in de nieuw opgerichte PPR. Daarmee lijkt de rust in de KVP weer-gekeerd. Zo niet in de pvdA. Daar voltrekken zich in rap tempo veranderingen op ideologisch, strategisch en organisatorisch gebied.

De pvdA plaatst tegenover de jarenlang beleden coalitie-strategie de polarisatiestrategie, die wel voor de zo begeerde duidelijkheid zal zorgen maar niet voor de evenzeer begeerde vergroting van haar machtspositie. Den Uyl had dan ook gelijk toen hij in 1984 verklaarde dat de polarisatiestrategie tot op grote hoogte heeft gefaald: 'Alles of niets was het. Dus kwam de Partij van de Arbeid in de oppositie.'⁴⁰ Dat was weliswaar destijds koren op de molen van Nieuw-Links, in de oppositie kon de partij zich tenminste profileren, maar deze strategie bracht de pvdA in haar geheel niet veel verder.

Als een rode draad door de discussies die binnen de pvdA na de val van het kabinet-Cals worden gevoerd, loopt de afkeer van de KVP, met als hoogtepunt de anti-KVP-motie die op het maart-congres in 1969 wordt aangenomen. Volgens Van Thijn moet deze motie worden beschouwd als een van de vele pogingen 'om onze wil tot regeren tot uitdrukking te

brenge, zonder ons zelf te veroordelen tot eenzame opsluiting in een behoudend kabinet'.⁴¹ Maar deze motie moet eerder worden beschouwd als een 'gelegenheidsmotie' dan als een rijpe vrucht van strategisch denken: de KVP in 1969 afwijzen als regeringspartner staat gelijk aan kiezen voor de oppositie.

Een ander uitvloeisel van de polarisatiestrategie is de voorwaardenstrategie: de PVDA wil in de toekomst alleen deelnemen aan de regering als er aan een aantal door haar vooraf gestelde voorwaarden wordt voldaan. Tegenover het principe van de 'uiterste noodzaak' zal de PVDA in het vervolg haar eigen voorwaarden formuleren op grond waarvan wordt besloten tot toetreding tot de regering. Wordt niet in voldoende mate aan de verlangens van de PVDA tegemoet gekomen, dan zal zij voor de eer van het regeren bedanken. Niet langer zal zij tolereren dat niet-links uitmaakt wanneer geregeerd kan worden met de sociaal-democraten.

Vlak voor de verkiezingen van 1971 presenteren de drie progressieve partijen hun schaduwkabinet. Zo wordt de kiezer duidelijkheid geboden. De regeringspartijen KVP, AR, CHU en VVD lijden verlies: zij vallen terug van 86 (1967) naar 74 zetels en zijn de meerderheid kwijt. De PVDA wint 2 zetels en komt op 39. D'66 wint er 4 en komt op 11, de PPR krijgt 2 zetels. D's'70, dat evenals de PPR voor de eerste keer aan de verkiezingen meedoet, komt met 8 vertegenwoordigers in de Kamer.

Binnenskamers heeft de nieuwe voorzitter van de PVDA, André van der Louw er inmiddels geen twijfel over laten bestaan dat de partij weer moet gaan regeren: 'Zelf gekozen isolement werkt tegen ons, een weigering om de tekortkomingen van het zittende kabinet te komen opruimen zal tegen ons worden uitgespeeld'.⁴²

Hoewel de regeringspartijen hun meerderheid kwijt zijn en er dus getalsmatig sprake is van een situatie van uiterste noodzaak om met links te gaan regeren wil er sprake zijn van een meerderheidskabinet, valt de keuze niet op de PVDA. Deze partij wil immers na de verkiezingen niet praten met partijen

waarmee vóór de verkiezingen geen akkoord is bereikt. Ze staat opnieuw buitenspel. De eer van het regeren valt nu ds'70 te beurt.

Bij het debat over de regeringsverklaring geeft Den Uyl toe dat de pvdA zichzelf buitenspel heeft gezet, '...omdat zij dit spel van geven en nemen, van loven en bieden, onbehoorlijk vindt tegenover de kiezers'.⁴³

Opnieuw in de regering

De val van het kabinet-Biesheuvel in juli 1972 dwingt de pvdA opnieuw zich te bezinnen op de vraag of zij, mocht het na de verkiezingen van 1972 zover komen, met de kVP in zee moet gaan. Den Uyl vindt van wel, evenals Marcel van Dam, destijds mede-indiener van de anti-kVP-motie. Hij wijst zijn collega-partijbestuurders onder meer op de unieke kansen voor de partij op dit moment: 'Op het punt van de geloofwaardigheid werkt het tegen ons als we steeds maar schelden op de confessionelen. Vijf jaar lang hebben wij om deze situatie gevraagd; nu is hij er en nu reageren wij negatief. We moeten ons zonder meer op de kVP richten en zo weinig mogelijk in de weg leggen om zich uit te spreken.'

Dat is de partijvoorzitter en destijds eveneens mede-indiener van de anti-kVP-motie helemaal met hem eens: 'De kVP is erin geslaagd aan te geven dat zij bereid is met de pvdA te praten. We kunnen ons niet permitteren nu dat gesprek te ontlopen.'⁴⁴

De progressieve drie komen voor de verkiezingen met een gemeenschappelijk program: Keerpunt '72. Het is niet de bedoeling dat daar na de verkiezingen over onderhandeld wordt. Wel een duidelijk, maar naar later zal blijken een onwerkbaar standpunt: het formeren van een coalitiekabinet laat immers niet toe dat een der betrokken partijen ononderhandelbare punten op tafel legt. Laat staan een heel program. Deze eenvoudige wetenschap wil er zelfs bij fractieleider Den Uyl

aanvankelijk niet in: in de beginfase van de formatie gaat hij zover een minderheidskabinet van de confessionelen niet op voorhand te willen afwijzen als dat de prijs is die de progressieven moeten betalen: Keerpunt is en blijft ononderhandelbaar. Het is inderdaad alles of niets.

De uitslag van de verkiezingen laat de verdere teruggang zien voor de KVP: ze zakt van 35 naar 27 zetels. Winst is er voor de PvdA: van 39 naar 43, voor de VVD: van 16 naar 22, voor de AR: van 13 naar 14, en voor de PPR: van 2 naar 7 zetels. De CHU verliest 3 zetels en komt op 7, de opmars van D'66 is gestuit: deze partij valt terug van 11 naar 6 zetels. D's'70 verliest 2 zetels en komt op 6.

De progressieve drie zitten nu op 56 zetels, de confessionelen moeten genoeg nemen met 48. De vijf regeringspartijen hebben samen 76 zetels.

De KVP voelt weinig voor doorregeren met de VVD en D's'70. De bezuinigingsdrift van deze partijen staat het voeren van een vooruitstrevend beleid in de weg, vindt de KVP, die nu wel met de PvdA in zee wil gaan.

De AR is verdeeld over de vraag of de bestaande coalitie moet terugkomen. Getalsmatig is het, wil het nieuwe kabinet over een werkbare meerderheid beschikken, nodig dat links weer gaat meeregeren. De PvdA ziet haar kans schoon, Keerpunt wordt na enige aarzeling onderwerp van onderhandelen. De partijraad van de PvdA spreekt zich eind januari 1973 uit voor een kabinet van 10 progressieven en 6 progressieve confessionelen. Burger mag, nadat informateur Ruppert zijn onderzoek heeft afgerond, als formateur aan de slag, hetgeen hij met voor Nederlandse begrippen ongekende openhartigheid doet. De PvdA wil zo graag regeren dat zelfs de CHU voor haar een aanvaardbare partner wordt, desnoods moet de zetelverdeling maar worden herzien: 'Men zal inzien dat wanneer er een links kabinet op basis van gedogen [door de confessionelen, A.V.] en Keerpunt '72 zal komen, dat dan de getalsverhouding tussen de progressieve en confessionele ministers onder-

geschikt is. Burger moet een totaalpakket opstellen, dat voorleggen en als daarmee gedogen kan worden bereikt, dan moet de partij niet zeuren over de verhouding 10-6,' aldus verwoordt een lid van het partijbestuur de stemming medio maart.⁴⁵

De toegeeflijke houding van de pvdA voorkomt echter niet dat Burger zijn opdracht teruggeeft en de formatie zich nog maanden voortsleept. De opstelling van de confessionelen vormt het grootste struikelblok. Zij willen op voet van gelijkheid worden behandeld. In de loop van de formatie wordt de dominante positie van Keerpunt steeds meer afgezwakt, ten gerieve van de confessionele partijen. Tot grote ontevredenheid evenwel van de nieuwe voorzitter Ien van den Heuvel, die op een goed moment dreigt af te haken.⁴⁶

Natuurlijk haakt niemand af: na zeven jaar oppositie kan de pvdA weer regeren. Het nieuwe kabinet van pvdA, kvp en ARP telt 10 progressieve en 6 bewindslieden van confessionelen huize. Voor het eerst in de geschiedenis heeft links de meerderheid in het kabinet.

De nieuwe fractieleider van de pvdA, Ed van Thijn koestert echter weinig illusies over de opstelling van de kvp tegenover de nieuwe regering: 'Het akkoord van de kvp kwam omdat er geen alternatief was,' zegt hij drie dagen na het aantreden van het kabinet-Den Uyl.⁴⁷

Liever Staphorst dan de pvdA

Dat alternatief is er vier jaar later wel: het inmiddels gevormde cda behaalt bij de verkiezingen van '77 de meerderheid. Een krappe weliswaar, 77 zetels, maar alles is geoorloofd wat een herhaling van '73 kan voorkomen. Liever afhankelijk van 'Staphorst' dan van de Tesselschadestraat. De manier waarop Burger de confessionelen toen publiekelijk op de knieën dwong, is ter rechterzijde nog niet vergeten, integendeel.

'Ik heb me niet gerealiseerd hoe diep het in hun vlees sneed. Voor het eerst sinds een halve eeuw waren de confessionelen

uit het centrum van de macht verwijderd. Ze hadden geen meerderheid in het kabinet. Ze steunden maatregelen waar ze niet in geloofden, die ze niet juist achtten,' aldus Den Uyl, elf jaar na het aantreden van zijn kabinet.⁴⁸ Hij is niet de enige in zijn partij die het incasseringsvermogen van de confessionelen schromelijk heeft overschat.

Na de val van het kabinet over de grondpolitiek vinden in '77 verkiezingen plaats. De pvdA komt als overwinnaar te voorschijn: ze klimt van 43 naar 53 zetels. Het cda krijgt 49 zetels, de vvd 28, d'66 8, de ppr 3, terwijl ds'70 met 1 zetel genoeg moet nemen.

Al ver voor de verkiezingen, in oktober 1976, presenteert de pvdA de zogenoemde meerderheidsresolutie. Binnenskamers is uitvoerig beraadslaagd over dit strategisch concept. Aanvankelijk luidt de kern van de resolutie dat de pvdA alleen aan de nieuwe regering wil deelnemen wanneer zij samen met de ppr de meerderheid haalt. Dit is voor Den Uyl onaanvaardbaar: hij komt dan ook met een, door het moegestreden partijbestuur overgenomen versie van de resolutie: de progressieven doen weer mee als zij in het kabinet evenveel zetels krijgen als de confessionelen plus het premierschap.

Het pvdA-kader laat zich net zomin als het partijbestuur tijdens deze maanden durende formatie onbetuigd. Onderhandelaar Van Thijn wordt het door zijn achterban niet gemakkelijk gemaakt. De Partijraad van 25 oktober 1977 wijst ten slotte met 53 tegen 35 stemmen het onderhandelingsakkoord af, de zetelverdeling 7-7-2 is onaanvaardbaar. 'We worden puinruimer van het kapitalisme,' heet het. De pvdA staat met tien zetels winst buitenspel. cda en vvd vormen samen het eerste kabinet-Van Agt.

De gebeurtenissen in '77 missen intussen hun uitwerking niet: als de pvdA in '81 opnieuw de kans krijgt om te regeren grijpt zij die hartstochtelijk aan. cda en vvd zijn hun meerderheid kwijt, de pvdA heeft 9 zetels verloren, d'66 schiet omhoog naar 17 zetels. Coûte que coûte wil de pvdA in het

kabinet. Er liggen weliswaar zes 'strijdpunten' op tafel maar deze blijken voornamelijk te dienen om de achterban verbale genoegdoening te schenken. Het CDA wil gezien de economische problemen waar Nederland mee kampt een kabinet met een stabiele basis waar ook de PvdA en D'66 in zitten. Een centrum-rechts minderheidskabinet met gedoogsteun van klein-rechts wordt niet verantwoord geacht. Anno 1981 is er dus weer in de termen van Daudt sprake van een 'uiterste noodzaak'. Daar komt bij dat behalve de PvdA ook D'66 niet met de VVD in een kabinet wil zitten. Er is geen alternatief voor een kabinet van CDA, PvdA en D'66. De formatie verloopt moeizaam. Het tweede kabinet-Van Agt dat uiteindelijk aantreedt is na 35 dagen alweer demissionair: het te voeren financieel-economisch beleid vormt het struikelblok. Na een paar weken keert het terug. Maar een jaar later is het alweer mis: de PvdA heeft onoverkomelijke bezwaren tegen de concrete invulling van de Voorjaarsnota en stapt uit het kabinet. CDA en D'66 regeren door tot de vervroegde verkiezingen van 8 september 1982.

De uitslag van deze verkiezingen bezorgt CDA en VVD een meerderheid van 81 zetels. De PvdA komt op 47, D'66 valt terug naar 6. Getalsmatig is de PvdA niet nodig als coalitiepartner. De lust om met deze partij te regeren is bij niet-links tot een minimum gedaald sinds de ervaringen en vooral de aanvaringen met de sociaal-democraten in het tweede kabinet-Van Agt. Het is voor niemand een verrassing wanneer PvdA-informateur Van Kemenade niet slaagt in zijn opdracht. Daar komt bij dat de PvdA er niet voor voelt zitting te nemen in een kabinet dat voorbereidingen zal treffen tot plaatsing van de kruisraketten. Andermaal komt deze partij in de oppositie, CDA en VVD hebben elkaar weer gevonden.

Anno 1985 staat de pvdA er, althans wat de opiniepeilingen betreft, goed voor. De kans op regeringsdeelneming ligt opnieuw in het verschiet. Door ervaring wijs geworden sluiten de sociaal-democraten geen enkele partij meer op voorhand uit van samenwerking. De pvdA heeft hiermee formeel afscheid genomen van de polarisatiestrategie.

Er is echter een obstakel voor regeringsdeelneming door de pvdA: het onwrikbaar neen tegen de plaatsing van kruisraketten in Nederland. Volgens Tromp is met dit neen 'de polarisatiestrategie in feite tot een hoogtepunt gebracht'.⁴⁸ Tenminste voor zover dit neen zou inhouden dat de pvdA dit als prealabele voorwaarde stelt.

Sprekend over de slogan 'De kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland', zei Den Uyl vorig jaar in een interview dat 'internationale politiek niet met leuzen van dat type bedreven kan worden'.⁴⁹ Evenmin zal te zijner tijd op nationaal niveau een kabinet kunnen worden geformeerd met een pvdA die leuzen 'van dat type' tot de hare maakt en daarover niet wil onderhandelen.

Hieruit alleen al valt op te maken dat het onvoldoende is om alleen uit te gaan van het al dan niet bestaan van een 'uiterste noodzaak' waardoor de ontwikkeling van de machtspositie van de pvdA wordt geremd en waardoor zij wordt veroordeeld tot de oppositie. Daarnaast moet worden gekeken naar de manier waarop de pvdA zelf heeft geprobeerd haar positie te versterken. In het bovenstaande is met opzet nogal de nadruk gelegd op het strategiedenken binnen de pvdA sinds de Nacht van Schmelzer en de gevolgen daarvan voor de opstelling van de sociaal-democraten bij kabinetsformaties.

Met opzet, omdat de manier waarop de pvdA sinds die tijd heeft geopereerd naar het centrum haar niet tot voordeel heeft gestrekt, er integendeel toe heeft geleid dat zij als coalitiepartner steeds minder aantrekkelijk werd.

Noten

- 1—Verslag buitengewoon congres SDAP 1913.
- 2—L. Wijmans, 'Van SDAP naar pvda, maatschappijbeelden en strategieën'. In: J. Huige, S. Stuurman, L. Wijmans (red.), *Niet bij puinruimen alleen. Economische crisis en socialistische politiek in Nederland*, p. 34.
- 3—Congresverslag SDAP 1919.
- 4—Geciteerd bij P.J. Oud, *Het jongste verleden*. Deel 3, p.68.
- 5—Zie hierover bijv. L. Wijmans, *op. cit.*, p. 26-74.
- 6—H. Daudt, 'De ontwikkelingen van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945'. In: G. A. Kooy, J. H. de Ru, H. J. Scheffers (red.), *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid*.
- 7—Daudt, *op. cit.*, p. 179.
- 8—Daudt, *op. cit.*, p. 186.
- 9—Daudt, *op. cit.*, p. 189.
- 10—Daudt, *op. cit.*, p. 194.
- 11—Geciteerd bij J. Bank, *Katholieken en de Indonesische revolutie*, p. 180.
- 12—Verslag partijraad pvda 18 juni 1946.
- 13—Notulen PB-KVP 10 januari 1948. Archief KVP.
- 14—Brief C.P.M. Romme aan de Prinses-Regentes 13 juli 1948. Archief Romme.
- 15—Interview Jan Bank met M. van der Goes van Naters, 1977. Archief Van der Goes van Naters.
- 16—Brief M. van der Goes van Naters aan de Prinses-Regentes 12 juli 1948. Archief Van der Goes van Naters.
- 17—Gesprek Beel met Van der Goes van Naters 15 juli 1948. Aantekeningen Van der Goes van Naters. Archief Van der Goes van Naters.
- 18—M. van der Goes van Naters, 'Het nieuwe kabinet'. Speech uitgesproken eind juli 1948. Exemplaar van deze speech in archief Van der Goes van Naters.

- 19—Verslag partijraad pvda 27 januari 1951.
- 20—Brief C. P. M. Romme aan H. M. de Koningin 26 januari 1951. Archief Romme.
- 21—Brief C. P. M. Romme aan H. M. de Koningin 26 februari 1951. Archief Romme.
- 22—Brief C. P. M. Romme aan M. P. L. Steenberghe 8 juli 1952. Archief Romme.
- 23—Brief C. P. M. Romme aan H. M. de Koningin 27 juni 1952. Archief Romme.
- 24—Brief C. P. M. Romme aan mevrouw S. Sassen-Romme 2 juli 1952. Archief Romme.
- 25—*Drees 90. Geschriften en gesprekken*, p. 64.
- 26—Fractievergadering pvda 22 juli 1952. Aantekeningen van A. Vondeling. Archief Vondeling.
- 27—Brief C. P. M. Romme aan H. M. de Koningin 15 juni 1956. Archief Romme.
- 28—Gesprek Romme met Zijlstra 1 augustus 1956. Weergave van dit gesprek door Zijlstra tijdens de fractievergadering van de ARP 2 augustus 1956. Notulen fractievergadering ARP 2 augustus 1956.
- 29—*Handelingen Tweede Kamer zitting 1957-1958*, p. 207.
- 30—Notulen vergadering pvda-fractie bureau met de pvda-bewindslieden 9 april 1958. Archief Van Lier.
- 31—Verslag partijraad kvp 26 april 1958. Archief Romme.
- 32—Geciteerd bij C. van Esterik en J. van Tijn, *Jaap Burger. Een leven lang dwars*, p. 144.
- 33—Notulen vergadering pvda-fractie bureau met de pvda-bewindslieden 11 november 1958. Archief Van Lier.
- 34—P. F. Maas, *De kabinetsformaties 1959-1973*, p. 42.
- 35—Geciteerd bij R. Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer. Uit het dagboek van een politieke teckel*, p. 75.
- 36—Geciteerd bij Maas, *op. cit.*, p. 74.
- 37—Maas, *op. cit.*, p. 128.
- 38—J. Burger, *Socialisme en Democratie*, 1966, p. 666.
- 39—Daudt, *op. cit.*, p. 191.

40—'Joop den Uyl en zijn speurtocht naar de werkelijkheid'. Interview met Max van Weezel. In: *Heimwee naar de toekomst. Maatschappijvernieuwers in verwarring*, p. 64.

41—Ed van Thijn, 'De pvdA en regeringsdeelname'. In: *Socialisme en Democratie* (6), juni 1981, p. 280.

42—Notulen PB-PvDA 30 januari 1970.

43—Geciteerd bij Maas, *op. cit.*, p. 279.

44—Notulen PB-PvDA 2 augustus 1972.

45—Notulen PB-PvDA 6 maart 1973.

46—Notulen PB-PvDA 19 april 1973.

47—Notulen PB-PvDA 28 mei 1973.

48—B. Tromp, 'Kanttekeningen bij de ontwikkeling van de machtspositie van de pvdA'. In: *65 jaar Joop den Uyl*, p. 177.

49—'Joop den Uyl en zijn speurtocht naar de werkelijkheid'. Interview met Max van Weezel. In: *Heimwee naar de toekomst. Maatschappijvernieuwers in verwarring*, p. 68.

Het ontstaan van de Partij van de Arbeid

'De Partij van den Arbeid. Een Parool-ideaal wordt werkelijkheid' — Het Parool en de vorming van de Partij van de Arbeid

Op 4 februari 1946, twee dagen voor de opening van het congres van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) in Amsterdam waar op 8 februari het besluit werd genomen toe te treden tot de Partij van de Arbeid (pvda), wijdde het dagblad *Het Parool* zijn hoofdredactioneel commentaar aan de op handen zijnde nieuwe politieke formatie. 'De Partij van den Arbeid. Een Parool-ideaal wordt werkelijkheid' luidde de triomfantelijke kop boven het artikel.

'Toen wij onlangs de geboorte van de Partij van den Arbeid aankondigden en uiting gaven aan onze oprechte vreugde over de totstandkoming van een combinatie van democratisch-progressieve krachten, die het begin is van een doorbreking onzer verstarde partijverhoudingen, maakten wij de opmerking dat de nieuwe partij uitermate sterk ligt in het verlengde van allerlei verlangens en wenschen, die in de periode van de Duitse bezetting in ons land levend zijn geworden.'

Vervolgens werden de lezers herinnerd aan de Nieuwsbrieven van Pieter 't Hoen — het beroemde pseudoniem van F.J. Goedhart — waarin deze al in 1940 in 'even moedige als in sommige opzichten baanbrekende stukken', aldus het *Parool*-artikel, 'de doorbreking van de oude partijverhoudingen na het verslaan van den vijand stelde als een der voornaamste doeleinden waarvoor Het Parool sindsdien een der trompetters is gebleven'.

Andere artikelen in *Het Parool* die het ontstaan van de pvda in die dagen becommentarieerden hebben een zelfde strekking.¹ Beklemtoond wordt bij herhaling de 'rechtlijnigheid van het redactioneel beleid' wat het streven van de krant

naar doorbraak betreft. De grondgedachte daarvan en die van de samenwerking die in de pvdA gestalte zou krijgen, zou *Het Parool* al sedert 1940 in zijn vaandel hebben geschreven; het in april 1944 gepubliceerde politieke manifest van *Het Parool* en het eveneens illegale blad *Vrij Nederland* zou voorts 'met de qualificatie "personalistisch-socialisme" [dit begrip maakte als verbindende formule voor socialisten van verschillende levensbeschouwelijke huize vooral in 1945 en 1946 grote opgang] geenszins ontsierd zijn'; de pvdA tenslotte zag men in beginsel als de belichaming van de politieke verlangens die *Het Parool* al jarenlang steeds weer kenbaar had gemaakt. Het programma van de nieuwe partij droeg geen spoor van 'geschipper'; het was een 'positief socialistisch program', dat verwezenlijking beoogde 'van de hoge idealen', waarvoor — zo wordt gul toegegeven — 'de SDAP meer dan eenige andere aan de nieuwe formatie deelnemende partij', gestreden had.

Slechts één kanttekening plaatste *Het Parool* bij dit door de krant zo met vreugde begroete politieke proces: ook de 'links-politiek "dakloozen"', zij die zich ter linkerzijde van de SDAP opstelden, maar ter rechterzijde van de Communistische Partij Nederland (CPN) stonden, moesten de kans krijgen in de pvdA een linkervleugel te vormen, al was het nog niet duidelijk in welke organisatorische vorm dit moest worden gegoten. Hun politieke betekenis mocht echter niet worden onderschat: het ging hier, aldus *Het Parool*, om 'tienduizenden, die wel democratisch en socialistisch waren en dachten, doch die geen vrede konden vinden in de partijen die van het democratisch-socialisme hun zaak maakten'.

Over het geheel genomen was er voor *Het Parool* alle reden om 'met behoud van eigen onafhankelijkheid en kritische zin', de ontwikkeling van de nieuwe partij 'met ongewoone belangstelling' te volgen. Daarmee onderscheidde de krant zich uitdrukkelijk van *Het Vrije Volk*, waarvan de hoofdredacteur K. Voskuil tijdens de congresdagen van de SDAP onverbloemd had gesteld dat deze krant geen oppositieorgaan meer was,

maar veeleer een regeringsorgaan, met het gevolg dat niet op de grote lijn van de regeringspolitiek, maar hooguit op de details kritiek kon worden uitgeoefend.²

Het Daklozenberaad

In hoeverre was *Het Parool* in de maanden voorafgaande aan de oprichting van de PvdA betrokken geweest bij het politieke proces dat uiteindelijk leidde tot de verwerkelijking van het 'Parool-ideaal'? Bij het beantwoorden van deze vraag moet onderscheid gemaakt worden tussen *Het Parool* als krant en enige politiek geïnteresseerde individuen, gegroepeerd rondom *Het Parool*, die doorgaans als 'Parool-groep' worden aangeduid. Uiteraard heeft de krant *Het Parool* de nodige aandacht besteed aan de ontwikkelingen die leidden tot de vorming van de PvdA; op de manier waarop dit is gebeurd kom ik verderop in dit artikel nog terug.

Gezien de pretentie van *Het Parool* jarenlang voorstander en propagandist van een doorbraakpartij te zijn geweest, gevoegd bij het zeer respectabele verzetsverleden van de redacteurs, is het niet ondenkbaar dat hun een rol van importantie werd toegemeten in het politieke proces dat leidde tot realisering van die doorbraakpartij.

Het tegendeel lijkt evenwel het geval. In de studiecmissie politieke partijen, die op initiatief van de in de oorlog geconcipieerde en in mei 1945 opgerichte Nederlandse Volksbeweging (NVB) het voorbereidend werk verrichtte voor de vorming van een brede socialistische volkspartij, was een vertegenwoordiging van *Het Parool* niet uitgenodigd. Wel zitting in de commissie hadden een delegatie van de SDAP, van de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) en van de Christen Democratische Unie (CDU). Voor de NVB hadden W. Schermerhorn, W. Banning (die tevens als voorzitter van de commissie optrad), B. W. Haveman en G. E. van Walsum zitting.

De laatste was woordvoerder van het zogenoemde Nood-

dak of Daklozenberaad, een in het najaar van 1945 gevormde politieke formatie van partijlozen. Afkomstig uit de Christelijk Historische Unie (CHU) had hij met enkele anderen, onder wie J. Barents, die partij verlaten in een streven naar afbraak van de antithese. Voorts zaten er katholieken in het Daklozenberaad, onder wie G. Ruygers en J.M. Willems, die, gegroepeerd rond het voorheen illegale blad *Christofoor*, geen heil zagen in een nieuwe katholieke partij; naast hen zaten er meer vroegere functionarissen van de voormalige Nederlandse Unie in het beraad, zoals Haveman. Volgens H.M. Ruitenbeek, die in 1955 promoveerde op *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, vertegenwoordigde Van Walsum binnen de NVB-delegatie ook *Het Parool*, dat deel zou uitmaken van het Daklozenberaad.³

Op 14 november 1945 kwam het Daklozenberaad voor het eerst bijeen. De deelnemers hadden zich gegroepeerd nadat op de constituerende vergadering van de NVB twee maanden tevoren een resolutie was aangenomen volgens welke als derde en laatste mogelijkheid van vernieuwing een verkiezingscomité werd beschouwd: wanneer de oprichting van een personalistisch-socialistische partij – mogelijkheid één – mislukt was, of wanneer – mogelijkheid twee – de NVB er ook niet in geslaagd was partijen en groeperingen te verenigen op een gezamenlijk program en een gemeenschappelijke kandidatenlijst.

Voorlopig kon het Daklozenberaad, waaraan 27 personen deelnamen, nu de besprekingen van de studiecommissie op gang waren gekomen, weinig doen.⁴ Ter vergadering werd afgesproken dat een ontwerpprogram zou worden opgesteld voor een nieuwe partijformatie wanneer de besprekingen die gaande waren op niets zouden uitlopen.⁵ Op 20 december kwam het gezelschap ten tweeden male bijeen. Hoewel de notulen van dit beraad ontbreken, lijkt het niet al te gewaagd te veronderstellen dat ter vergadering weinig fundamentele zaken aan de orde werden gesteld. In ieder geval werd de zogenoemde 'symbolen-kwestie' nader bekeken: het vraagstuk

dat op dat moment intensief besproken werd in de studiecommissie politieke partijen, namelijk of de nieuwe partij al of niet de traditionele socialistische symbolen had te accepteren. Als dat was opgelost dan, zo was de teneur van de vergadering, lag niets de vorming van de pvdA meer in de weg.⁶ De kwestie was op 5 januari uit de wereld.⁷

Er volgde nog een vergadering op 31 januari, waar voornamelijk organisatorische zaken besproken werden in verband met het naderende constituerende congres van de pvdA en daags daarvoor, op 8 februari, hielden de daklozen een 'congres van sympathiserenden met de pvdA' in de kleine zaal van het Concertgebouw in Amsterdam. Een door de vorige vergadering opgestelde resolutie werd aanvaard, waarin het verband tussen levensbeschouwing en politiek ten volle werd erkend, de socialistische geest van het urgentieprogramma van de pvdA werd geprezen — bevrijd van historische doctrines als dit was — en waarin werd gesteld dat de partij de nationale waarden recht liet wedervaren. Dientengevolge nam men het besluit toe te treden tot de nieuwe partij.⁸

Het is overigens uitsluitend op deze laatste vergadering van het Daklozenberaad dat zich twee woordvoerders van de 'Parool-groep' manifesteerden: Goedhart en S. Tas.⁹ De laatste schreef na de bevrijding in het uit het laatste oorlogsjaar daterende sociaal-democratische blad *De Baanbreker* politieke commentaren; vanaf midden september 1945 had hij de rubriek 'Achter het Nieuws' in *Het Parool*. Goedhart was tot eind augustus 1945 waarnemend hoofdredacteur van *Het Parool*; hij had het in mei gepubliceerde manifest van de nvb mede ondertekend en had sedert oktober zitting in het hoofdbestuur van de nvb. Hij keerde zich ter vergadering tegen de samenstelling van het voorlopige partijbestuur van de pvdA. Naast vertegenwoordigers van de sdap, de vdb en de cdu (met respectievelijk 9, 4 en 2 zetels) lag het in de bedoeling, zo had Van Walsum medegedeeld, twee vertegenwoordigers van de *Christofoor*-groep op te nemen, voorts Schermerhorn,

de voorzitter van de NVB, en ten slotte twee vertegenwoordigers van de daklozen. Goedhart zei te spreken 'namens de groep radicale, energieke en dynamische socialistes', die zich verenigden rondom de bladen *Het Parool*, de *Baanbreker* en *Vrij Nederland*. Uitdrukkelijk vermeldde hij hier overigens bij dat deze radicale vleugel er geen prijs op stelde beschouwd te worden als 'marxistisch of links'. Hij zei het zeer te betreuren dat in het voorlopig partijbestuur geen enkele zetel was toegewezen aan deze radicale groep: hij wilde derhalve het voorstel indienen in het partijbestuur ook twee zetels toe te wijzen aan deze links-radicalen vleugel. De twee zetels die al waren ingeruimd voor de daklozen, waren namelijk bestemd voor de 'groep-Van Walsum'. Tas viel hem bij en diende een motie in van die strekking.

Van Walsum ontraadde de vergadering echter de motie aan te nemen: hoeveel moeite had het al niet gekost om overeenstemming te bereiken over de huidige samenstelling van het partijbestuur. Hij moest evenwel toegeven dat de thans gekozen oplossing niet erg gelukkig was. De groep daklozen was zijns inziens immers groter dan de VDB. Die groepen evenwel die een vroegere partij achter zich hadden, zei hij, konden feiten- en cijfermateriaal over hun sterkte overleggen, terwijl de daklozen slechts met schattingen konden werken.

Daarop ontspon zich een twistgesprek tussen Van Walsum en Goedhart, die hem interrumpeerde met de opmerking dat nu in ieder geval helemaal niet met zijn groep rekening werd gehouden. Van Walsum verweet Goedhart vervolgens bepaalde mogelijkheden tot overleg, die hadden bestaan, ongebruikt te hebben gelaten. Maar dat wilde hij liever 'in een ander college' met Goedhart bespreken. Trouwens, Goedhart zou op het constituerend congres van de PvdA een toespraak mogen houden — waarop Goedhart riep daar niets van te weten — en op deze rede, aldus Van Walsum, konden maatregelen volgen, die in de lacune konden voorzien: deze vergadering stond, constateerde hij, achter het voorstel voor de radicale groep een

plaats in het partijbestuur in te ruimen. Tas trok vervolgens zijn motie in.

Op 9 februari hield Goedhart inderdaad voor het congres van de pvdA een rede. Deze onderscheidde zich van de andere toespraken door een tamelijk nuchtere kijk op de gang van zaken. Hij achtte de nieuwe partij een zeer belangrijk en doelmatig orgaan en instrument om 'tot een oplossing te komen van de chaotische toestanden met een van de ene crisis in de andere vallend kapitalisme, dat in laatste instantie eindigde in een afschuwelijke oorlog'. De principiële betekenis van de democratie was hem heilig en juist in de bezettingsjaren was de onvervangbare betekenis ervan overduidelijk gebleken. De vooroorlogse democratie had hem evenwel een 'tandeloze oude dame geleden': de vormen, de spelregels en de methode van de democratie behoeften radicale vernieuwing, om daarmee weer een 'struise jonge meid' te worden. De pvdA diende zijns inziens een 'strijdpartij' te zijn die vier zeer belangrijke vraagstukken tot oplossing had te brengen: de Indonesische kwestie, het punt van de sociale gerechtigheid, de invoering van een doelmatige planeconomie en een sociaal, economisch, politiek en militair bondgenootschap in West-Europa.¹⁰

In het voorafgaande werd in grote lijnen uiteengezet in hoeverre wat doorgaans de 'Parool-groep' wordt genoemd betrokken is geweest bij de oprichting van de pvdA. In de historische en politieke literatuur is de groep mensen die banden had met *Het Parool* veelal opgevoerd als een van de serieuze componenten van de pvdA. Zo nam Ruitenbeek de 'Parool-groep' zelfs apart onder de loupe; J. Bank en W. Thomassen doen dit weliswaar niet, maar ook zij laten er geen twijfel over bestaan, dat de 'Parool-groep' één van de elementen van de nieuwe partij vormde.¹¹ *Het Parool* zelf claimde in februari 1946 in ieder geval de pvdA als realisering van een 'Parool-ideaal', zoals we hebben gezien. Mijn mening is dat, wanneer onder de 'Parool-groep' in strikte zin een aantal medewerkers van *Het*

Parool wordt verstaan, deze slechts marginaal betrokken is geweest in het feitelijke politieke proces dat leidde tot de vorming van de pvdA. De verklaring voor de geringe rol van de 'Parool-groep' moet deels gevonden worden in het politieke gistingproces in de periode vanaf de bevrijding tot aan februari 1946; voor een groot deel moet echter de oorzaak voor die geringe invloed eerder worden getraceerd, in de periode daarvóór, in de bezettingsjaren.

Nadat in het volgende eerst de politieke achtergrond van de *Parool*-redacteuren zal worden besproken, waarbij op de politieke plaats van Goedhart — die zich als woordvoerder van de 'Parool-groep' opwierp — dieper zal worden ingegaan dan op die van de overige redactieleden, zullen twee belangrijke momenten in het bestaan van *Het Parool* in bezettingstijd aan de orde komen: de breuk van twee redactieleden, J. J. Vorrink en A. A. F. Althoff, met *Het Parool* in het voorjaar van 1942 en de discussie die het blad op gang bracht met het op 10 juli 1944 gepubliceerde artikel 'Keert de SDAP straks terug?'. Beide gebeurtenissen — de eerste impliciet en de laatste expliciet — markeren de houding van *Het Parool* ten aanzien van het vooroorlogse partijstelsel; een houding die bepalend was voor de visie van de redactie op de vormgeving van het naoorlogse politieke bestel van Nederland. Tenslotte zal dan nog worden aangegeven waarom *Het Parool* of de 'Parool-groep' een geringe invloed heeft uitgeoefend op de vorming van de pvdA, waarbij de wijze waarop de krant dit politieke proces begeleidde en het optreden van de 'Parool-groep' zullen worden geanalyseerd.

De redactie van het illegale Parool

Het eerste illegale *Parool* dateert van 10 februari 1941. Het blad was de voortzetting van de *Nieuwsbrief van Pieter 't Hoën*, die sedert juli 1940 als een der eerste illegale bladen circuleerde. F. J. Goedhart verwierf zich met zijn Nieuwsbrieven

een grote reputatie, niet alleen door de regelmaat waarmee het doorgaans uit vier tot zes pagina's bestaande blad verscheen, maar ook door de zeer directe stijl waarmee hij de problemen van het eerste bezettingsjaar aanvatte en verwoordde.

Ten grondslag aan al Goedharts beschouwingen lag zijn opvatting dat het gedrag van het geestelijk voor de bezetter gecapituleerde Nederlandse bestuursapparaat en van de vooroorlogse politici — die, voor zover zij in bezet Nederland verbleven, zich nu als 'schuilkelderpolitici' ontpopten of, als zij in Londen waren, 'defaitisten' bleken te zijn — een logisch gevolg was van het in de jaren dertig stagnerende politieke bestel, waarvan het verzuilde karakter de meest opvallende trek was. Het bestaan van de confessionele partijen was in zijn ogen funest voor het politieke leven van Nederland geweest: het had de vorming van groeperingen op politieke grondslag verhinderd en allerlei buitenparlementaire machten de gelegenheid gegeven haar eigen doeleinden na te streven. Hierdoor was de democratie in verval geraakt.

Aan het reilen en zeilen van de arbeidersbeweging besteedde Goedhart in de Nieuwsbrieven geen bijzondere aandacht. Waar mogelijk kreeg de onder de NSB'er H. J. Woudenberg gestelde Arbeiderspers een veeg uit de pan en ook voor de Vara had hij geen goed woord over. Van Vorrink, de voorzitter van de SDAP, wordt pas gerept wanneer het contact tussen hem en Goedhart reeds lang is gelegd. Maar dan wordt hij ook door Pieter 't Hoen geroemd als de man 'wiens naam en figuur door de arbeidersbevolking met respect en liefde behandeld wordt, omdat hij door zijn fiere houding tegenover de vijand en de NSB vorm heeft weten te geven aan de gevoelens, die de Nederlandse arbeidersmassa bezielen'.¹²

Het Parool was het resultaat van de inspanningen van een in de herfst van 1940 gevormde redactie bestaande uit zes man: Goedhart, Vorrink, J. Nunes Vaz, M. Kann, Althoff en J. C. S. Warendorf. Nadat eind mei 1941 Kann was gearresteerd

trad H. B. Wiardi Beckman — die overigens daarvoor al contacten met *Het Parool* had onderhouden — in zijn plaats.

Uit welk politiek milieu stamden deze redacteurs?¹³ Om met Goedhart te beginnen: een sociaal-democraat was hij niet. De eerste stappen op het pad van de politiek zette hij in 1932. Nadat hij als journalist in België de eerste jaren van de economische depressie aan den lijve had ondervonden, keerde hij in dat jaar terug naar Amsterdam, waar hij, lid geworden van de Communistische Partij Holland, te werk werd gesteld bij *De Tribune*, het dagblad van de CPH.

Goedharts partijlidmaatschap was meer een reactie op de ontwikkelingen in binnen- en buitenland dan het resultaat van een weloverwogen stap uit theoretische overwegingen. Het beeld van de Sovjetunie, zoals dat uit de propaganda oprees, sprak hem aan. In zijn visie waren de communistische partijen in de verschillende landen de representanten van een doelbewust optreden tegen de heersende maatschappelijke wantoestanden, en was het de communistische pers die werkelijk stelling nam tegen de groeiende werkloosheid en tegen het in Duitsland opkomende nationaal-socialisme.

Een echte partijbureaucraat werd hij niet in de ruim tweeënhalf jaar dat hij lid was van de CPH. Toen hem in de loop van 1933 bleek dat de CPH-leiding slechts politieke passiviteit wist te stellen tegenover de zijns inziens nijpende problemen, sloeg hij een eigen weg in. Op 4 oktober 1934 maakte *De Tribune* bekend dat Goedhart 'wegens partijvijandige handelingen' was geroyeerd.

Eind 1934 stelde Goedhart nog zijn hoop op een nieuwe partij die zou ontstaan uit een fusie van de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP) van P. J. Schmidt en H. Sneevliets Revolutionair Socialistische Partij (RSP), maar toen die partij, de Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij (RSAP), in maart 1935 werd opgericht trad hij niet toe. In tegenstelling tot Sneevliet was hij inmiddels tot de conclusie gekomen dat de Sovjetunie zelf te vuur en te zwaard bestreden moest worden,

met zijn systeem van loonslavernij en zijn dictatuur van een bureaucratische partijkliek. Hij ging de tweede helft van de jaren dertig in, overtuigd dat geen der bestaande partijen aan de problemen van zijn tijd het hoofd kon bieden.

Goedharts politieke afzijdigheid in de komende jaren duidde allerminst op politieke onverschilligheid. Het waren vooral de internationale ontwikkelingen waarnaar zijn aandacht uitging. De bedreiging die het nationaal-socialistische Duitsland vormde beheerste zijn verdere journalistieke optreden. Vanaf oktober 1938 kreeg hij de kans in de *Vooruit*, het orgaan van de Belgische Werklieden Partij, van zijn opvattingen te getuigen. Bij herhaling waarschuwde hij daarin tegen de zijns inziens 'overdreven neutrale fictie' waarin Nederland leefde, propageerde hij als alternatief daarvoor een Nederlands-Belgisch militair bondgenootschap en hield hij een vurig pleidooi voor een slagvaardiger democratie.

Van splinterpartijen had hij sedert 1935 zijn bevestiging, maar heil in de sociaal-democratie zag hij evenmin. Hij beschouwde de SDAP, ondanks het nieuwe partijprogramma van 1937, nog steeds als een partij van pacifisme en antimilitarisme; voor de door hem gewenste internationalistische aanpak van de problemen kon hij bij het 'witgekalkte graf' — zoals hij de partij typeerde — niet terecht.

Goedhart was in 1940 een democraat en een socialist, niet behept met een marxistische, leninistische, trotskistische of stalinistische theorieënwereld. Een theoreticus was hij trouwens nooit. Analyses van anderen, zoals die van J. de Kadt in *De Nieuwe Kern*, zoog hij op en benutte hij in een verlangen naar maximale politieke effectiviteit als bouwsteen voor actie.

Althoff, een tweede redacteur van *Het Parool*, was eveneens journalist. Oorspronkelijk van katholiek-liberale huize, was hij in de eerste helft van de jaren dertig lid geworden van de SDAP. Begin 1932 kwam hij te werken bij *Het Volk* waar hij al spoedig opklom tot chef van de nieuwsdienst. Vanaf 1 sep-

tember 1939 was hij chef van de nachtdredactie. Actief politiek werkzaam was hij tot 1940 niet.

Toen op 14 mei 1940, de dag van de Nederlandse capitulatie, de leiding van *Het Volk* was vertrokken, was een deel van de nachtdredactie daarvan niet op de hoogte gesteld. Althoff achtte het zijn hoogste plicht te zorgen dat er juist op de 15de toch een krant uitkwam. Maar de koers die de krant in de loop van de maand mei insloeg, wekte bij hem grote ongerustheid. Op 2 juni schreef hij aan G.P.J. van Overbeek, plaatsvervangend hoofdredacteur (hoofdredacteur Wiardi Beckman was op 10 mei onder de wapenen gegaan en aan de staf van de opperbevelhebber van land- en zeemacht toegevoegd) hoe weinig hij de strekking van de hoofdartikelen van zijn krant delen kon. Toen op 20 juli *Het Volk* onder controle werd gesteld van de NSB'ers H.J. Kerkmeester en W. Goedhuys, nam Althoff ontslag. Vier dagen later hief hij bij de begrafenis van Y.G. van der Veen, de directeur van de Arbeiderspers die zich na de overname van *Het Volk* het leven benomen had, als eerste zijn vuist en zwoer trouw aan het socialisme.

Ook Nunes Vaz was journalist. Hij was afkomstig uit een eenvoudig joods milieu. Begonnen als leerling bij het persbureau Vaz Diaz, werd hij bij de overgang hiervan naar het ANP chef verslaggever. Met Tas had hij nog op school gezeten. Beiden vonden elkaar terug in de SDAP, en later, na 1932, in de OSP. Toen Tas in 1935 de OSP verliet werd de vriendschap verbroken: Nunes Vaz bleef Schmidt en de OSP trouw. Inmiddels had hij zijn journalistieke capaciteiten ook in dienst gesteld van de partijpers. Achtereenvolgens was hij verbonden aan *De Socialist*, het blad van de linkervleugel in de SDAP dat in 1931 op verzoek van het Arnheems congres werd opgeheven, en aan *De Fakkel*, het blad van de OSP, waarvan De Kadt en Schmidt redacteurs waren. Evenals voor Goedhart was het jaar 1935 voor Nunes Vaz een breekpunt: ook hij had genoeg van de politiek van linkse splinterpartijtjes; ook hij ging niet mee toen Schmidts OSP terechtkwam in Sneevliets RSAP.

Nunes Vaz bleef evenwel een radicaal-socialist met marxistische inslag. Nadat op 15 mei 1940 P.J. van Megchelen door de Duitsers tot hoofdredacteur van het ANP was aangesteld, volgde spoedig daarna het ontslag van alle joodse personeelsleden. Nunes Vaz was een van hen.

Van 1927 tot 1935 was Kann, zoon van een bekend bankier in Den Haag, eigenaar en directeur, nadien redacteur van *De Groene Amsterdammer*, het blad dat in de loop van de jaren dertig een centrum van antifascisme werd. Zijn belangstelling gold in eerste instantie de buitenlandse politiek; zijn kennis van en inzicht in het groeiende gevaar van het nationaal-socialisme was groot. Lid van een partij was hij niet; hij was vrijzinnig-democratisch geïnteresseerd.

Warendorf en Kann kenden elkaar reeds uit het midden van de jaren dertig. Evenals Kann was ook de jurist Warendorf vooral internationaal gericht. Het was niet de Nederlandse partijpolitiek die zijn belangstelling trok en lid van een partij was hij niet; front maken tegen fascisme en nationaal-socialisme had zijn eerste prioriteit. Vanaf 1933 trad hij op als uitgever van het naar Parijs uitgeweken politiek-culturele emigrantenblad *Das Neue Tagebuch*.

Zowel Kann als Warendorf dook na 14 mei 1940 aanvankelijk enige tijd onder; in het najaar legden zij de eerste contacten met de Orde Dienst (OD) en het Legioen Oud-Front-Strijders (LOF). Hun opzet was dergelijke paramilitaire groepen te unificeren tot één militaire verzetsorganisatie onder burgercontrole. Voorts moest contact met Londen worden gezocht. Op 29 mei 1941 werd Kann gearresteerd; eind maart 1942 overleed hij in Oranienburg. In oktober 1941 verbrak Warendorf, die inmiddels bij *Het Parool* was betrokken, zijn bemoeienissen met het militaire verzet.

De voorzitter van de SDAP, Vorrink, en de hoofdredacteur van *Het Volk*, Wiardi Beckman—de twee hier nog resterende redactieleden van het illegale *Parool*—, mogen worden be-

schouwd als exponenten van de ideologische vernieuwing van de sociaal-democratie in de jaren dertig. Beiden propageerden de opvatting dat binnen het socialisme in de plaats van het polariserende, het zich uitsluitend op het arbeidersbelang richtende element het nationale, het algemeen-menselijke element diende te treden. Wiardi Beckman gaf aan deze opvatting een sterk historische dimensie. In zijn rede voor het congres van de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) in november 1934, 'Sociaal-Democratie en Nationale gedachte', legde hij zijn visie neer dat de Nederlandse sociaal-democratie een integraal deel uitmaakte van de algemene Nederlandse democratische traditie. Bij Vorrink en hem leefde een grote behoefte het isolement, waarin de SDAP als klassepartij verkeerde, op te heffen. Ook het in 1937 door de partij aanvaarde nieuwe beginselprogram beoogde een dergelijke doorbraak van de arbeiderspartij naar een brede socialistische volkspartij, waarin ook de middenklassen zich zouden kunnen vinden. Het program nam daartoe afscheid van het historisch-materialisme: de gedachte van de klassenstrijd werd, ten einde het socialisme voor de middenklassen aanvaardbaar te maken, opgegeven; de socialisatiegedachte maakte plaats voor het streven naar economische ordening.

Voor mei 1940 kreeg de vernieuwde sociaal-democratie geen kans haar doeleinden in enigerlei mate te realiseren. Voor veel niet-socialisten bleef de SDAP het etiket dragen van een revolutionaire partij. Binnen de sociaal-democratische beweging zelf werd de vernieuwing van de ideologie evenmin terstond door allen toegejuicht. Voor een deel heeft dit laatste ertoe bijgedragen dat het in de zomer van 1940 niet kwam tot een binnen de partij algemeen aanvaarde en gevolgde lijn inzake het optreden van de sociaal-democraten tegenover de Duitse bezetter; ook niet toen op 23 juli 1940 Vorrink in een gesprek met de zo juist tot *Kommissar für die marxistischen Parteien* benoemde NSB'er M. M. Rost van Tonningen elke samenwerking van de SDAP en haar instellingen met de bezetter

categorisch had afgewezen. Niettegenstaande dit dappere gesprek van Vorrink, waarvan hij zelf een verslag maakte dat nadien door sociaal-democraten in grote aantallen werd vermenigvuldigd en in den lande verspreid, was zijn gezag in de zomer van 1940 verre van onbetwist. Men nam hem zijn poging in de meidagen naar Engeland te vluchten kwalijk, evenals enkele uitingen die als tegenstrijdig werden ervaren; men wees op zijn impulsief karakter; ook de felheid van zijn campagne om het werk van de partij, van de Vara en andere sociaal-democratische organisaties stil te leggen achtten sommigen onterecht.¹⁴

Na juli 1940 was Vorrink geruime tijd ziek, fysiek uitgeput en gedesillusioneerd over zijn ervaringen in de eerste confrontatie van de sociaal-democratie met de bezetter. In het najaar hervond hij evenwel zijn evenwicht en hervatte hij zijn activiteiten. Allereerst zag hij het als zijn taak het burgerlijk en militair verzet te coördineren. Hij nam onder meer deel aan de vergaderingen van het Politiek Convent, waarin sedert de zomer van 1940 van de zes traditionele democratische partijen (de Rooms Katholieke Staatspartij (RKSP), de Liberale Staatspartij, de CHU, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de VDB en de SDAP) elk twee vertegenwoordigers bijeenkwamen, en onderhield contacten met de OD. Voorts was Vorrink al vroeg op zoek naar mogelijkheden in verbinding te komen met Engeland. In de derde plaats beijverde hij zich, het verzet tegen de bezetter te stimuleren waar dit maar mogelijkheden bood. Ten slotte zocht hij, nu de pers gelijkgeschakeld was, naar wegen om het Nederlandse volk te informeren en voor te lichten.

In al deze activiteiten werkte hij samen met Wiardi Beckman, die op 25 juni 1940 zijn werkzaamheden als officier had beëindigd. Naar *Het Volk* keerde Beckman niet terug. Op 1 juli trad hij in dienst van H. D. Tjeenk Willink en Zoon's Uitgeversmaatschappij in Haarlem, het bedrijf van zijn vriend M. A. Reinalda, de bekende Haarlemse sociaal-democratische

wethouder; ingaande die datum was hem ontslag bij *Het Volk* verleend. Zijn nieuwe betrekking liet hem alle ruimte zich in eerste instantie met de coördinatie van het burgerlijk en militair verzet bezig te houden.

Zowel Vorrink als Beckman schuwde daarbij contacten met niet-partijgenoten niet: beider streven was uitdrukkelijk gericht op het stimuleren van een nationaal verzet. Zij verwierpen dan ook zeer bewust een afzonderlijk optreden van politieke verzetsgroepen, en het voortbestaan van politieke tegenstellingen onder de heersende omstandigheden. In de herfst van 1940 schreef Beckman: 'In een tijd van vreemde bezetting doet men beter, de critiek op het goede, eigen nest binnen de wal van zijn tanden te houden. [...] Nu komt het erop aan, voor alles en aaneengesloten Nederlanders te zijn en te bewaren, wat het wezen van ons nationaal bezit vormt.'¹⁵

Wanneer men het voorafgaande overziet, kunnen de redactieleden van *Het Parool* moeilijk onder één politieke noemer gebracht worden. Drie van hen — Wiardi Beckman, Vorrink en Althoff — waren sociaal-democraten, zij het dat beide eerstgenoemden geen socialisten van de oude stempel waren, maar veeleer behoorden tot de jongere garde die een groot aandeel had gehad in het nieuwe beginselprogram van 1937. Goedhart was partijloos socialist, zonder enige gevoelens van affectie voor de oude sociaal-democratie. Hij beschouwde het nieuwe partijprogram van 1937 hooguit als een stap in de goede richting. Nunes Vaz was eveneens partijloos socialist, maar met de marxistische inslag die Goedhart verwierp. Kann was een vrijzinnig-democraat en Warendorf ten slotte week van deze laatste in politiek opzicht niet veel af.

Met uitzondering van Warendorf en Vorrink waren allen geschoolde journalisten; ieder van hen kon beschikken over een eigen net van informatie. Voor allen betekende mei 1940 een breekpunt: hun levensloop nam een andere wending.

Functies en politieke uitgangspunten van Het Parool

In maart 1943 bracht Warendorf in een in Parijs opgesteld en voor Londen bedoeld memorandum de functies van *Het Parool* tijdens de bezetting en de politieke uitgangspunten van de krant als volgt onder woorden:

voor de bezetter ongunstige berichten te publiceren;

2. het nationaal gevoel levendig te houden en “tegen-gif” te geven tegen de voortdurende, langzame intoxicatie met het Duitse venijn der nationaal-socialistische propaganda;

3. een geest van verzet te kweken, resp. te stimuleeren, hetgeen ook in opbouwende zin gepaard ging met kritische beschouwingen en commentaar op het wereldgebeuren naar oorzaak en gevolg.¹⁶

Drie jaar na de bezetting beschreef Goedhart deze uitgangspunten eveneens: ‘[*Het Parool*] zou stelling nemen tegen de vijand en al zijn aanhangers en het zou ons volk zoveel mogelijk prikkelen tot verzet tegen alle nazi-maatregelen. Het zou alle gezagsdragers, die te ver gingen in hun samenwerking met de bezetter in het openbaar op de vingers tikken en alle collaborateurs aan de schandpaal nagelen. Het zou de leuze van mijn Nieuwsbrieven, volgens welke Nederlandse politiek in Nederland, bezet door een vijandelijk leger, slechts ondergrondse politiek kon zijn, tot richtsnoer nemen. Het blad zou af en toe over verleden en toekomst spreken en daarbij zo nodig kritische geluiden laten horen, maar in geen geval zou partijpolitiek bedreven worden, terwijl het zwaartepunt zou komen te liggen op het praktische verzet.’¹⁷

De redactie zou zich dus losmaken van partijpolitieke overwegingen – wat moeilijk anders kon, gezien de uiteenlopende politieke herkomst van de redactieleden – en de nationale strijd om de vrijheid laten prevaleren.

Dit impliceerde dat Goedhart zijn zeer uitgesproken kritiek op de naar Londen uitgeweken regering moest matigen.

In zijn Nieuwsbrieven had hij haar bij herhaling van defaitisme beschuldigd; in wezen beschouwde hij deze regering als de incarnatie van alle zwakheden van de vooroorlogse democratie. Het leek echter onverstandig, nu zowel de Nederlandse Unie — naar de mening van de redactie — als de NSB stond te trappelen om in aanmerking te komen voor de Duitse plannen een quasi-onafhankelijke Nederlandse tegenregering te vormen, de regering in Londen al te zwaar te vallen.

Tot 1942, toen in de nacht van 17 op 18 januari Wiardi Beckman en Goedhart bij een poging naar Engeland over te steken werden gearresteerd op het strand van Scheveningen, bleef deze politieke lijn gehandhaafd. Goedhart hield zich eraan, zij het met moeite: een fikse kritiek op de Nederlandse neutraliteitspolitiek van zijn hand naar aanleiding van het illegaal vanuit Londen in Nederland verspreide boekje van de in 1939 aangetreden minister van Buitenlandse Zaken E. N. van Kleffens, *De Overweldiging van Nederland*, was niet volgens afspraak, en werd dus niet opgenomen.¹⁸

Tussen de twee meest dominante *Parool*-redacteuren, Goedhart en Vorrink, bestond over het vooroorlogse politieke bestel van Nederland echter zo'n fundamenteel meningsverschil, dat dit niet blijvend kon worden onderdrukt. Begin april 1942 leidde dit tot het vertrek van Vorrink en de hem toegewijde Althoff uit de *Parool*-redactie. Deze breuk vormt een vroegtijdig en zeer belangrijk moment in de discussie die in alle hevigheid pas later in de bezettingstijd zou losbarsten over de rol van de vooroorlogse politieke partijen in het naoorlogse politieke bestel. *Het Parool* ging het hierbij natuurlijk vooral om de rol van de SDAP daarin. Het besluit van twee redactieleden niet aan Vorrinks bedoelingen met *Het Parool* tegemoet te komen werd van blijvende betekenis voor de identiteit van de krant.¹⁹

Al in het najaar van 1941 was de sfeer binnen de redactie verre van optimaal. De geplande gezamenlijke overtocht van Wiardi Beckman, op uitnodiging van de Londense regering, en van Goedhart, die hiervoor toestemming kreeg nadat hij in lange telegramwisselingen hierop had aangedrongen, had tot grote ruzies geleid. Behalve bezwaren van illegaal-technische aard – de overtocht van twee voormannen van het verzet betekende immers een verhoogd risico – waren ook politieke bedenkingen tegen deze onderneming gerezen. Weliswaar zou Wiardi Beckman vertrekken als de politieke leider, die in Londen hoogstwaarschijnlijk tot het ministerschap zou worden geroepen, en zag Goedhart het als zijn taak op te treden als voorlichter van de Londense regering over bezet Nederland en tevens een duurzaam contact tussen Londen en de illegaliteit tot stand te brengen, het lag toch wel voor de hand dat beiden, gevraagd naar hun visie op het naoorlogse politieke bestel, verschillende meningen zouden vertolken. Waar Goedhart op 3 oktober 1941 nog in *Het Parool* had geschreven, dat het ‘een aperte onjuistheid’ was dat de meerderheid van het Nederlandse volk niets liever wilde dan terug te keren na de bevrijding naar ‘den ouden toestand, naar het oude bewind en naar de oude politiek’, had in diezelfde tijd Wiardi Beckman een nota voor het partijbestuur opgesteld waarin hij, pleitend voor een nieuwe partij-indeling, deze uitsluitend wenste te verdedigen ‘door de oude organisaties heen’. Bij de vernieuwing van het partijwezen – over de noodzaak hiervan was hij het overigens met Goedhart eens – moest immers de SDAP zo sterk mogelijk aan de onderhandelingstafel verschijnen.²⁰

De bezetting had de politieke tegenstanders van vóór 1940 bijeengedreven. Sedert de zomer van 1940 kwam het al eerder genoemde Politiek Convent regelmatig bijeen. Vorrink zag in dit politieke toenaderingsproces grote mogelijkheden voor de tijd na de bevrijding. In verband hiermee had hij, in tegenstel-

ling tot Goedhart, geen behoefte aan zware kritiek op het verleden, waarmee hij immers wel, Goedhart niet, verbonden was. Hij vreesde daarmee eerder de bestaande scheidslijnen te accentueren dan deze te doen vervagen.

Zo kwam aan de ene kant de man te staan die voor de oorlog geen vat op het politieke leven had gehad en in de oorlog zijn hoop stelde op een toekomstig nieuw politiek bestel 'zonder de van God gegeven leiders van het Nederlandse volk' — een geliefde uitdrukking van Goedhart — en aan de andere kant de politieke leider, die nu bij uitstek de gelegenheid zag het vooroorlogse isolement van de SDAP te doorbreken door haar opvattingen ingang te doen vinden in de meer dan ooit daarvoor openstaande andere politieke groepen. Juist in oorlogstijd diende volgens Vorrink een zodanige politiek-nationale eenheid te worden gesmeed, dat na de oorlog niet kon worden teruggevallen op de oude situatie van politieke versplintering en onmacht. Met het oog op dit principiële einddoel gaf Vorrink derhalve uit tactische overwegingen de voorkeur aan een concentratie van krachten voor het direct bereikbare doel. Al het illegale werk diende daarop gericht te worden.

Vandaar dat, telkens wanneer Goedhart in *Het Parool* kritiek wilde uitoefenen op het politieke Nederland van vóór 1940 en beleidskwesties aan de orde wilde stellen, Vorrink zich op het standpunt stelde dat artikelen van een dergelijke inhoud inopportuun waren. Tegen algemene beschouwingen had hij geen bezwaar, maar vooruitlopen op de toekomstige politiek in concreto wees hij van de hand: daarmee zou men de zo juist tot stand gekomen — in januari 1942 groeide het Politiek Convent uit tot het breder samengestelde Grootburgercomité — en door hem gekoesterde politieke samenwerking in gevaar brengen, waardoor men het risico liep terug te vallen op de vooroorlogse partijstrijd met het daaraan inherente isolement van de SDAP.

Tegenover deze, bij de vooroorlogse verandering van de

ideologie van de SDAP nauw aansluitende, conceptie van Vorrink en Wiardi Beckman van een nationaal georiënteerd verzet stelde Goedhart de noodzaak van een politiek verzet. In 'voorportaal'-discussies, waaraan Vorrink zo'n grote waarde hechtte, zag hij geen enkel heil. Het Politiek Convent beschouwde Goedhart als een verzameling zichzelf overleefd hebbende vertegenwoordigers van het vooroorlogse bestel.

Goedharts arrestatie maakte geen einde aan de problemen. Integendeel, de gebeurtenissen van 17 januari 1942, kort daarna gevolgd door het oprollen van een hele *Parool*-groep in Den Haag, werden de concrete aanleiding tot het uitbreken van het al enige maanden smeulende conflict. Weliswaar stelde Vorrink dat het hem uitsluitend ging om kwesties van illegaal-technische aard — uit veiligheidsoverwegingen wilde hij zelfs de naam van *Het Parool* laten vallen — maar in feite had het conflict een diepere grond, die van politieke aard was en bovendien rechtstreeks de functie van *Het Parool* in bezettingstijd betrof.

Dit blijkt uit een door Nunes Vaz in maart 1942 opgesteld stuk, waarin hij zijn standpunt en dat van Warendorf in het conflict beargumenteerde.²¹ Allereerst stelde hij daarin dat Vorrink, hoe geëxponeerd hij ook was, niet van hen kon verlangen het werk aan *Het Parool* te staken; Vorrink diende zelf maar de nodige veiligheidsmaatregelen te treffen. De gebeurtenissen van januari en februari 1942 mochten geen reden zijn om, zoals kennelijk door Vorrink was gesteld, 'te erkennen, dat de tegenstander sterker is, dat men een nederlaag heeft geleden en naar een andere strijdwijze moet omzien'. Voorts wensten Nunes Vaz en Warendorf geen beperkingen die verder gingen dan die waarover de redactie het voor januari 1942 eens was geworden, te aanvaarden. 'Wij zijn namelijk van mening,' schreef Nunes Vaz, 'dat het slechts mogelijk is, den geest van verzet levend te houden en het verzet voor te bereiden, indien men bij de hekeling van de lamlendigheid, waarop men daarbij stuit, zakelijk en niet door den tegenstander uit te bui-

ten critiek oefent op toestanden en mentaliteit uit het verleden waaruit deze lamtheid voortspuit. Daarnaast zien wij het als een zelfs nog gebiedender noodzakelijkheid, voortdurend en met klem richtlijnen en perspectieven voor de toekomst aan te geven, omdat naar onze mening de geest van verzet slechts dan fel kan opblazen als zij positieve inhoud krijgt. [...] Als onderdeel van een strijd tegen de heerschende lamtheid kan het voortdurend wijzen op de noodzakelijkheid van vernieuwingen in de toekomst en het aangeven van den geest, waarin deze vernieuwingen zich moeten voltrekken, dan ook niet gemist worden.'

Dit was immers, volgens Nunes Vaz, geheel in de geest van Goedhart, door wiens bijdragen *Het Parool* zijns inziens niet alleen een unieke plaats innam onder de illegale bladen, maar aan wiens persoon de organisatorische en technische opbouw van het blad 'in niet geringe mate' te danken was. Zowel jegens hem voelde hij zich dus verplicht het werk voort te zetten, als ook jegens allen die het standpunt van *Het Parool* deelden en die daarin een centrum zagen 'waarom zij zich nu en eventueel in de toekomst kunnen scharen'.

Maar er blijkt nog meer aan de hand te zijn. Niet alleen Vorrink oefende druk uit *Het Parool* stop te zetten, maar hij liet de *Parool*-redacteuren tevens weten dat ook van de zijde van het Grootburgercomité het verzoek was gedaan het werk te staken en te vervangen door het schrijven en verspreiden van manifesten naar aanleiding van actuele problemen. Weliswaar waren de overwegingen van het Grootburgercomité tot het doen van dit verzoek Nunes Vaz onbekend, maar hij wilde wel kwijt dat hij het werk van het comité nauwelijks van betekenis vond. De leden daarvan waren immers zo nauw met het verleden verbonden, 'dat zij in een toekomst van werkelijke vernieuwing geen rol meer [behoorden] te spelen, tenzij er een volledige hergroepering mogelijk zou zijn'. Meer praktisch rees het bezwaar tegen het verzoek van het Grootburgercomité dat, zou men inderdaad overgaan tot het behande-

len van actuele vraagstukken in brochures, de mogelijkheid tot het scheppen van toekomstperspectieven en het geven van algemene beschouwingen, gezien de omvang van de actuele problemen waarop gereageerd diende te worden, verloren zou gaan: iets wat Vorrink en de leden van het Grootburgercomité waarschijnlijk juist beoogden.

Ook Vorrinks voorstel de naam te veranderen wees Nunes Vaz van de hand. Het was onwaarschijnlijk dat men er de Duitsers door in verwarring bracht en bovendien stond de naam *Het Parool* voor velen voor een program. Het staken van het werk of het opgeven van de naam, zou, nu Goedhart was uitgeschakeld, als verraad worden beschouwd. Tenslotte eiste de situatie het werk voort te zetten, niet alleen ter ontlasting van de gearresteerden, maar ook omdat de 'algemeene inzinking in de geest van het verzet' het werk meer dan ooit noodzakelijk maakte. Blijkens een door Warendorf een jaar later opgesteld memorandum, waarin hij ook het conflict in de *Parool*-redactie aanstipte, onderschreef hij de opvatting van Nunes Vaz, dat er bij Vorrink meer speelde dan diens vrees voor eigen veiligheid. Omdat Vorrink het al voldoende achtte wanneer *Het Parool* erin slaagde de geest van het verzet levendig te houden, 'werden wij,' aldus Warendorf, 'onder het motto dat critiek op het politieke beleid der huidige Regeering, vóór den oorlog en nu gelijkelijk principieel ontoelaatbaar was, [...] maar al te vaak geremd in de aanvullende uitvoerende taak van [*Het Parool*], het leveren van—opbouwend—critisch commentaar, zoodra zulks beschouwingen van eigen tekortkomingen met zich bracht'.²²

Tussen enkele redactieleden van het *Het Parool* en de voorzitter van de SDAP heeft in feite al vanaf de oprichting van de krant in februari 1941 een zeer ongemakkelijk bondgenootschap bestaan. Waar Vorrink, eind 1940 en in 1941, op zoek naar mogelijkheden om zich te kunnen uiten—links en rechts sonderend—, aanvankelijk in *Het Parool* veel zag, werd de krant hem eind 1941 en zeker in het voorjaar van 1942—nu

het politieke beraad zo veelbelovend leek – eerder een blok aan het been. Aan zijn machtwoord de krant stop te zetten werd door de twee uiteindelijk overgebleven redacteuren van de krant met succes het hoofd geboden. Vorrink heeft geen kans gezien hun zijn politieke visie op te leggen. Daarmee zetten Nunes Vaz en Warendorf veel op het spel. Ten behoeve van de continuïteit van *Het Parool* was een breuk tussen hen en Vorrink weliswaar onvermijdelijk, maar tevens was het risico groot dat zij een deel van het verspreidingsapparaat van de krant, dat in aanzienlijke mate steunde op Vorrinks vroegere connecties uit de AJC, daarmee verloren. Dat dit laatste echter nauwelijks is gebeurd vindt zijn verklaring in het feit dat *Het Parool* inmiddels een succesvol illegaal blad was geworden, waarvoor Vorrinks incidentele uitgaven, zoals *Verzet*, geen alternatief konden zijn.

Het Parool zou vanaf 1942 consequent de door Nunes Vaz en Warendorf tegenover Vorrink verdedigde politieke koers volgen, ondanks de vele veranderingen in de samenstelling van de redactie. Tot het najaar van 1942 nam Nunes Vaz daarin een dominante positie in; hij ondertekende zijn artikelen met 'Pieter 't Hoen'. De centrale leiding van *Het Parool* was in dat voorjaar uitgebreid met drie jonge medewerkers, J. Meijer, W. van Norden en C. H. de Groot. Zij allen kwamen uit een radicaal socialistisch milieu; alleen Meijer was lid geweest van de SDAP.²³ Van Norden en hij hadden in hun studietijd aan de Economische Hogeschool van Rotterdam een sterk economisch gericht maatschappelijk denken ontwikkeld. Beiden waren lid geweest van de Sociaal-Democratische Studentenclub. Onder invloed van hun hoogleraren P. Lieftinck en J. Tinbergen werden zij voorstanders van een onmarxistisch, pragmatisch soort socialisme. Roosevelt's *New Deal* beschouwden zij als een voorbeeld van een dergelijk socialisme; in Nederland was het Plan van de Arbeid een initiatief dat in de richting ging van hun verlangen naar een op socialistische basis geordende

maatschappij. Vanaf het najaar van 1942, toen op hun beurt Meijer, Van Norden en Nunes Vaz waren gearresteerd, werd *Het Parool* voortgezet door de jurist De Groot, die een zelfde politieke gedachtenwereld had als Meijer en Van Norden; hij kende de laatste nog uit hun beider OSP-tijd. De Groot kreeg steun van S. Carmiggelt, die journalist was geweest bij de *Vooruit*, de Haagse editie van *Het Volk*. Verder werd G.J. van Heuven Goedhart aangezocht, die vanaf de zomer van 1941 al in contact stond met *Het Parool*. Hij zou geruime tijd de dominante figuur binnen de redactie worden.

In de tweede helft van de jaren dertig had Van Heuven Goedhart als hoofdredacteur van het *Utrechts Nieuwsblad* naam gemaakt door zijn stellingname tegen het nationaal-socialisme en tegen de NSB. Herhaaldelijk sprak hij voor Eenheid Door Democratie en hij trad op als plaatsvervangend voorzitter van het Comité van Waakzaamheid. Op 17 mei 1940 werd hij 'wegens veranderde politieke omstandigheden' als hoofdredacteur aan de dijk gezet. Toen in de loop van 1943 eerst Meijer en Van Norden uit gevangenschap werden ontslagen — Nunes Vaz was in maart 1943 in Sobibor vermoord — en vervolgens Goedhart begin augustus van dat jaar uit Vught wist te ontsnappen, werden zij, zo schreef Van Norden later, 'met een actieven, overheersenden man geconfronteerd'. Hij kwam uit een heel andere wereld dan zij. In de kring van het toenmalige *Parool* was een man als Van Heuven Goedhart, die, aldus Van Norden, 'stamde uit het "burgerlijk"-democratische kamp, die geleid werd door een "klassieke" traditionele moraal, en die bovenal een impulsief, geëmotioneerd en zelfs sentimenteel mens was, een nieuw, een ander element'.²⁴

Van enigerlei binding met de SDAP was bij Van Heuven Goedhart geen sprake. Met de analyses van Pieter 't Hoen ten aanzien van het falende Nederlandse politieke bestel in de jaren dertig kon hij geheel instemmen. In de inleiding van het door Van Heuven Goedhart en Van Randwijk opgestelde manifest van *Het Parool* en *Vrij Nederland*, dat in april 1944 werd

gepubliceerd, stond onder meer te lezen 'dat de oude groepen en partijen, die in menig opzicht reeds aan de werkelijkheid van 1940 niet meer beantwoordden, zulks nog veel minder doen aan de werkelijkheid, waarvoor wij na de bevrijding gesteld zullen worden'.²⁵

Keert de SDAP straks terug?

Had in 1942 een deel van de redactie van *Het Parool* geweigerd het hoofd te buigen voor Vorrinks verlangens, in juli 1944 schrok de redactie – Van Heuven Goedhart was in april naar Londen vertrokken – er evenmin voor terug in de kolommen van *Het Parool* openlijk in debat te gaan met de SDAP. In Normandië had inmiddels de invasie plaatsgevonden: de dag van de bevrijding leek niet ver meer. Was het April-manifest een eerste uiting geweest van de behoefte van *Het Parool* om zich politiek te profileren, de in de zomer van 1944 in de krant op gang gezette discussie – een groot deel van de illegale bladen wijdde toen aandacht aan het toekomstige staats- en politiek bestel – was hier een tweede uiting van. Het moment leek aan gebroken politieke druk uit te oefenen op de SDAP en zoveel mogelijk gelijkgezinden onder het vaandel van *Het Parool* te verenigen.

Op 10 juli 1944 publiceerde *Het Parool* het gewraakte artikel 'Keert de SDAP straks terug?', dat, naar later blijken zou, geschreven was door H. Vos, voorstander van de vernieuwing van de SDAP-ideologie en evenals Meijer en Van Norden behorend tot de school van Tinbergen. In het naoorlogse nieuwe politieke bestel was, volgens hem, geen plaats meer voor de vroegere SDAP, omdat zij 'geen eigen taak en geen eigen geloof' meer had. Weliswaar moest bij de bevrijding de partij 'in zeer losse organisatorische vorm' worden hersteld, ten dienste van de nog te voeren discussie over de klassenstrijd, de socialisatie en de internationale gezindheid, maar na verloop van '1 of 2 jaar' moest de SDAP zich toch opheffen en dienden haar leden

over te gaan naar een radicale volkspartij. Met dit betoog bleek Vos een andere mening te zijn toegedaan dan Vorrink, die in de herfst van 1941 had voorgesteld (en zijn standpunt was door het illegale partijbestuur overgenomen) na de oorlog 'eenvoudig de basis der oude partij te verbreden, haar een andere naam te geven en vervolgens de poort wijd open te zetten voor nieuwelingen'.²⁶ De *Parool*-redactie plaatste een naschrift bij dit artikel, waarin men de schrijver verweet er geen oog voor te hebben dat sommigen binnen de SDAP van plan waren door een eenvoudig partijherstel het land voor een voldongen feit te stellen; de 'oude bureaucratie' van de SDAP zou zeker niet beseffen dat de idee belangrijker was dan de partij.

In het volgende nummer van *Het Parool* verscheen prompt een boze en verdrietige reactie op het artikel van Vos en het naschrift van de *Parool*-redactie.²⁷ De schrijver — het artikel was, zo wisten slechts de ingewijden, van de hand van W. Drees, die in de bezettingsjaren was uitgegroeid tot man van gezag in de SDAP — verweet beide bepaalde personen gediskwalificeerd en hun motieven verdacht gemaakt te hebben: dat hadden die zogenaamde 'oude bureaucraten' van de SDAP toch niet verdiend, gezien hun fiere houding tegenover de bezetter in de eerste maanden na mei 1940 en zeker ook nadien. Maar afgezien daarvan was een debat over het al dan niet terugkeren van de SDAP toch zinloos, omdat dit niet van de leiding, maar van de grote massa van de sociaal-democraten afhing, bij wie — en dat had Vos ook al moeten toegeven — een onstuitbaar verlangen leefde naar de terugkeer van de oude partij. Vast stond dus dat dat gebeurde. Drees kon niet nalaten ook nog even zijn gal te spuien: *Het Parool* moest vooral niet denken dat dat proces te keren was door 'voorlopig het verenigingsrecht aan de kant te zetten en een tijdlang partijen te verbieden', zoals de krant onlangs nog zou hebben gesuggereerd.²⁸

In een naschrift bij dit ingezonden stuk beet de *Parool*-

redactie van zich af: de schrijver had geen reden zo positief te zijn over de houding van het kader van de SDAP in 1940. Was hij vergeten 'dat de SDAP'ers die ondergronds hun strijd voor het socialisme voortzetten, zulks geheel individueel en op eigen initiatief deden'? Gedachtig de stemming van verlatenheid, toen in 1940 alle vertrouwensmannen van vroeger zwegen, kon men het woord 'falen' niet vermijden. Juist daarom stond de schrijver, aldus *Het Parool*, niet erg sterk in zijn opvatting dat het socialistisch ideaal het beste werd gediend door een terugkeer van de oude SDAP.

In de *Parool Post*, een opiniërend kader-orgaan van *Het Parool*, werd de discussie nog voortgezet. Het is daarin dat de 'ware vernieuwers' scherp werden afgezet tegen de 'oude sociaal-democraten': de eerstgenoemden hadden 'een geheel anderen ontwikkelingsgang achter zich dan de vroegere sociaal-democraten. Zij voelen niets voor het symbolisch gebaar van de gebalde vuist, zij houden er niet van om de Internationale te zingen, een instelling als de Tweede Internationale zegt hun niets, zij voelen zich op geen enkele wijze verknocht aan de Arbeiderspers, zij zien in de leiding van de oude SDAP in het geheel niet hun natuurlijke leiders, zij baseeren zich in hun politieke verlangens niet op Marx en Engels, de min of meer geheiligde tradities van de oude sociaal-democratie zijn hun vreemd en zij voelen zich in het geheel niet geroepen om in lange optochten achter roode vlaggen op te marcheerden. Maar niettemin vormen zij de massa, die in vereniging met de vroegere sociaal-democratie een meerderheid in ons land zou kunnen vormen voor een socialistische politiek [...]'²⁹

Tot beter begrip tussen de SDAP en *Het Parool* heeft deze discussie bepaald niet bijgedragen. De leiding van de partij achtte de politieke toekomstdromen van *Het Parool* gevaarlijk en verwarrend: waar iedereen over eenheid sprak werd nieuwe verdeeldheid opgeroepen. Vanaf midden 1944 stond het voor mensen als Drees, die via een bij de bevrijding terugkerende SDAP een verbreding van de partij beoogden, vast dat

Het Parool als mogelijke gesprekspartner in de toekomst in feite was gediskwalificeerd. Niet alleen de houding van de krant inzake de kwestie van het al of niet terugkeren van de SDAP was hiervan de reden — hoewel deze wel belangrijk was —, ook het feit dat *Het Parool* relaties ging onderhouden met vertegenwoordigers van de Nederlandse Volks Beweging enerzijds en van de CPN anderzijds maakte *Het Parool* er voor het partijbestuur van de SDAP niet aanvaardbaarder op.

Eind 1944 zochten van de zijde van de NVB Schermerhorn, Schmidt, J. G. Suurhoff en H. Brugmans contact met *Het Parool*, dat toen al lang en breed was geïnformeerd over het gedachtengoed van deze vernieuwers. In Goedharts ogen was de NVB een 'hoogst interessante ontwikkeling' in de binnenlandse politiek, te meer daar men uit was op een socialistische partij zonder marxisme, schreef hij in februari 1945 aan de in het bevrijde Zuiden verblijvende Van Heuven Goedhart.³⁰ De 'Parool-groep' zou, aldus dit schrijven, de beste relaties onderhouden met dit gezelschap, dat, volgens Goedhart, in de naaste toekomst een belangrijke rol zou spelen. Juist in die tijd werd het in het gijzelaarskamp Sint Michielsgestel opgestelde conceptprogram van de NVB uitgebreid besproken met Goedhart, Meijer en Van Norden. In maart rapporteerde *Het Parool*: 'Het personalistisch-socialisme biedt als grondslag goede perspectieven. Maar behalve deze grondslag zal er, niet alleen bij hen, maar ook bij anderen, de eerlijke bereidheid moeten zijn om, met eerbiediging van het eigene, over het kleine dat scheidt, het grotere te vinden, dat verbindt.'³¹

Het partijbestuur van de SDAP was hier minder enthousiast over. Het zag ook in de NVB een bron van verdeeldheid voor de sociaal-democratie, daar deze aanvankelijk scheen te worden voorbereid als een nieuwe politieke partij. Werd in de propaganda van het personalistisch-socialisme niet een 'vernietigend zedelijk oordeel' uitgesproken over de partij, aldus K. Woudenberg, de secretaris van de SDAP, in het in 1945 opgestelde *Verslag van Werkzaamheden van de leiding der SDAP* in bezettingstijd en nadien.³²

Ten opzichte van de CPN had *Het Parool* aanvankelijk — zeker toen Goedhart en Nunes Vaz binnen de redactie nog onbetwist de scepter zwaaiden — een weinig positieve houding ingenomen. Maar met de intree van de Sovjetunie in de oorlog en met het heldhaftig optreden van de Russische troepen bij Stalingrad trad in die houding, evenals bij enkele andere politieke illegale bladen, een verandering op. Allereerst trachtte men in de Sovjetunie ontwikkelingen te ontwaren die in democratische richting zouden wijzen; voorts werd Stalin minder als bolsjewistische wereldrevolutionair dan als nationalist en isolationist afgeschilderd; ten slotte werd in steeds sterkere mate de noodzaak onderkend van toekomstige samenwerking met de Sovjetunie, die zich nu eenmaal als grote mogendheid had ontwikkeld.³³ Deze natie werd derhalve positiever beoordeeld en in samenhang daarmee was de neiging te bespeuren de Nederlandse communisten, die, nu de Comintern was ontbonden, de bevoegdheid zouden hebben gekregen een eigen koers uit te zetten, als toekomstige gesprekspartners te zien.

In *Het Parool* valt dit keerpunt te bespeuren in twee artikelen d. d. 25 juni 1943 en 30 juli 1943. Het eerste artikel was een poging tot een evenwichtiger beoordeling van de Russische buitenlandse politiek te komen, waartoe deze in een historisch kader werd geplaatst. De schrijver — dit blijkt de historicus Jan Romein te zijn geweest — besloot zijn betoog met de constatering dat in 1943 de buitenlandse politiek van de Sovjetunie 'op basis van die der democratische staten' was komen te staan.³⁴ Het tweede artikel, 'Communistische partij op den tweesprong', riep de Nederlandse communisten op zich open te stellen 'voor de frissche wind, die een rijk geschakeerd politiek leven in ons vaderland' ook voor hen kon betekenen. Bevrijdden de communisten zich van het denken in politieke dogma's, dan was er geen reden hen niet als deelnemers te zien aan een toekomstige linkse machtsconcentratie. Het artikel had binnen de *Parool*-redactie een levendige discussie

teweegebracht, maar in principe was men niet tegen de opvattingen van de schrijver ervan, hoogstwaarschijnlijk Gerard van het Reve sr., gekant geweest.³⁵

Ook nadien, zeker onder Van Heuven Goedharts leiding, was deze koers van *Het Parool* ten aanzien van de ontwikkelingen in communistische kring voortgezet. Meijer en Van Norden knoopten contacten aan met vertegenwoordigers van de CPN als G. Wagenaar en A. J. Koejemans via de Raad van Verzet en de Grote Advies Commissie; met Romein, die volgens zijn echtgenote in de oorlog 'in een soort raad van Het Parool' had gezeten, werden eveneens de relaties voortgezet.³⁶ De laatste was, zo blijkt uit diens in 1944 geschreven en na de bevrijding verschenen *Nieuw Nederland*, voorstander van een linkse politieke concentratie, waarin tevens de communisten waren opgenomen.³⁷ Ook Koejemans en Wagenaar propageerden in die tijd de gedachte van één grote socialistische partij van socialisten en communisten.³⁸ *Het Parool* stond, nu de CPN bekeerd zou zijn tot 'onze opvatting van democratie', aldus de krant op 17 april 1945, hiertegenover niet afkerig.

Voor een partij van socialisten en communisten

Hoe heeft *Het Parool* na de bevrijding het politieke proces van de vorming van de pvda begeleid en hoe heeft de 'Paroolgroep' zich daarin opgesteld?

Op 23 mei 1945 gaf Goedhart, die als plaatsvervangend hoofdredacteur van het nu legale *Parool* optrad, een zeer waarderende reactie in de krant op het zo juist gepubliceerde NVB-manifest waarvan hij één van de ondertekenaren was. Van overwegende betekenis was het in zijn ogen, wanneer de zaak zo werd ingekleed dat de sociaal-democratie haar volledige medewerking zou kunnen verlenen, want, schreef hij twee dagen later: 'De menschheid roept om socialistische maatregelen.' Op dit thema bleef hij hameren. Buiten kijf stond, volgens hem, dat de sociaal-democratie een positieve bijdrage aan

de vernieuwing kon leveren: pleitte zij al niet tientallen jaren voor economische ordening, voor sociale rechtvaardigheid en voor een democratie die meer inhield dan de toekenning van bepaalde politieke rechten?

Het was niet alleen Goedhart die in *Het Parool* de politieke vernieuwing op de voet volgde, maar ook Romein leverde regelmatig bijdragen over dit onderwerp. Begin juni schreef hij dat, nu de partijvorming nog min of meer in de lucht hing, het het meest voor de hand lag, wanneer de vijf vooruitstrevende bladen, *Het Parool*, *Vrij Nederland*, *Je Maintiendrai*, *Het Vrije Volk* en *De Waarheid*, 'ieder namens de groepen achter hen' de koppen bij elkaar zouden steken om te komen tot de opstelling van een urgentieprogramma.³⁹ Daarmee zette hij in feite zijn voorkeur voor een linkse samenwerking – zij het onder de huidige omstandigheden in andere vorm – van vóór de bevrijding voort. Goedhart volgde hem hierin. In een reactie op de vorming van het nieuwe kabinet Schermerhorn-Drees in diezelfde maand schreef hij het te betreuren dat geen communisten in het kabinet waren opgenomen, door wie het radicale accent daarvan versterkt zou zijn.⁴⁰

Toen in augustus bleek dat het vernieuwingsproces dat Goedhart voor ogen zweefde niet van een leien dakje liep, werd hij sceptischer. Een deel van het oude partij kader van de SDAP en de partijpers werkten in zijn ogen de vernieuwing tegen en hij achtte de vrees gerechtvaardigd dat bij de sociaaldemocratie hooguit een 'zekere decorwijziging' tot stand kwam, 'waarbij de geest van het partijbestuur den toon zou blijven aangeven'.⁴¹ Daarbij was hij tevens teleurgesteld over de Vrienden van de Waarheid, die weer een communistische partij wilden oprichten (op de juli-conferentie in Amsterdam hadden de communisten dit besluit genomen) en stelde ook de NVB hem teleur: waarom vertroebelde deze beweging de politieke verhoudingen in het land door zich niet partij te stellen en door aan te dringen op zo lang mogelijk uitstel van de verkiezingen? Wat dit laatste betreft blijkt Goedhart, vóór

de bevrijding immers eveneens voorstander van uitstel van verkiezingen⁴², nu een *volte face* te hebben gemaakt: nu van het door Romein gepropageerde urgentieprogramma van links niets terecht leek te komen⁴³, zou zijns inziens juist in een spoedig op gang gebrachte verkiezingscampagne iedereen gedwongen moeten worden tot 'het schenken van klaren wijn'. Hoe langer men immers wachtte, hoe meer de oude partijen de gelegenheid kregen 'hun bouwvallige partijhuizen weer op te kalefateren'.⁴⁴ Waren in Engeland ook niet met succes voor Labour reeds in juni 1945 verkiezingen gehouden?

Op de constituerende vergadering van de NVB midden september viel het besluit geen partij te worden, maar beweging te blijven, omdat men nadrukkelijk de wezenlijk sociaal-pedagogische taak wenste te vervullen. De op dit congres aangenomen resolutie, die inhield dat, wanneer het appèl aan de bestaande partijen ruimte te maken voor het ontstaan van een politieke vernieuwing mislukte, men met een verkiezingscomité zou komen, achtte Goedhart in *Het Parool* een 'half-slachtige' oplossing: 'Kan men dan hoge verwachtingen hebben van een comité, dat wel en toch niet de NVB zelf tot partij doet worden?' Het antwoord luidde ontkennend: 'want reageren de partijen negatief op het voorstel gezamenlijk voor de verkiezingen tot een brede personalistisch-socialistische volkspartij te komen, dan wil dat zeggen, dat de oude partijen alles op alles zetten om de NVB buiten de deur te houden.'⁴⁵ Ook een eventueel verkiezingscomité zou op die onwil schipbreuk lijden. Vandaar dat Goedhart dan ook geen heil zag in het Daklozenberaad dat in de resolutie van de NVB aanleiding vond om in november bijeen te komen.

Pas na de constituerende vergadering van midden september 1945 kwam Goedhart in het hoofdbestuur van de NVB. Uit de notulen van vóór die tijd blijkt dat de leden ervan verre van enthousiast waren over de wijze waarop *Het Parool* in de voorafgaande maanden had geopereerd. Brugmans had in juni

de perspolitiek van de krant aangevallen, die hij 'onjuist en op sensatie belust' vond; het plan van de progressieve bladen om tot een urgentieprogram te komen, waartoe ook *Je Maintiendrai*, het blad van de NVB, was uitgenodigd, kon ook al niet de goedkeuring van het hoofdbestuur wegdragen: medewerking aan een gemeenschappelijk program met communisten achtte men uit den boze.⁴⁶ In augustus brak Suurhoff de staf over *Het Parool*. Hoewel de hoofdredacteur daarvan het NVB-manifest had ondertekend ging de krant, volgens Suurhoff, volkomen in tegen de zienswijze van de NVB: wat de verkiezingen betreft had *Het Parool* een campagne tegen de regering ontketend, die daarbij in een ondemocratisch daglicht werd gesteld; ten aanzien van de staking in Rotterdam gaf de krant onjuiste voorlichting.⁴⁷ Alles bij elkaar genomen was dit in Suurhoffs ogen een bedenkelijke gang van zaken.⁴⁸

Toen Goedhart eenmaal in het hoofdbestuur van de NVB zat, liet hij de kans om zich flink te roeren niet onbenut. Hij wees op de scherpe tegenstelling die zijns inziens bestond tussen de grote politieke hang naar vernieuwing in het Nederlandse volk en de restauratiedrift van de oude partijen. Die tegenstelling moest juist op de spits worden gedreven. De NVB moest dus haar krachten concentreren, geen fractie vormen en niet zitting nemen in het noodparlement, een kwestie die op dat moment aan de orde was. De beweging diende zich daarentegen zo snel mogelijk tot politieke partij te vormen.⁴⁹ Een week later, toen gebleken was dat de SDAP zich positief opstelde tegenover het voorstel van de NVB om de mogelijkheid te onderzoeken nog voor de verkiezingen te komen tot één brede volkspartij op socialistische grondslag, gaf Goedhart brommerig als zijn mening te kennen dat die onverwacht soepele houding van de SDAP zeker voor een deel ingegeven was door de vrees kiezers te zullen verliezen; bij de op te richten volkspartij moest men echter niet alleen de SDAP als uitgangspunt nemen, maar alle partijen moesten daarin gelijkgerechtigd zijn. Wat de deelname aan het noodparlement betreft stel-

de hij nu evenwel voor toch maar met een gemeenschappelijke kandidatenlijst van de NVB voor de opengevallen plaatsen te komen, maar niet voordat vier plaatsen waren toegewezen aan de communisten.⁵⁰

Politiek gezien was Goedharts optreden al met al weinig effectief. Het soms grillige standpunt dat *Het Parool* en zijn innamen wekte bij de NVB grote irritatie; voor de beraadslagingen in de studiec commissie politieke partijen kwam hij door zijn felle houding tegenover de SDAP niet eens in aanmerking. Toen in november Hilda Verwey-Jonker in het hoofdbestuur van de NVB voorstelde, gezien de opmerkelijke afwezigheid van links in de studiec commissie, Romein of Van Randwijk daarin op te nemen, bleek voorzitter Banning hiervoor niets te voelen. Met Van Randwijk wilde hij de zaak eventueel nog wel opnemen, maar Romein — op dat moment toch een geestverwant van Goedhart — achtte hij hiervoor niet de geschikte figuur.⁵¹

Het Parool kiest voor de Partij van de Arbeid

Op 8 december 1945 werden de NVB en de SDAP het in principe eens over de stichting van de PvdA; op 13 en 14 december sprak partijvoorzitter Vorrink zich onomwonden uit ten gunste van de doorbraak.⁵² *Het Parool* schreef: 'Het daagt! Goed nieuws van het politieke front.'⁵³ Goedhart gaf toe te pessimistisch gestemd te zijn geweest over de rekkelijkheid van de SDAP. Toen op 8 januari 1946 Hilda Verwey-Jonker in een hoofdbestuursvergadering van de NVB bij Goedhart informeerde hoe het nu stond met de plannen tot de vorming van een nieuwe socialistische partij links van de SDAP — in de zomer van 1945 waren hierover ten huize van Romein besprekingen gevoerd⁵⁴ —, antwoordde Goedhart haar dat deze waarschijnlijk geen doorgang zouden vinden. Hij had de initiatiefnemers aangeraden zich aan te sluiten bij de PvdA.

Nu de krant zijn keuze had bepaald, paste ook Romein zijn

opvattingen aan. Hij bleef het weliswaar betreuren dat de communisten er nu niet meer aan te pas kwamen — zij moesten zijns inziens de linkervleugel van de pvdA vormen — maar hij kon zich toch ‘het wantrouwen’ wel voorstellen, dat bij de initiatiefnemers van de pvdA te hunnen opzichte nog bestond en hij was dan ook van oordeel dat men het beste deed ‘dit vraagstuk voorlopig aan de toekomstige ontwikkeling zelf over te laten’.⁵⁵

Dat wil allemaal nog niet zeggen dat Goedhart inmiddels in kringen van de sdap en de nvb als *salonfähig* werd beschouwd: in het voorlopig partijbestuur van de pvdA was immers geen plaats ingeruimd voor een of meer vertegenwoordigers van de ‘Parool-groep’. Wel mocht Goedhart op het constituerende congres van de pvdA spreken. Wat was er gebeurd?

Goedhart moet zich hebben gerealiseerd dat, wilde hij de boot niet helemaal missen, snel moest worden gehandeld. Op 3 februari stelde hij zich telefonisch met de secretaris van de studiecmissie politieke partijen, W. Thomassen, in verbinding en deelde hem mede wel wat in de pvdA te zien.⁵⁶ Een dag later verscheen in *Het Parool* het hiervoor reeds genoemde jubelende artikel ‘De Partij van den Arbeid. Een Parool-ideaal wordt werkelijkheid’. Thomassen bleek zich te hebben gerealiseerd ‘dat de mensen rondom *Het Parool* zich aange trokken gevoelen tot de Partij van de Arbeid’. Het speet hem, schreef hij aan de leden van de studiecmissie, dat men niet eerder te kennen had gegeven gaarne aandeel te willen nemen in de voorbereiding ervan.⁵⁷ ‘Gezien de grote drang van verschillende zijden,’ vervolgde hij zijn schrijven, ‘dat wij ons een claim zullen verschaffen op de socialisten, die zich bevinden tussen de sdap en de communisten, heeft men in de Amsterdamse nooddakgroep gezorgd voor congresgangers uit deze kring.’ Daarom leek het hem verstandig iemand daarvan te laten spreken op het komende congres en hij had hiertoe een ‘vrijblijvende’ afspraak met Goedhart gemaakt.

De klokken stonden nu gelijk. Met Goedhart hoopte de

studiecommissie de radicale socialisten voor de pvdA te winnen — in *Het Parool* was zowel door Romein als door Goedhart gepleit voor overleg met de radicale politiek daklozen hierover⁵⁸ — en in ruil hiervoor meende Goedhart aanspraak te mogen maken op één of twee zetels in het partijbestuur van de pvdA: daartoe benutte hij op het laatste moment het Daklozenberaad, dat op de dag vóór de oprichting van de pvdA bijeenkwam. Hij wierp zich bij die gelegenheid op als woordvoerder van de 'groep rondom *Het Parool*, *De Baanbreker* en *Vrij Nederland*' ter wille van een zo groot mogelijke politieke effectiviteit. Een 'Parool-groep' als zodanig heeft zich in de periode van mei 1945 tot februari 1946 evenwel nooit politiek gemanifesteerd.

De gedachte van samenwerking met de communisten had Goedhart nu ook laten varen, wat hem, gezien zijn teleurstelling over de terugkeer van de CPN in de zomer van 1945, nauwelijks moeilijk gevallen moet zijn. Op het constituerend congres van de pvdA op 9 februari 1946, zei hij dan ook volgens een verslag hiervan in *Het Vrije Volk*: 'De nieuwe partij zal worden een levende, strijdende, dynamische beweging. Haar afgrenzing naar links moet scherp gemarkeerd zijn; voor communisten, die de democratie principieel niet aanvaardden, die een éénpartijstelsel, een geheime staatspolitie aanvaardden, is er géén plaats in de nieuwe partij.'

Bijval volgde.

Daarmee was het in 1943 aangevangen intermezzo, waarin *Het Parool* zich voorstander had getoond van een doorbraakpartij van socialisten en communisten, beëindigd.

Conclusie

Noch in bezettingstijd, noch na mei 1945 heeft *Het Parool* enige feitelijke politieke invloed gehad op de vorming van een doorbraakpartij, hoewel de krant die wel ambieerde. Al in een betrekkelijk vroege fase van de bezetting toonde *Het Parool*

zich een tegenstander van de wijze waarop Vorrink de naoorlogse vernieuwing van het politieke bestel trachtte te monopoliseren. Hoewel ook *Het Parool* een fervent voorstander was van een brede socialistische doorbraakpartij, diende, volgens de redactie, bij de vorming van die nieuwe partij de SDAP slechts een van de mogelijk geïnteresseerde gesprekspartners in het vernieuwingsproces te zijn. Een leidende rol van de SDAP daarin werd derhalve afgewezen, en in verband daarmee achtte men het onwenselijk dat de SDAP direct na de bevrijding terug zou keren in het politieke krachtveld. *Het Parool* opteerde daarentegen voor een socialistische partij na de oorlog die weliswaar enerzijds een doorbraak naar rechts beoogde en die derhalve een tehuis moest zijn voor de in de oorlog geradicaliseerde middengroepen, maar anderzijds ook opstond voor de communisten, die, naar het zich vanaf 1943 liet aanzien, bekeerd waren tot de parlementaire democratie. Een partijformatie van dergelijke snit achtte de krant alleen dan haalbaar wanneer alle gesprekspartners bij de onderhandelingen over de nieuwe partij gelijkgerechtigd waren. Keerden evenwel de partijen, met name de SDAP, na de bevrijding terstond terug, dan, zo vreesde *Het Parool*, liep men grote kans dat het vernieuwingsproces stuk liep op de behoudende tendensen binnen die partijen. Tot midden december 1945 — na mei 1945 was de SDAP immers inderdaad teruggekeerd — toonde de krant zich sceptisch over het welslagen van de pogingen van de studiec commissie politieke partijen een brede socialistische partij tot stand te brengen. Tot die tijd propageerde de krant, zij het na de zomer van 1945 met minder enthousiasme dan daarvoor omdat intussen de CPN was gereconstitueerd, een partij waarin naast socialisten ook communisten zich konden vinden.

Voor dergelijke denkbeelden van *Het Parool* toonden de SDAP en de NVB, die als katalysator van het beoogde vernieuwingsproces fungeerde, eerder grote irritatie dan warme belangstelling. Gezien de principiële afwijzing van het commu-

nisme door de SDAP, hoedde de NVB zich er wel voor de onderhandelingsbereidheid van deze voor de vernieuwing van het partijbestel onmisbare gesprekspartner in gevaar te brengen. Ten opzichte van radicaal-socialistische geïnteresseerden in het vernieuwingsproces bewaarde men dan ook van die zijde een grote mate van distantie. Anderzijds was er de NVB en de SDAP toch ook veel aan gelegen deze radicalen niet zozeer van zich te vervreemden dat zij het initiatief zouden nemen tot de oprichting van een eigen partij, reden waarom *Het Parool* uiteindelijk toch enige erkenning kreeg.

Van een optreden van een 'Parool-groep' was in de periode van mei 1945 tot februari 1946 overigens geen sprake. In feite bestond deze uitsluitend uit F. J. Goedhart, die zich ter wille van een grotere politieke effectiviteit graag als woordvoerder van *Het Parool*, en, als het zo uitkwam, ook van *De Baanbreker* en van *Vrij Nederland* opwierp. Voor Goedhart betekende de pvdA geenszins een 'Parool-ideaal'. Pas toen het zeker was dat de nieuwe partij doorgang zou vinden, koos hij voor de pvdA. Inmiddels was toen gebleken dat de kansen voor een radicale partij ter linkerzijde van de pvdA minimaal, zo niet nihil waren, terwijl ook de CPN wederom het politieke toneel had betreden. Wilde Goedhart niet in dezelfde positie van politieke afzijdigheid terechtkomen als waarin hij noodgedwongen in de tweede helft van de jaren dertig had verkeerd, dan diende hij zich op het moment dat de SDAP besloten had mee te werken aan de pvdA onverwijld uit te spreken voor de nieuwe partij. Zijn toetreding tot de pvdA symboliseerde de aanvaarding ervan door allen die zonder communist te willen zijn links van de SDAP hadden gestaan.

Deze stap van Goedhart werd door de pvdA dan ook dermate gewaardeerd, dat hem een plaats werd gegund te midden van de sprekers op het stichtingscongres. Hij bracht immers de links-radicalen 'vernieuwers' onder de vleugels van de pvdA. Zo vond de claim die de pvdA sedertdien zou leggen op *Het Parool* – Ruitenbeeks hoofdstuk 'De invloed van de Parool-

groep' is hier een goed voorbeeld van — een pendant in die van *Het Parool* zelf, getuige het artikel 'De Partij van den Arbeid. Een Parool-ideaal wordt werkelijkheid'.

Noten

Met dank aan N.D.J. Barnouw, H. Daalder, F.J. Goedhart, L. de Jong, J. Meijer, W. van Norden, A.H. Paape, G. P. van der Stroom en C. H. Wiedijk.

1—*Het Parool*, 4-2-1946, 5-2-1946, 11-2-1946.

2—*Het Parool*, 7-2-1946.

3—Ruitenbeek, H. M., *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, Amsterdam, 1955, p. 159.

4—Deelnemerslijst in het *Archief-Van Walsum* (Gemeentelijke Archiefdienst, Rotterdam), 398; volgens Bank, J., *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)*, Deventer, 1978, p. 197, waren er 21 deelnemers aan het Daklozenberaad.

5—Notulen van het Daklozenberaad, 14-9-1946 (*Archief-Van Walsum*).

6—Brief van W.S. van Braam aan G. E. van Walsum, 27-12-1946 (*Archief-Van Walsum*).

7—Bank, *op. cit.*, p. 200.

8—Resolutie, 31-1-1946 (*Archief-Van Walsum*).

9—Concept-notulen daklozen, 8-2-1946 (*Archief-Van Walsum*).

10—*Het nieuw begin. Verslag van het stichtingscongres van de Partij van de Arbeid*, Amsterdam, 1946, p. 27-30.

11—Ruitenbeek, *op. cit.*, p. 150-161; Bank, *op. cit.*, p. 196-198, p. 205-208; Thomassen, W., 'Hier de Partij van de Arbeid', in Bank, J. en Temming, S. (red.), *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en de PvdA*, Alphen aan den Rijn, 1981, p. 89-119.

12—*Nieuwsbrief van Pieter 't Hoen*, 8-2-1941.

13—De gegevens over het politieke milieu van de redacteu-

ren van *Het Parool* zijn ontleend deels aan de door H. Daalder in 1955 en 1956 opgestelde verslagen van gesprekken van hem met destijds bij het illegale Parool betrokkenen, en deels aan door mijzelf opgestelde verslagen van interviews met enkelen van hen, onder wie F. J. Goedhart, J. Meijer en W. van Norden, in de periode 1980-1985.

14—Fraenkel-Verkade, E. en Van der Leeuw, A. J., *Correspondentie van mr. M. M. Rost van Tonningen*, 1, 's-Gravenhage, 1967, p. 106-107.

15—Wiardi Beckman, H. B., 'Onszelf Blijven', in *Den Vaderlant Ghetrouwe*, Haarlem, 1940, p. 23.

16—Warendorf, J. C. S., *Memorandum*, 17-4-1943 (*Parool-archief*, RIOD, Amsterdam).

17—*Wat deed Koos Vorrink? De klare taal der feiten*. Amsterdam, 1948, p. 32.

18—Mededeling van F. J. Goedhart, 13-7-1955; J. C. S. Warendorf in een verhoor door A. Wolters, 19-6-1943, p. 7; J. J. Vorrink, *Parlementaire Enquête Commissie*, 4C2, 's-Gravenhage, 1950, p. 1727.

19—Mijn analyse van de achtergronden, de inhoud en het verloop van Vorrinks conflict met Goedhart, Nunes Vaz en Warendorf berust op gegevens ontleend aan de in de periode juli-december 1955 door H. Daalder opgestelde verslagen van zijn gesprekken met H. van Kuilenburg, W. Drees, A. Vorrink, H. Willemse, F. W. D. C. A. van Hattum, H. van Delden, W. S. Wiardi Beckman, F. J. Goedhart, J. C. S. Warendorf en I. Vorrink.

Voorts: J. J. Vorrink, *Parlementaire Enquête Commissie*, 4C2, p. 1727, F. J. Goedhart, *Parlementaire Enquête Commissie*, 4C1, p. 667 en Goedhart, F. J., 'Uit de geschiedenis van een verzetsblad', in *Wat deed Koos Vorrink?*, *op. cit.*, p. 38-39.

20—*Verslag van Werkzaamheden van de leiding der SDAP over de periode van 15 mei 1940 tot 5 mei 1945 en van het Partijbestuur over de periode van mei-augustus 1945*, Amsterdam, 1945, p. 20.

21—*Parool-archief*, RIOD.

22—Warendorf, J.C.S., *Memorandum*, 7-4-1943 (*Parool-archief*, RIOD).

23—Zie noot 13.

24—Van Norden, W., 'Van Heuven Goedhart en het illegale Parool', in Carmiggelt, S. en Winkler, J. (samenst.), *Gerrit Jan van Heuven Goedhart. Bijdragen tot een biografie*, Amsterdam, 1959, p. 54.

25—'Manifest van Het Parool en Vrij Nederland' [15 april 1944], in *Het woord als wapen. Keuze uit de Nederlandse ondergrondse pers 1940-1945*, 's-Gravenhage, 1952, p. 306.

26—Aldus de samenvatting van Vos van *Over de toekomstige positie der partij in verband met het jongste verleden* van Spectator [J. J. Vorrink], [1941].

27—*Het Parool*, 8-8-1944, p. 6.

28—In *Het Parool*, 25-5-1944, p. 8, was met het oog op de naoorlogse vernieuwing van het politieke bestel gepleit voor 'een verbod tot partijvorming [...], dat in elk geval tot een half jaar na de verjaging van de Duitschers gehandhaafd [moest] blijven'. In die periode kon zich dan, volgens *Het Parool*, 'een levendige politieke gedachtenwisseling voltrekken door middel van radio, pers en vergaderingen, waarop de hypotheek van het oude partijwezen niet [kon] drukken'.

29—*Parool-Post*, 12-8-1944, p. 4.

30—Brief van F. J. Goedhart aan G. J. van Heuven Goedhart, 8-2-1945, in *Parlementaire Enquête Commissie*, 4, gestencilde bijlage 84 (*Archief van de Tweede Kamer der Staten Generaal*).

31—*Het Parool*, 6-3-1945, p. 4.

32—Woudenberg refereerde daarbij aan de eind 1944 verschenen brochure *Waarvoor vechten wij?* van H. Brugmans. In *Verslag van werkzaamheden van de leiding der SDAP, op cit.*, p. 17.

33—Daalder, H., 'Nederland en de wereld: 1940-1945', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 66 (1953), p. 170-200.

34—Het artikel wordt door J. Meijer toegeschreven aan J. M. Romein (brief van J. Meijer aan M. de Keizer, 28-9-1982) en F. J. Goedhart (mondelinge mededeling aan M. de Keizer, 7-8-1982).

35—Kort na het verschijnen van dit artikel richtte de schrijver zich namelijk in een zeven pagina's tellend memorandum tot de leiding van de CPN met het doel nader uiteen te zetten door welke overwegingen hij zich bij het schrijven van het artikel had laten leiden. Hij introduceerde zichzelf daarin als een communist, weliswaar een niet georganiseerde, maar dan toch een, 'die de politiek van de CPN deelde en meende de politiek van de Comintern tot en met de opheffing volledig begrepen te hebben'. Hij had met dit artikel een poging willen doen de communisten in politiek Nederland te 'legaliseren'. Mijn vermoeden dat Van het Reve de auteur is van dit artikel, wordt gedeeld door F. J. Goedhart (22-3-1985).

Dank zij drs. S. Legène was het mij mogelijk dit in het archief van *De Waarheid* berustende memorandum in te zien.

36—Romein-Verschoor, A., *Omzien in verwondering*, 2, Amsterdam, 1971, p. 86.

37—Romein, J., *Nieuw Nederland. Algemene beginselen ener hervorming in hoofd en leden*, Amsterdam, 1945, p. 57.

38—De Jonge, A. A., *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij*, Den Haag, 1972, p. 81.

39—*Het Parool*, 2-6-1945. In *Het Parool* van 30-6-1945 hield Romein wederom een pleidooi voor een samenwerking op een gemeenschappelijk urgentieprogramma van de bestaande linkse groeperingen, 'in de eerste plaats van de socialisten en van de communisten en van de Nederlandse Volksbeweging'.

40—*Het Parool*, 25-6-1945.

41—*Het Parool*, 1-8-1945.

42—*Het Parool*, 30-1-1945, p. 3, schreef dat er na de bevrijding zowel technische als politieke bezwaren bestonden tegen het direct houden van verkiezingen. Gebeurde dit wel dan vreesde *Het Parool* 'een schouwspel te beleven, waarvan tome-

loze demagogie het voornaamste kenmerk zou zijn'. De grote vraagstukken, waar het in de toekomst om zou gaan, zouden daarbij op de achtergrond geraken, maar belangrijker achtte *Het Parool* het feit, 'dat ons volk onmiddellijk na de bevrijding niet gereed zal zijn voor een grooten verkiezingsstrijd, om de eenvoudige reden, dat het politieke heroriëntatieproces, dat tijdens de bezettingsjaren begonnen is, nog niet geheel teneinde is gekomen'.

43—In zijn vergadering van 17-7-1945 had het hoofdbestuur van de NVB zich tegen een dergelijk urgentieprogramma uitgesproken. De NVB had, zo stelde men vast, haar eigen programma, trad in eigen vergaderingen op en had haar eigen orgaan: *Je Maintiendrai* (*Archief-Thomassen*, IISG, Amsterdam).

44—*Het Parool*, 9-8-1945.

45—*Het Parool*, 19-9-1945.

46—Notulen HB. NVB, 19-6-1945, p. 5 (*Archief-Thomassen*).

47—Suurhoff doelde met deze laatste opmerking op de staking van de Rotterdamse havenarbeiders die uitbrak op 28 juni 1945.

48—Notulen HB. NVB, 21-8-1945, p. 5 (*Archief-Thomassen*).

49—Notulen HB. NVB, 2-10-1945, p. 3, 4, 7 (*Archief-Thomassen*).

50—Notulen HB. NVB, 8-10-1945, p. 2-3 (*Archief-Thomassen*).

51—Notulen HB. NVB, 13-11-1945, p. 4 (*Archief-Thomassen*).

52—In *Het Vrije Volk*, 13 en 14-12-1945; vgl. Thomassen, *op. cit.*, p. 100.

53—*Het Parool*, 14-12-1945.

54—In tegenstelling tot wat Bank, *op. cit.*, p. 206, hierover schrijft blijkt uit zijn bron, Romein-Verschoor, *op. cit.*, p. 88, niet dat ook Goedhart aan deze besprekingen heeft deelgenomen.

55—*Het Parool*, 28-1-1945.

56—Notitie van de studiecommissie politieke partijen aan

de leden van de studiecommissie politieke partijen, 6-2-1946
(*Archief-Thomassen*).

57—A. w.

58—*Het Parool*, 28-1-1946, 4-2-1946.

Interbellum

*Internationalisme en nationale belangen. De discussies
over het communisme in de SAI*

In mei 1939 stapte de Oostenrijkse socialist Friedrich Adler op als secretaris van de Socialistische Arbeiders Internationale (SAI). In zijn 'politiek testament' stelde hij gedesilluseerd vast dat het niet gelukt was de Internationale van socialistische partijen, die zo smadelijk ten onder was gegaan bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, ingrijpend te vernieuwen. De SAI en de Tweede Internationale (opgericht in 1889) waren naar de mening van Adler aan dezelfde ziekte bezweten: het laten prevaleren van het nationale belang boven het proletarisch internationalisme.¹

De SAI heeft altijd het karakter gehad van een federatie van autonome partijen. In feite vormde ze een soort façade waarachter geheel verschillende organisaties en ideeën schuilgingen. Ondanks de verschillen van mening over de meest uiteenlopende zaken, bleef deze façade in de jaren twintig overeind. In het daarop volgende decennium viel echter, onder invloed van de economische crisis, de opkomst van het fascisme en de ontwikkelingen in de Sovjetunie, de consensus vrijwel geheel weg. De onderlinge relaties verstarden dermate dat de SAI als internationale nauwelijks meer een functie vervulde. Op dat moment stapte Friedrich Adler op.

In dit artikel zal het proces van geleidelijke desintegratie van de SAI worden gevolgd aan de hand van de discussies die binnen de Internationale gevoerd zijn over het communisme.² Het bepalen van een strategie tegenover de communistische beweging en ideologie heeft in het bestaan van de SAI altijd een belangrijke rol gespeeld. De sociaal-democratische partijen sloten zich aaneen, nadat duidelijk geworden was dat na

de Oktoberrevolutie (1917) en de oprichting van de Communistische Internationale (maart 1919) van een eenheid van de arbeidersbeweging geen sprake meer kon zijn. De toenemende polarisatie en de uiteindelijke verlamming van de SAI, een proces dat in het begin van de jaren dertig op gang kwam, werd voor een aanzienlijk deel veroorzaakt door de zeer uiteenlopende meningen over de noodzaak van samenwerking met de communisten (de kwestie van het eenheidsfront).

Aan de discussies binnen de SAI over het communisme kunnen drie aspecten onderscheiden worden: de discussies over de ideologie, over het 'bolsjewistisch experiment' (de ontwikkelingen in de Sovjetunie) en over het eenheidsfront.

De SAI heeft ten aanzien van het communisme altijd een veel minder simplistische conceptie gehanteerd dan de Communistische Internationale of Comintern ten aanzien van de sociaal-democratie. De communistische tactiek verschilde weliswaar per periode, maar de strategie en vooral de ideologische posities die eraan ten grondslag lagen, bleven gedurende het gehele Interbellum onveranderd. De sociaal-democratie zou het marxisme hebben verraden, de arbeiders afhouden van de klassenstrijd en het revolutionaire proces saboteren. Op grond hiervan werd een permanente bestrijding van het democratisch socialisme noodzakelijk geacht.

Een dergelijk eenvoudig beeld kan niet gegeven worden van de strategie der socialisten tegenover het communisme. Onderscheid dient gemaakt te worden tussen: de visie op de communistische doctrine (het marxisme-leninisme), op de organisatie (de Comintern en de communistische partijen) en op de realisering van het communisme (de Sovjetunie). Daarboven is er nooit echt sprake geweest van een 'uniforme' beoordeling van het communistische fenomeen. Met name in de jaren dertig tekenden zich binnen de SAI drie stromingen af in de discussies over het communisme. Het deel van de Internationale dat we de linkervleugel zouden kunnen noemen,

bestond voor een belangrijk deel uit socialistische partijen in ballingschap (de Italiaanse en de Oostenrijkse socialistische partij) en uit organisaties in landen die door het fascisme bedreigd werden (Frankrijk — in 1934 — en Spanje bij voorbeeld).

Eén van de meest vooraanstaande woordvoerders van deze stroming in de jaren dertig, was de austro-marxist Otto Bauer. Bauer speelde tot aan zijn dood (in de zomer van 1938) een belangrijke rol in de SA1. Hij was lid van de Executieve en van het Bureau van de Internationale en hield op diverse congressen de referaten over de internationale politieke situatie. Geestverwanten van Bauer waren onder anderen: Theodor Dan (van de RSDAP), Robert Grimm (van de Zwitserse sociaal-democratische partij), Pietro Nenni (van de Italiaanse PSI) en Julian Zymorski (van de Franse SFIO). Bauers visie op de Sovjetunie zou het best kunnen worden samengevat in de woorden van Léon Blum: 'Je le crois parce que je l'espère', ik geloof in de Sovjetunie, want ik heb er mijn hoop op gevestigd.

Terwijl Bauer op een gegeven moment van mening was dat de sociaal-economische politiek der bolsjewiki een eerste stap op weg naar het socialisme vormde, werd in *Het Volk* geschreven: 'De SDAP heeft zich steeds principieel gekeerd tegen terreur en dictatuur. Voor haar bestaat geen wezenlijk onderscheid tussen een dictatuur naar het voorbeeld van Hitler en één naar het voorbeeld van Stalin.'³ De Nederlandse sociaaldemocraten, de Engelse Labour Party en de socialistische partijen uit de Scandinavische landen namen over het algemeen een veel negatievere houding aan ten aanzien van het communisme, en trokken andere strategische conclusies uit de economische crisis en de opkomst van het fascisme. Karl Kautsky was de meest consequente pleitbezorger van deze stroming binnen de SA1. We zullen nog zien dat het in de jaren dertig op het punt van het eenheidsfront tot felle twisten kwam tussen de vertegenwoordigers van de linkse en deze meer behoudende vleugel van de Internationale.

De scheiding der geesten binnen de SA1 voltrok zich niet

alleen tussen de afzonderlijke partijen, maar liep vaak dwars door deze partijen heen. Raphael Abramovitsj bij voorbeeld, behoorde evenals de linkse sociaal-democraat Theodor Dan tot de Russische Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (RSDAP) of mensjewiki, maar hij nam in de discussies in de jaren dertig veel gematigder – of eigenlijk genuanceerder – standpunten in. De stellingname van Abramovitsj in de meningenstrijd over de strategie van de SAI ten aanzien van het communisme zou in de gehanteerde driedeling als ‘centristisch’ gekenmerkt kunnen worden. Als gelijkgezinden mogen onder anderen worden beschouwd: de Belgische socialisten en functionarissen van de SAI Louis de Brouckère en Emile Vandervelde, de leider van de Volksfront-regering in Frankrijk Léon Blum en de secretaris van de SAI Friedrich Adler.

Wat ten slotte de nog niet genoemde Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) betreft: deze bevond zich na 1933 net als de öSP en de PSI in ballingschap, maar manifesteerde zich in de SAI veel minder sterk dan deze twee laatste partijen. Oorzaak daarvan was vooral de grote verdeeldheid in de SPD-in-ballingschap over de wenselijkheid van samenwerking met de Duitse communisten.

Ontstaan en organisatie

De Socialistische Arbeiders Internationale werd opgericht in mei 1923, op een congres te Hamburg. Ze kan in zekere zin beschouwd worden als de opvolger van de Tweede Internationale, die in 1914 bij het uitbreken van de oorlog uiteen viel. In de loop van de Eerste Wereldoorlog werd duidelijk dat de internationale van socialistische partijen niet meer in haar oude glorie hersteld kon worden. De verschillen van mening concentreerden zich rond de ‘oorlogspolitiek’. Welke houding dienden socialisten in te nemen ten aanzien van de oorlog? De Russische bolsjewiki en een klein aantal linkse socialisten in West-Europa waren van mening dat geen enkele steun aan

de oorlogsinspanning mocht worden verleend. Het conflict moest worden omgezet in een revolutionaire oorlog tegen de heersende klasse. Een middengroep keerde zich eveneens tegen het steunen of billijken van de oorlogspolitiek, maar trok hier niet onmiddellijk dezelfde revolutionaire consequenties uit. Het grootste deel der socialistische partijen wierp zich echter op voor de verdediging van het vaderland en steunde — althans in de eerste jaren — het beleid van de eigen regeringen.

In februari 1919 werd op het congres van Bern nog een voorzichtige poging gedaan de Tweede Internationale nieuw leven in te blazen. Dit streven was echter tot mislukken gedoemd. Een aantal partijen en groeperingen liet in Bern al verstek gaan. De bolsjewiki en hun geestverwanten wezen iedere samenwerking met de 'sociaal-chauvinisten' af en richtten in maart van dat jaar de Communistische Internationale op. In februari 1921 braken opnieuw enkele partijen met de oude Internationale. Onder leiding van Adler en Bauer werd in Wenen de Internationale Gemeenschap van Socialistische Partijen (IGSP) opgericht, door communisten gekscherend de 'Twee-en-een-halve Internationale' genoemd. Hiermee was de arbeidersbeweging in drieën gesplitst, een situatie die echter niet lang zou duren.

Op initiatief van de IGSP kwamen in april 1923, in het gebouw van de Duitse Rijksdag, vertegenwoordigers van de drie internationales bijeen ten einde afspraken te maken voor gezamenlijke actie en een mogelijke uiteindelijke hereniging. Geen van beide doeleinden bleek te realiseren, waarmee de IGSP haar streven naar eenwording van de gehele arbeidersbeweging als mislukt beschouwde. Bauer en Adler richtten zich daarop tot de Executive van de Tweede Internationale. Overeen werd gekomen om gezamenlijk een congres te organiseren. Dit vond plaats in Hamburg en vormde het oprichtingscongres van de SAI.

De SA1 kende een geheel andere organisatorische structuur dan de Communistische Internationale. De Comintern ontwikkelde zich reeds na enkele jaren tot een communistische partij op wereldniveau naar het voorbeeld van de CPSU. Iedere aangesloten partij diende zich te conformeren aan de — door Lenin opgestelde — 21 bepalingen van het tweede Cominterncongres (1920), waarin zowel de organisatorische als de ideologische uitgangspunten waren vastgelegd. De politieke ontwikkeling van de Comintern liep grotendeels synchroon met de gang van zaken binnen de Russische Communistische Partij. De partijtwisten in Moskou werden overgeplant op de Comintern en zelfs gedeeltelijk binnen de Internationale uitgevochten. Moskou bepaalde de politieke lijn en strategie die gevolgd diende te worden. De communistische partijen legden zich vrijwel zonder uitzondering neer bij de superioriteit van de CPSU, op politiek, ideologisch en financieel gebied.

Een dergelijke structuur ontbrak bij de SA1 geheel. De Internationale had geen enkele reële beslissingsbevoegdheid ten opzichte van de aangesloten partijen. De resoluties en congresuitspraken waren niet bindend en werden slechts als richtlijnen of aanbevelingen beschouwd. Alleen in het geval van een internationaal conflict had de SA1 het recht de aangesloten partijen tot een bepaalde politieke lijn te dwingen. Kennelijk wilde men hiermee een herhaling van de situatie van 1914 voorkomen. Artikel vier der statuten bepaalde: 'De SA1 is niet alleen een instrument van politiek in vreedstijd, doch evenzeer een onontbeerlijk instrument in geval van oorlog. De aangesloten partijen erkennen de SA1 als hoogste autoriteit in een situatie van conflicten tussen landen.'⁴

Het congres vormde de hoogste instantie van de Internationale. Het zou ten minste één maal in de vier jaar bijeen geroepen worden. Uiteindelijk hebben echter slechts vier congressen en één internationale conferentie plaatsgevonden, respectievelijk in 1923, 1925, 1928, 1931 en 1933. Hierdoor werden Executieve en Bureau al snel de organen van de SA1 waar

de werkelijke beslissingen genomen werden en de politieke koers werd uitgezet. Het dagelijkse bestuur van de Internationale viel toe aan het Secretariaat, dat negentien jaar lang geleid werd door Friedrich Adler.⁵

De specifieke structuur van de SA1 en de problemen die deze met zich meebracht op momenten dat de partijen zich niet langer in een gezamenlijke strategie konden vinden, worden duidelijk als we onze blik richten op de stellingname van de Internationale inzake de communistische ideologie en beweging. Eerst zullen de discussies en de strategie van de jaren twintig behandeld worden; daarna wordt aangegeven hoe de standpunten in de jaren dertig steeds meer uiteen gingen lopen en de SA1 als gevolg hiervan nauwelijks meer als Internationale van socialistische partijen kon functioneren.

Het 'bolsjewistisch experiment'

'Hoe gemakkelijk is het niet de oriëntatie te verliezen,' sprak Raphael Abramovitsj de deelnemers aan het vierde congres van de SA1 (1931) toe, 'hoe gemakkelijk is het niet, links en rechts, revolutie en contrarevolutie, socialisme en kapitalisme te verwisselen. En hoe moeilijk is het niet, een tactiek te vinden, die de principes van het socialisme in overeenstemming brengt met de zorg om de toekomst van de revolutie en van de arbeidersklasse in Rusland!'⁶ Met deze woorden gaf de mensjewiek iets aan van de verwarring die op dat moment in socialistische gelederen heerste. Welke houding diende aangenomen te worden ten opzichte van een land waar in naam van het socialisme een nieuwe maatschappij werd opgebouwd, waar crisis en werkeloosheid aan voorbij gingen maar waar sociaal-democraten werden onderdrukt en vervolgd?

Over één ding waren de sociaal-democraten het eens: Sovjet-Rusland diende bevrijd te worden uit het economisch en politiek isolement en verdedigd te worden tegen interventie van buitenaf. Otto Bauer gaf een algemeen gevoelen weer,

toen hij op het eerste congres van de SA1 zei: '...het moet vooral duidelijk zijn, dat ondanks alles dat ons van de bolsjewiki scheidt, de verdediging van de Russische revolutie tegen contrarevolutionaire interventies één van onze grootste taken is en blijft. [Met] deze opdracht hebben we een belangrijke missie te vervullen.'⁷ Ook de mensjewiki en de andere Russische emigrantengroeperingen die bij de SA1 waren aangesloten hebben altijd aan dit uitgangspunt vastgehouden.

Hoe viel deze unanimititeit te verklaren?

Van belang lijkt allereerst de overtuiging van vele sociaal-democraten, dat het isolement van Moskou een ernstige hindernis vormde voor de politieke democratisering in Sovjet-Rusland. Een geïsoleerd Rusland, een Rusland dat te kampen had met buitenlandse interventie, blokkades en boycotpolitiek, zou zich nooit kunnen ontwikkelen tot een democratisch Rusland, stelde de Executieve van de SA1 reeds in 1924 vast.⁸ De strijd voor de diplomatieke erkenning van de bolsjewistische regering werd door de Internationale als een plicht van iedere partij beschouwd. De eerste Labourregering in Engeland ging al binnen een maand over tot erkenning van het regime (februari 1924). En het tweede kabinet van James Ramsay MacDonald herstelde de betrekkingen in 1929, nadat een conservatieve regering ze twee jaar eerder had verbroken.⁹ Voorts werd gevreesd dat een mogelijke 'kruistocht' tegen het communisme ook gevolgen zou kunnen hebben voor de positie van de sociaal-democratie in Europa. Uit louter pragmatische overwegingen sprak de Duitse partijleider Otto Wels zich uit voor erkenning van Sovjet-Rusland en voor het aangaan van politieke en economische contacten, om zodoende de angst van de bourgeoisie voor bolsjewistisch Rusland weg te nemen.¹⁰

Ook Abramovitsj sprak zich uit tegen het streven de Sovjet-unie te isoleren. Een diplomatiek isolement zou naar zijn mening slechts hongersnood, oorlogsdreiging en het opleven van de verwoestende burgeroorlog tot gevolg hebben.¹¹

Het kostte de mensjewiek aanzienlijk meer moeite de SA1 over te halen tot het uitspreken van een felle en eensgezinde veroordeling van de terreur in de Sovjetunie. Over het geheel genomen toonde de Internationale zich nogal terughoudend, wanneer het ging om het uitspreken van een fel protest in deze richting. Altijd werden dezelfde argumenten naar voren gebracht: met kritiek op Sovjet-Rusland werd de belangrijkste tegenstander van de arbeidersklasse, het kapitaal, in de kaart gespeeld.

Kritische geluiden ontbraken zeker niet in de resoluties over de 'Russische kwestie', doch de precieze formulering van de betreffende passages kwam op ieder congres pas na lange en uitputtende beraadslagingen tot stand. De resoluties die in de loop van de jaren twintig op vergaderingen van Congres en Executieve werden opgesteld, bevatten altijd een dubbele boodschap: de sociaal-democratie kwam op voor de revolutie, maar stelde de dictatuur aan de kaak. Op de feitelijke discrepantie tussen beide opdrachten werd door sociaal-democraten nauwelijks ingegaan. Met de verdediging van de revolutie ging het immers om de bolsjewistische machtsgreep van oktober 1917 en niet om de democratische omwenteling van februari. Eigenlijk spanden de sociaal-democraten zich dus in voor de handhaving van de positie van de Russische Communistische Partij. Tegelijkertijd keerde men zich tegen deze partij, waar het ging om de onderdrukking en vervolging van andersdenkenden. Het was een dilemma waar de meeste sociaal-democraten geen raad mee wisten en waar doorgaans maar aan voorbijgegaan werd.

Ideologie en het eenheidsfront

In het eerste decennium na de Oktoberrevolutie werd binnen de SA1 het marxisme-leninisme, de ideologie van de Comintern en de communistische partijen, algemeen verworpen. Sociaal-democraten en communisten mochten dan een zelfde

doel nastreven, de socialistische maatschappij, maar de opvattingen over de te volgen weg en methode liepen zozeer uiteen, dat van enige feitelijke overeenkomst op ideologisch gebied geen sprake was. Het gehanteerde schema was van een betrekkelijke eenvoud: evolutie versus revolutie, democratie versus dictatuur. Sociaal-democraten beschouwden de politieke emancipatie van de arbeidersklasse in de landen met een parlementair systeem als een belangrijk goed. De burgerlijke democratie diende dan ook verdedigd te worden tegen aanvallen van linkse en rechtse tegenstanders. Ondergang van de democratie en onderwerping van de arbeidersklasse werden als nauw met elkaar verbonden fenomenen gezien.

De communistische partijen werden ervan beschuldigd, geen oog te hebben voor het belang van de parlementaire democratie. Tot in 1934 had de Comintern erop gewezen dat er geen sprake was van een fundamenteel verschil tussen een burgerlijk-democratisch of een fascistisch regime. Het ging slechts om twee verschillende fasen in de ontwikkeling van het kapitalistische systeem, derhalve dienden beide verschijningsvormen van de dictatuur van het kapitaal 'in de chaos van de klassenstrijd ten onder te gaan'. Dit kon niet anders dan door middel van een gewelddadige revolutionaire strijd. 'Op de punten van de bajonetten van de zegevierende rode legers', zoals op het tweede congres van de SAI werd vastgesteld.¹²

Overeenstemming bestond binnen de Internationale in de jaren twintig ook over het vraagstuk van samenwerking met communistische partijen of de Comintern. Slechts een enkele keer stelde een socialistische partij het eenheidsfront op een congres of vergadering van de SAI aan de orde en doorgaans werd iedere toenaderingspoging van de Comintern resoluut van de hand gewezen.

Vanaf haar oprichting stelde de SAI zichzelf drie opgaven: strijd tegen het oorlogsgevaar (het creëren van de voorwaar-

den voor een blijvende vrede), strijd tegen de reactie (de bevrijding van de arbeidersklasse uit de ketenen van het kapitaal) en de strijd voor de verbetering van woon-, werk- en leef-situatie van alle werkende mensen. Altijd werd benadrukt dat deze opgaven alleen vervuld konden worden als voldaan zou zijn aan de noodzakelijke voorwaarde van '...de internationale eenheid en actiebereidheid van het gehele proletariaat, waarvan het internationalistisch denken de basis zou zijn, de internationale organisatie het middel en het internationale handelen in eenheid het doel'.¹³

In de eerste tien jaren van het bestaan van de SAI werd dit uitgangspunt talloze malen herhaald, zonder dat ook maar één partij (uitgezonderd de Britse Independent Labour Party) werkelijk dacht aan het zoeken van toenadering tot de Comintern. De ILP, een kleine links-socialistische partij naast de Labour Party, stelde op de vergadering van de Executieve van april 1926 voor, voorstellen te doen aan de Comintern, ten einde te komen tot een vereniging van beide delen van de arbeidersbeweging. Het initiatief van de ILP had geen schijn van kans. Gerekend naar congresstemmen verwierp de Executieve het voorstel met 247 tegen 3 stemmen. De vergadering gaf nog wel een verklaring uit, waarin onder andere gesteld werd: 'Hoe sterker ze [de SAI, A. G.] wordt, des te naderbij is de dag waarop het wereldproletariaat verenigd zal zijn in één, alle arbeiders omvattende Internationale.'¹⁴

Tot in het begin van de jaren dertig toe schaarden de leden van de SAI zich achter de analyse van de communistische eenheidsfrontpolitiek, die Adler in 1924 had gegeven. Hij onderscheidde twee vormen in de strijd van de communisten tegen de sociaal-democratie: de openlijke polemiek, die hij kon billijken, en de sluiptwegen en het gekonkel van de zogenaamde eenheidsfrontpolitiek, die hij verachtte. Deze politiek was, naar de mening van Adler, enkel gebaseerd op bedrog, op het winnen van het proletariaat onder valse voorwendselen. 'Sinds Machiavelli heeft de geschiedenis niets cynischer laten zien

dan de vorm waarin Moskou het eenheidsfront giet,' stelde hij bitter vast.¹⁵

Adler achtte samenwerking met communisten mogelijk, maar dan wel op strikte voorwaarden. Ieder eenheidsfront diende te voldoen aan het principe van de proletarische democratie: de meerderheid besliste en bepaalde de strategie. En aangezien de SAI een veel groter deel van de arbeidersklasse organiseerde dan de Comintern, was het duidelijk wie de lijnen zou uitzetten. Met andere woorden: eenheid is prachtig, maar dan wel achter het vaandel van de sociaal-democratie.

De vrijwel volledige unanimiteit waarmee de eenheidsfrontpolitiek van de Communistische Internationale verworpen werd, kwam in het begin van de jaren dertig onder zware druk te staan. Tegelijkertijd zien we dat binnen de SAI de meningen over de binnenlandse politiek der bolsjewiki steeds meer uiteen gingen lopen. De economische crisis in het Westen, het vijfjarenplan en de economische opbouw in de Sovjetunie en de opkomst van het fascisme waren er de oorzaak van dat de strategie van de internationale sociaal-democratie ten aanzien van het communisme inzet werd van een verhit debat binnen de SAI, een debat dat de organisatie uiteindelijk zou verlammen.

Crisis versus opbouw

Vanaf 1929 werd de economische crisis in West-Europa duidelijk voelbaar. De machteloosheid die veel sociaal-democraten daartegenover voelden werd alleen maar versterkt nadat rond 1930 de eerste resultaten van het twee jaar daarvoor gestarte vijfjarenplan in de Sovjetunie bekend werden. Zou het Sovjet-socialisme dan toch de weg naar de toekomst zijn? En, zo ja, alleen voor het achtergebleven Rusland of ook voor West-Europa? Vrijwel geen sociaal-democraat beantwoordde deze laatste vraag bevestigend, maar een aantal socialisten—en

Otto Bauer was de meest uitgesproken exponent van deze groep – wijzigde wel de visie op de binnenlandse politiek der bolsjewiki. Een voorzichtig kritische benadering maakte plaats voor een optimistisch geloof in de vooruitzichten op een waarlijke socialistische opbouw in Sovjet-Rusland. Aan de andere kant zien we dat de vertegenwoordigers van de belangrijkste Westeuropese partijen binnen de SA1 (de Nederlandse, Engelse, Tsjechische en Scandinavische socialisten) volhardden in hun kritiek en naar aanleiding van de ‘Grote Zuiveringen’ vanaf 1935 zelfs herhaaldelijk vergelijkingen maakten tussen de stalinistische en de nazi-dictatuur.

In de discussies die sociaal-democraten vanaf het begin van de jaren dertig over de interne ontwikkelingen in de Sovjetunie voerden, ging het niet alleen om het beleid van de bolsjewiki maar evenzeer om de strategie van de sociaal-democratie zelf. Afhankelijk van het antwoord op de vraag of met het eerste vijfjarenplan de fundamenteën van een socialistische maatschappijvorm gelegd werden, diende een aantal uitgangspunten van de eigen strategie te worden herzien. Kort gezegd: werd in de Sovjetunie niet het bewijs van de stelling geleverd dat het socialisme ook langs andere wegen dan de evolutionaire, democratische en parlementaire weg bereikt kon worden?

Otto Bauer vond van wel. Hij was overtuigd van het succes van het vijfjarenplan. Eind 1931 schreef hij dat indien de politiek van collectivisatie en industrialisatie ongestoord voortgezet zou kunnen worden, de Sovjetunie binnen afzienbare tijd over een omvangrijk en modern industrieel apparaat zou beschikken, waarbij de produktiemiddelen niet langer in privé-bezit waren en de kapitalistische anarchie was uitgebannen. Daarmee was het socialisme binnen bereik. De enige noodzakelijke stap zou dan nog slechts de democratisering van het politiek systeem zijn. En Bauer was daarover optimistisch. Bij een economische groei en een verhoging van de levensstandaard, waarin het vijfjarenplan zou voorzien, zouden de poli-

tieke tegenstellingen onder het Russische volk vervagen en zou de dictatuur haar economische zowel als politieke functie hebben vervuld.¹⁶

In de tweede helft van de jaren dertig poogde Bauer welhaast wanhopig de eerste tekenen van de door hem verwachte democratisering te signaleren. Dit leidde tot een bijna genante blikvernaauwing van de austro-marxist. In maart 1937, op het hoogtepunt van de zuiveringen en de stalinistische terreur, schreef Bauer over de schrille tegenstelling tussen de fractiestrijd binnen de CPSU en de van onderaf opbloeiende democratisering van het Sovjet-stelsel. Hij maakte gewag van Russische arbeiders die allengs hun zelfbewustzijn zouden hebben hervonden en die hun eisen en kritiek steeds vaker bij de bedrijfsleiding op tafel legden. Ook de boeren wisten in de visie van Bauer in toenemende mate gebruik te maken van hun rechten op democratisch zelfbestuur, hun geboden door de statuten der kolchozen.¹⁷ De omvang en intensiteit van de terreur gingen aan Bauer geheel voorbij, zijn standpunt benaderde de kritiekloze verheerlijking van de Sovjetunie door de zogeheten 'fellow-travellers'.¹⁸

Hetzelfde kan zeker niet gezegd worden van Karl Kautsky's visie op de ontwikkelingen in Sovjet-Rusland in de jaren dertig, die we als het spiegelbeeld van de opvatting van Bauer kunnen beschouwen. Kautsky achtte het vijfjarenplan een ramp voor het Russische volk, zowel in economisch als in politiek opzicht. Het plan versterkte het door Kautsky als zodanig omschreven 'staatskapitalisme' en ontnam de bevolking het laatste restje vrijheid. Hij was geheel ongevoelig voor het enthousiasme van Bauer en de 'fellow-travellers', die de collectivisatie en industrialisatie — en alle ontberingen waarmee ze gepaard gingen — als een heroïsche prestatie van het Russische volk zagen, als een inspanning die de basis van de welvaart voor toekomstige generaties legde. Het zou slechts heroïsch zijn indien het vrijwillig geschiedde, vond Kautsky, en indien met alle inspanningen niet het tegendeel bereikt zou worden

van wat men wilde bereiken. Hij stelde dan ook: 'Ik kan mij in mijn fantasie niets schrikbarenders voorstellen dan de huidige situatie in Sovjet-Rusland.'¹⁹

Voor Kautsky verloor socialisatie (of eigenlijk nationalisatie) van de produktiemiddelen haar betekenis wanneer ze gekoppeld werd aan politieke dictatuur. Socialisme en democratie vormden in zijn visie nog steeds een onafscheidelijke twee-eenheid. Hij kon het maatschappelijk systeem in de Sovjetunie dan ook niet beschouwen als een 'onvoldoende gerijpt socialisme' (de visie van Bauer), maar typeerde het als een bureaucratische dictatuur in politiek opzicht en staatskapitalisme in economisch opzicht. De hoop op een mogelijke democratisering van het regime der bolsjewiki achtte Kautsky misplaatst. 'De heerschappij van de Communistische Partij is nu eenmaal op een onbegrensde en permanente dictatuur gebaseerd. Iedere verzachting van deze dictatuur zou haar eigen ondergang betekenen.'²⁰ Voor Kautsky bestond geen wezenlijk verschil tussen een bolsjewistisch en een fascistisch regime. Beide systemen stoelden per definitie op het gebruik van geweld, op onderdrukking en minachting van de rechten van het individu. Zoals we zagen was dit hetzelfde standpunt als de SDAP in 1936 huldigde.

Raphael Abramovitsj begreep evenmin waarop het optimisme van Bauer gebaseerd was. Hij wees op het eerste vijfjarenplan en stelde dat van een harmonische economische ontwikkeling geen sprake was. De zware industrie werd gigantisch uitgebreid, maar nimmer sinds de hongerjaren 1920-1921 was de voedselsituatie in de steden zo slecht geweest. Abramovitsj' visie getuigde van een profetisch inzicht: '...met het voortschrijden van het "vijfjarenplan" zullen we waarschijnlijk de paradoxale situatie beleven dat de Sovjet-Unie één van de grootste producenten van industriële en gebruiksartikelen op de wereldmarkt zal zijn, terwijl voor de Russische burgers een menswaardige woning, een net pak, een horloge of een paar schoenen nog onderwerp van wensdromen zal zijn.'²¹

Abramovitsj betwijfelde evenzeer of een stijging van de levensstandaard een politieke democratisering met zich mee zou brengen. Zou het niet veel eerder andersom zijn, zo vroeg hij zich af. Wie zou het nog wagen te pleiten voor de 'afschaffing' van een politiek systeem, dat onder zeer moeilijke omstandigheden dergelijke economische prestaties had geleverd? Abramovitsj voorzag dan ook een verscherping van de dictatuur, in combinatie met een lange periode van ontberingen en tekorten voor het Russische volk. De mensjewiek verweet Bauer, zonder hem overigens bij naam te noemen, dat hij de ogen sloot voor de negatieve consequenties van de politiek der bolsjewiki. Bitter stelde hij vast: 'De bolsjewistische maatschappij zal een gemeenschap zonder kapitalisten zijn, dat is juist. En voor velen die zich socialist beschouwen, is dit reeds voldoende om in de Sovjet-staat te geloven.'²²

Toch was het niet de discussie over de interne ontwikkelingen in de Sovjetunie, die de Internationale van socialistische partijen uiteindelijk verlamde. Ze had immers nauwelijks gevolgen voor het praktische functioneren van de SAI. Anders lag dit bij de houding ten opzichte van de burgerlijke, parlementaire democratie en bij de kwestie van het eenheidsfront. Beide vraagstukken wonnen aan belang toen het fascisme in het begin van de jaren dertig een steeds grotere bedreiging voor de arbeidersbeweging begon te vormen.

Het vertrouwen in de democratie

De grootste klap die de sociaal-democratie in het Interbellum te verduren heeft gekregen, was ongetwijfeld de vernietiging van de SPD in Duitsland in 1933. In korte tijd had het fascisme de algemeen als belangrijkste en machtigste socialistische partij van Europa ondergronds gedreven. De partijen binnen de SAI waren verbijsterd over het klaarblijkelijke gemak waarmee de NSDAP haar dictatuur kon vestigen. Deze verbijstering uitte zich met name in kritiek, in het bijzonder kritiek op de koers

die de SPD in de laatste jaren voor Hitlers machtsovername had gevaren.

De gebeurtenissen in Duitsland stonden centraal op de conferentie die de SA1 in augustus 1933 te Parijs organiseerde. Van verschillende kanten (Bauer, Nenni, maar ook Adler) werd de strikt legalistische koers van de SPD bekritiseerd: het vasthouden aan parlementair democratische strijdmiddelen in het gevecht op leven en dood met een beweging, het nationaal-socialisme, die zich hoegenaamd niets gelegen liet liggen aan welke democratische spelregel dan ook.

De Zwitserse socialist Robert Grimm was één van de critici. Hij plaatste vraagtekens bij het democratie-begrip waarachter de SA1 zich altijd had opgesteld. Socialisten hadden zich, naar de mening van Grimm, te weinig rekenschap gegeven van het feit dat democratie altijd een klasseinhoud had gehad. In de vorige eeuw was ze door de bourgeoisie gebruikt om haar eigen machtspositie te versterken. Op dit moment beschouwde de bourgeoisie deze zelfde democratie slechts als instrument bij de verdediging van haar eigen belangen. Grimm was van mening dat de socialisten ook in hun politieke strategie onderscheid dienden te maken tussen de proletarische en de burgerlijke democratie. De eerste vormde het einddoel voor de sociaal-democratie, de tweede één der wegen daartoe. Zou de burgerlijke democratie gebruikt worden om het proletariaat te onderdrukken—hetgeen in Duitsland was gebeurd—dan dienden sociaal-democraten zich ook tegen dit systeem te verzetten, desnoods met geweld. De passiviteit van de SPD was een harde les geweest; een herhaling ervan diende te worden voorkomen.²³

De woorden van Grimm werden zeker niet door alle op de Conferentie van Parijs aanwezige socialisten gedeeld. Toen Adler in 1935 in opdracht van de Executieve een memorandum opstelde over de consequenties van het zevende Cominterncongres voor mogelijke samenwerking tussen sociaal-democraten en communisten, signaleerde hij dat twee ver-

schillende opvattingen binnen de SA1 hadden postgevat. Van de traditionele tweedeling tussen de (gewelddadige) revolutionaire weg en de (vreedzame) evolutionaire weg naar het socialisme was geen sprake meer. Adler onderscheidde drie – zoals hij het noemde – ‘Geschiedtsperspektiven’:

– de revolutionaire weg als enige mogelijkheid voor het realiseren van het socialisme (het standpunt der communistische partijen)

– de evolutionaire weg via het verkrijgen van parlementaire meerderheden (het standpunt van onder andere de Deense, Zweedse, Britse, Tsjechoslowaakse en Nederlandse socialistische partijen)

– de revolutionaire etappe die de evolutionaire weg onderbreekt op het moment dat de kapitalisten naar de middelen van het geweld grijpen ten einde de arbeidersklasse te onderdrukken (het standpunt van onder anderen de Oostenrijkse, Italiaanse, Franse en Spaanse socialisten).²⁴

Het verlaten van traditioneel-reformistische uitgangspunten door een deel van de bij de SA1 aangesloten partijen had belangrijke consequenties voor het functioneren van de Internationale. Vooral toen vanaf 1933 het vraagstuk van de samenwerking tussen SA1 en Comintern, tussen socialistische en communistische partijen, voor het eerst in de geschiedenis van de SA1 uitvoerig ter tafel kwam.

Nogmaals het eenheidsfront

Julius Braunthal, destijds medewerker van het Secretariaat van de SA1, schreef: ‘Het conflict over het eenheidsfront heeft de Socialistische Arbeiders Internationale ontwricht [zerrütet].²⁵ Deze ontwrichting voltrok zich in een geleidelijk proces, dat begon in 1933 en voortwoekerde tot aan de ondergang van de Internationale in 1940.

We zagen reeds dat in de jaren twintig de eenheidsfrontpolitiek en -aanbiedingen van de Comintern met de grootst

mogelijke meerderheid door de SAI verworpen werden. Na de nationaal-socialistische machtsovername in Duitsland kwam deze unanimiteit echter onder zware druk te staan. Het Bureau van de SAI gooide de knuppel zelf in het hoenderhok. Een kleine drie weken na het aantreden van de regering Hitler was het in Zürich bijeen. Onder de indruk van de dreiging van het fascisme werd na afloop van de vergadering een 'appel aan de arbeiders over de gehele wereld' uitgevaardigd. Daarin lezen we dat '...de beslissende strijd tussen fascisme en arbeidersklasse op dit moment in Duitsland geleverd wordt. Ongehoorde belangen staan op het spel...' De SAI toonde zich bereid tot onderhandelingen met de Comintern om te komen tot een werkelijke 'Kampfgemeinschaft'.²⁶

Waarschijnlijk tot ieders verbazing reageerde de Communistische Internationale niet geheel afwijzend. Sociaal-fascismetheorie en jarenlange beschimping van de sociaal-democratie bleken plotseling geen hindernis te vormen voor het instemmen met overleg tussen afzonderlijke socialistische en communistische partijen. Over afspraken tussen beide Internationales werd echter niet gesproken.²⁷ De SAI toonde zich dan ook niet tevreden met de reactie van de Comintern. Ze bleef op het standpunt staan dat een overeenkomst tussen de beide Internationales voorwaarde moest zijn voor stappen van de afzonderlijke partijen. Een besluit in deze zin werd door de Executieve in maart 1933 nog eens bevestigd. Bij de aangesloten partijen werd erop aangedrongen zich te onthouden van afspraken op nationaal niveau en mogelijke besprekingen tussen SAI en Comintern af te wachten.²⁸

Na dit besluit ontstond al snel onenigheid binnen de SAI over de vraag of de Internationale nu wel of niet het initiatief moest nemen om te komen tot afspraken met de Comintern. Op de Conferentie van Parijs kwamen drie verschillende meningen naar voren:

—De Italiaanse socialist Pietro Nenni vertolkte de opvatting van hen die meenden dat de SAI zo spoedig mogelijk een

formeel verzoek aan het Uitvoerend Comité van de Comintern diende te richten, waarin de organisatie van een gemeenschappelijke conferentie werd voorgesteld. Op basis daarvan zouden concrete afspraken voor gezamenlijke actie gemaakt moeten worden;

—Friedrich Adler huldigde de visie dat onderhandelingen met de Comintern weliswaar gewenst waren, maar dat de SAI hieraan wel de nodige voorwaarden moest verbinden. Centraal daarbij stond de bereidheid van de communisten de noodzaak te erkennen van de verdediging van de burgerlijke democratie in dié landen die nog niet direct en acuut door het fascisme bedreigd werden;

—De Oekraïense balling en socialist Panas Fedenko gaf de mening weer van de uitgesproken tegenstanders van het eenheidsfront. Hij vond dat van samenwerking met de communisten tegen het fascisme geen sprake kon zijn. Voor hem waren beide politieke bewegingen even verwerpelijk. ‘De terroristische methoden, de vormen van bestuur en organisatie en de specifieke propaganda heeft het fascisme van het bolsjewisme overgenomen,’ hield Fedenko zijn gehoor voor, ‘Lenin en Stalin waren de leermeesters van Mussolini en Hitler.’²⁹

Ondanks deze verschillen van mening diende de Conferentie toch een resolutie aan te nemen over de eenheidsfrontpolitiek. Ze kreeg noodzakelijkerwijs de vorm van een zwak compromis tussen de verschillende standpunten. Onder druk van de Westeuropese socialistische partijen werd de ontwerp-tekst van Pietro Nenni afgewezen. De SAI zou geen concrete voorstellen aan de Comintern doen. In plaats hiervan werd niet meer dan een intentieverklaring uitgegeven: de Internationale sprak opnieuw de bereidheid uit, alles te doen wat binnen haar vermogen lag om een einde te maken aan de verdeeldheid binnen de arbeidersbeweging.³⁰

Ondertussen lag nog steeds het besluit van maart 1933 ter tafel, waarin was vastgelegd dat de socialistische partijen niet op eigen initiatief tot samenwerking met communisten zouden

overgaan. Dit officiële standpunt van de Internationale werd in 1934 door de ontwikkelingen in Frankrijk achterhaald. In juli van dat jaar had de SFIO een overeenkomst met de PCF gesloten en daarmee de basis gelegd voor het roemruchte 'Front Populaire'. Drie maanden later ontving het Secretariaat van de SAI opnieuw een telegram van de Comintern, met de oproep gezamenlijk steun te verlenen aan de arbeiders en boeren die in Asturië in opstand waren gekomen.

Wat te doen, nu de Comintern plotseling bereid bleek op het niveau van de Internationale met de sociaal-democratie te praten? Het Bureau van de SAI besprak de nieuwe situatie en de meningen waren — zoals kon worden verwacht — verdeeld. Zes leden waren vóór het starten van overleg, waaronder Abramovitsj (RSDAP), Vandervelde (BSP) en Bauer (SPÖ). Eén socialist onthield zich van stemming: Otto Wels (SPD). En drie afgevaardigden stemden tegen: Andersen (namens de Zweedse Socialistische Partij), Gillies (namens de Labour Partij) en Albarda (namens de SDAP). Er bleek dus een meerderheid voor onderhandelingen met de Comintern, waartoe dan ook werd besloten. Gezien echter het belang van de zaak en de zeer zwaarwegende bezwaren die door een aantal partijen waren ingebracht, werd tegelijkertijd beslist dat de delegatie van de SAI geen enkel bindend besluit mocht nemen.³¹ Er viel dan ook niet veel te bespreken op de vijftiende oktober 1934 in Hotel Metropole te Brussel. Voor het eerst sinds 1922 zaten afgevaardigden van de Communistische en Socialistische Internationale aan één tafel, maar Vandervelde, Adler, Maurice Thorez en Marcel Cachin konden geen enkel besluit nemen.³²

Binnen de SAI was langzamerhand een onhoudbare situatie ontstaan. In weerwil van het 'Front Populaire' in Frankrijk en van een overeenkomst tussen de Italiaanse socialistische en communistische partij, hanteerde de SAI nog steeds de richtlijn dat éérst de beide Internationales een overeenkomst zouden moeten sluiten. Tegelijkertijd blokkeerden de Westeuropese en Scandinavische partijen ieder gesprek met de Comin-

tern. Er was maar één uitweg uit de impasse: de richtlijn moest worden ingetrokken. Hiertoe besloot de Executieve dan ook op haar vergadering van november 1934.

Internationalisme en nationale belangen

Ondanks, of misschien juist wel dank zij, het besluit van november, richtte de Comintern zich in de jaren 1935-'37 nog herhaalde malen tot de S.A.I. Het enige resultaat van de discussies die op grond daarvan iedere keer weer binnen de Internationale oplaaiden, was een verdieping van de bestaande tegenstellingen, een toename van de animositeit tussen de diverse afgevaardigden. Met name de tegenstanders van het eenheidsfront beten zich in het onderwerp vast.

Gezien de specifieke situatie waarin deze partijen in eigen land verkeerden, kan hun pertinente afwijzing van het eenheidsfront, hun streven naar coalitie-vorming met burgerlijke in plaats van communistische partijen, nauwelijks verbazing wekken. Immers:

— in Engeland, Nederland en de Scandinavische landen was nauwelijks sprake van een fascistische beweging die een direct gevaar voor de democratie of de arbeidersbeweging opleverde;

— de nationale communistische partijen vormden geen machtsfactor van belang, beschikten slechts over een beperkte aanhang en waren alleen daarom al geen aantrekkelijke partner;

— SDAP, Labour en de Scandinavische socialistische partijen hebben nooit enige twijfel laten bestaan over hun onverkort geloof in de parlementaire democratie en de bereidheid deze tegen iedere tegenstander te verdedigen;

— de partijen beschikten reeds over regeringservaring of spanden zich tot het uiterste in om deze te verkrijgen.

Dientengevolge waren ze bereid alles te doen of te laten om 'acceptabel' te blijven voor mogelijke burgerlijke coalitie-

partners en het zoeken van samenwerking met communisten paste niet in deze strategie.

De situatie in Midden- en Zuid-Europa lag geheel anders. De democratische structuren aldaar werden daadwerkelijk bedreigd (in Frankrijk en – later – in Spanje) of waren reeds opzij geschoven door rechts-autoritaire of fascistische regimes (in Italië, Duitsland en Oostenrijk). De socialistische partijen in deze landen stonden voor geheel andere keuzen dan de partijen in Engeland, Nederland en Scandinavië. Samenwerking met communisten was in hun ogen de enige mogelijkheid voor een effectieve verdediging tegen het fascisme en ze zagen hun opvattingen bevestigd in de volksfrontpolitiek van de Comintern.

Gezien vanuit de geheel verschillende politieke en maatschappelijke context waarin de socialistische partijen van Europa – met name in de jaren dertig – opereerden, kon het nauwelijks verbazing wekken dat binnen de SA1 op een aantal essentiële punten geen overeenstemming meer bereikt kon worden. We zagen hoe de visies op de interne ontwikkelingen in de Sovjetunie (de politiek van industrialisatie en collectivisatie) uiteen gingen lopen. De consequenties hiervan bleven echter beperkt omdat de discussie hierover nauwelijks praktische gevolgen had voor het daadwerkelijk functioneren van de SA1. Dit lag anders bij de discussies over het eenheidsfront: de meningsverschillen verhinderden de Internationale een eigen standpunt – een gezamenlijk standpunt van alle socialistische partijen – in te nemen. Ten slotte zouden de uiteenlopende reacties op de expansionistische politiek van Duitsland en op het dreigende gevaar van een oorlog in Europa de SA1 doen ineensinken.

Toen de Executieve in oktober 1938, na de afsluiting van het 'verdrag van München', niet in staat bleek een eensgezind protest te laten horen, was de maat voor Friedrich Adler vol. Hij trad enkele maanden later af, in zijn kielzog gevolgd door Louis de Brouckère, die de functie van president van de In-

ternationale neerlegde. Adler verweet een aantal socialistische partijen, in casu de Belgische, Nederlandse en Scandinavische partijen, de principes van het internationalisme te hebben verraden en de nationale belangen te verkiezen boven die van de SAI als gemeenschap van alle sociaal-democratische partijen. Ze hadden geweigerd zich op enigerlei wijze te binden aan de gemeenschappelijke uitspraken van de Internationale, uit angst dat de koers van strikte neutraliteit van hun land ten opzichte van Hitler-Duitsland geschaad zou worden. 'Zelfs een oproep ter gelegenheid van de eerste mei werd als een ongemak ervaren,' stelde Adler vast, 'en menig lid van de Executieve verklaarde zonder schaamte dat dergelijke verklaringen gewoon niet in de eigen pers afgedrukt zouden worden.'³³

Voor Adler, een internationalist in hart en nieren, was het onvermogen van de Internationale van socialistische partijen een gezamenlijke strategie te bepalen op een moment dat de vrede, de democratie en het socialisme in Europa bedreigd werden, een moeilijk te verteren zaak. Anderzijds kan natuurlijk de vraag gesteld worden of hij de kracht en het vermogen van het internationalisme in de socialistische beweging niet overschat heeft. In de organisatorische structuren van de SAI was de aangesloten partijen bewust de mogelijkheid geboden het lidmaatschap van de organisatie te combineren met een onafhankelijk beleid in het eigen land, aangepast aan de nationale omstandigheden.

En dit was dan ook precies wat er gebeurde met de strategie van de socialistische partijen ten aanzien van het communisme, meer in het bijzonder ten aanzien van de samenwerking met communistische partijen. Op het moment dat de nationale omstandigheden waarin de partijen verkeerden, fundamenteel uiteen gingen lopen, werd gekozen voor een strategie aangepast aan deze omstandigheden, of ze nu wel of niet in strijd was met de richtlijnen van de SAI. Een duidelijk voorbeeld werd gevormd door het 'Front Populaire' dat de Franse

socialisten in 1934 aanging, tegen het meerderheidsstandpunt van de Executieve in.

Toch kan hieruit niet de conclusie getrokken worden dat het internationalisme in de sociaal-democratische beweging van het Interbellum niet bestond. Juist het feit dát de discussies over het eenheidsfront zo hoog opliepen en dát geen der partijen aanvaardde dat het standpunt van de Internationale niet overeenkomstig de eigen stellingname zou zijn, geeft aan welke waarde gehecht werd aan de koers van de SAI. En hoewel steeds meer partijen het lidmaatschap van de Internationale in zekere zin als een last gingen ervaren, besloot geen enkele partij de SAI hierom te verlaten. Internationalisme bleef een bestanddeel vormen van de politieke cultuur van de sociaal-democratie in het Interbellum, belichaamd in de Socialistische Arbeiders Internationale.

Noten

1—Adler legde zijn ‘politiek testament’ als secretaris van de SAI vast in een memorandum getiteld: ‘Die Lage der SAI’. Het verscheen voor het eerst in 1943 in *Austrian Labor Information* (januari 1943, no. 10, p. 10-13). Het origineel bevindt zich in het archief van de SAI (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam), no. 558.

2—Er zijn weinig algemene werken over de geschiedenis van de SAI verschenen. In ieder geval kan gewezen worden op: Julius Braunthal, *Geschichte der Internationale*. Band 11, Hannover 1963; G.D.H. Cole, *A History of socialist thought*. Volume IV, Part 1 & II, *Communism and social-democracy 1914-1931* en Volume V, *Socialism and fascism 1931-1939*, London 1958-1960; Tineke van Loosbroek, ‘Samenwerking en konflikt in de Socialistische Arbeiders Internationale 1931-1935. De gevolgen van de economische crisis en de opkomst van het fascisme voor de samenwerking van de Europese socialistische partijen’, Oss 1973 (ongepubliceerde doctoraal-

scriptie); Maria Sokolova, *L'Internationale socialiste entre les deux guerres mondiales*, Paris 1954. Interessant is ten slotte een reeks van artikelen geschreven door DDR-historici en verschenen in de Hallesche Studien zur Geschichte der Sozialdemokratie.

3—Dit citaat is uit het Duits vertaald, zie: *Internationale Information/Dokumente und Diskussionen*, 8, 12 augustus 1936, p. 311. Zie voor de positie van de SDAP binnen de SAI (in de jaren dertig): Tineke van Loosbroek, 'De SDAP en de Socialistische Arbeiders Internationale in de jaren dertig', in: Ger Harmsen e. a., *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1977*, Nijmegen 1977, p. 275-315.

4—*Beschlüsse des Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongresses in Hamburg. 21. bis 25. Mai 1923*, Wien 1923, p. 2.

5—Tot in 1924 deelde Adler de leiding over het Secretariaat met de Engelse socialist Tom Shaw. Na diens intrede in de eerste Labourregering, nam Adler de taak alleen over.

6—*Vierter Kongress der Sozialistischen Arbeiter-Internationale, Wien, 25. Juli bis 1. August 1931*, Zürich 1931, p. vi.106.

7—*Protokoll des Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongresses in Hamburg von 21. bis 25. Mai 1923*, Berlin 1923, p. 24.

8—*Tätigkeitsbericht über die Zeit vom 23. Mai 1923 bis 30. Juni 1925 vorgelegt dem Zweiten Kongress der Sozialistischen Arbeiter-Internationale*, Berlin 1925, p. 40.

9—Zie voor de relatie tussen de Labour Party en de Sovjetunie: Bill Jones, *The Russia complex. The British Labour Party and the Soviet Union*, Manchester 1977 en Ben Pimlott, *Labour and the left in the 1930s*, Cambridge 1977.

10—Vgl. Erich Matthias, *Die deutsche Sozialdemokratie und der Osten 1914-1945*, Tübingen 1954, p. 55-56.

11—*Protokoll des Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongresses in Hamburg von 21. bis 25. Mai 1923*, p. 20-21.

12—*Zweiter Kongress der Sozialistischen Arbeiter-Internationale*

- tionale in Marseille, 22. bis 27. August 1925*, Berlin 1925, p. 363.
- 13—*Tätigkeitsbericht über die Zeit vom 23. Mai 1923 bis 30. Juni 1925 vorgelegt dem Zweiten Kongress der Sozialistischen Arbeiter-Internationale*, p. 9.
- 14—*Bulletin SAI*, I, april 1926, p. 5.
- 15—*Internationale Information*, 9, 13 november 1924, p. 3.
- 16—Otto Bauer, 'Die Zukunft der russischen Sozialdemokratie', in: *Der Kampf*, xxiv (december 1931) 12, p. 515-517. Zie voor de ontwikkeling van de visie van Bauer op Sovjet-Rusland: Melvin Croan, 'The politics of marxist sovietology. Otto Bauer's vision', in: *Journal of Politics*, 1959, 21, p. 575-591 en Raimund Löw, *Otto Bauer und die russische Revolution. Mit einem Vorwort von Eduard März*, Wien 1980.
- 17—Otto Bauer, 'Der Trotzismus und die Trotzistenprozesse', in: *Der Kampf*, xxx (maart 1937) 3, p. 92.
- 18—Zie voor de 'fellow-travellers', wier geschriften over de Sovjetunie in de jaren dertig vrijwel zonder uitzondering gekenmerkt werden door een blind enthousiasme, een vrijwel kritiekloze verheerlijking en een misplaatste romantiek: David Cauter, *The fellow-travellers. A postscript to the Enlightenment*, New York 1973 en Paul Hollander, *Political pilgrims. Travels of Western intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba 1928-1978*, New York/Oxford 1981.
- 19—Karl Kautsky, 'Sozialdemokratie und Bolschewismus', in: *Die Gesellschaft*, 1931, Band 1, p. 61. Zie voor de ontwikkeling van de visie van Kautsky op Sovjet-Rusland: Massimo Salvadori, *Karl Kautsky and the socialist revolution 1880-1938*, London 1979.
- 20—Kautsky, 'Sozialdemokratie und Bolschewismus', p. 63.
- 21—Raphael Abramovitsj, 'Fünfjahresplan und Sozialdemokratie', in: *Die Gesellschaft*, 1931, Band 11, p. 33.
- 22—Idem, p. 35.
- 23—'Protokoll. Internationale Konferenz der Sozialistischen Arbeiter-Internationale. Paris, Maison de la Mutualité, 21.-25. August 1933' (niet gepubliceerd), p. 40-41.

24—Friedrich Adler, *Erster Entwurf des Berichtes über den VII. Kongress der Kommunistischen Internationale erstattet vom Sekretär des SAI*. Archief SAI (IISG) 3043/5-12.

25—Braunthal, *Geschichte der Internationale*. Band II, p. 509.

26—*Internationale Information*, 8, 20 februari 1933, p. 79.

27—*Rundschau*, 11 maart 1933, p. 91-94.

28—*Internationale Information*, 18, 31 maart 1933, p. 150.

29—'Protokoll. Internationale Konferenz der Sozialistischen Arbeiter-Internationale', p. 167.

30—*Bulletin SAI*, 5, oktober 1933, p. 101-105.

31—Archief SAI (IISG), 3041/59-61.

32—Zie voor het verslag van de ontmoeting: *Protokoll der Verhandlungen zwischen der II. und III. Internationale über die Unterstützung des heldenhaften Kampfes der Werktätigen Spaniens, und ihre Ergebnisse*, Zürich 1935.

33—Adler, *Die Lage der SAI*, p. 11.

34—Jones, *The Russia complex*, p. 9.

Buitenlandse zaken. De SDAP en de Spaanse burgeroorlog, 1936-1939

Door de alles overheersende herinnering aan de Tweede Wereldoorlog is het makkelijk te vergeten hoeveel indruk de Spaanse burgeroorlog heeft gemaakt in de tweede helft van de jaren dertig.¹ Toch moet die indruk zeker in linkse kring groot zijn geweest, vergelijkbaar met die van de oorlog in Vietnam in de jaren zestig. In de socialistische partijkrant *Het Volk*, met een abonneebestand van zo'n 200.000 een grote krant, domineerde Spanje de voorpagina en het buitenlands redactioneel commentaar (er was nog een aparte kolom voor binnenlandse kwesties) gedurende het grootste deel van de tweeënehalf jaar dat de burgeroorlog woedde.

De vergelijking met Vietnam is overigens in meerdere opzichten instructief. In beide gevallen moest een arme bevolking zich met betrekkelijk eenvoudige middelen te weer stellen tegen een combinatie van binnenlandse en buitenlandse overweldigers, die waren uitgerust met de modernste wapens en niet terugschrokken voor een ongelimiteerd gebruik daarvan. In beide gevallen leken voor geëngageerde Europeanen de strijdende partijen de belichaming te zijn van respectievelijk goed en kwaad, en in beide gevallen laaiden de emoties hoog op. Natuurlijk waren er ook verschillen. In Vietnam wonen de 'goeden', al bleek spoedig dat die kwalificatie enige nuancering behoefde, in Spanje moesten zij het onderspit delven. Belangrijker was de geografische factor: Vietnam was ver weg, Spanje met de trein slechts een dagreis van Amsterdam. De uitslag van de burgeroorlog was niet zonder belang voor de machtsverhoudingen in Europa en de kans op een volgende wereldoorlog leek er direct mee in verband te staan.

De vraag naar de houding van de Nederlandse socialisten inzake het Spaanse conflict raakt daarom niet alleen aan ethische kwesties, maar ook aan de partijstrategie met betrekking tot het belangrijkste probleem in de buitenlandse politiek van deze periode, de dreiging van het fascisme. Om te begrijpen in welk verband deze houding tot stand kwam, is het zinvol om even kort terug te grijpen op het voorafgaande.

Achtergronden

De invoering van het algemeen kiesrecht in 1918 had de SDAP niet de centrale positie in de Nederlandse politiek bezorgd waarop men gehoopt had. Die plaats bleef in handen van de katholieken; de socialisten waren veroordeeld tot de rol van vragende partij. Aanvankelijk hadden zij daar weinig moeite mee. Weliswaar had Troelstra nog in 1924 bij zijn afscheid laten weten dat de perspectieven van zijn partij ter rechterzijde lagen, in een samenwerking met de sociaal heterogene Rooms-katholieke Staatspartij, hijzelf noch zijn opvolger Albarda had vooralsnog behoefte getoond aan regeringsverantwoordelijkheid. In de veilige beslotenheid van de eigen kring stelde men zich tevreden met consolidatie en langzame uitbreiding van de beweging en het bezetten van een groeiend aantal wethouderszetels. De crisis zou aan deze zelfgenoegzaamheid een einde maken.

Het waren, ironisch genoeg, uitgerekend de wethouders die de eerste stoot gaven tot de ernstige problemen waarin de partij dank zij de economische depressie raakte. Na het verloren gaan van de grote en langdurige Twentse textielstaking in april 1932, sloeg een golf van loonsverlagingen over het land. Ook de socialistische wethouders kwamen onder druk om de salarissen van hun gemeentepersoneel mee te laten zakken. Na moeizame debatten kregen zij de partij mee, die daardoor echter van haar belangrijkste eis werd beroofd.² Ook ten aanzien van de dramatisch toenemende werkloosheid had men

geen enkel antwoord. Alsof dat allemaal nog niet genoeg was, werden met de verheffing van Adolf Hitler tot rijkskanselier, in januari 1933 donkere vermoedens betreffende de fascistische dreiging bewaarheid. Binnen een week volgde de geruchtmakende muiterij op 'De Zeven Provinciën', die in Nederland zelf een anti-socialistische hetze en zelfs verbodsbepalingen uitlokte voor ambtenaren en militairen om lid te worden van onder meer socialistische organisaties.³ Bij tussentijdse verkiezingen in april verloor de SDAP twee zetels en belandde daarmee weer op de uitslag van 1918, zodat in de tussentijd niets gewonnen leek. Nu waren de socialisten ineens wel bereid om mee te regeren, maar zij werden genegeerd.

De rel rond 'De Zeven Provinciën' en zijn nasleep bevestigde eens te meer dat de SDAP een geïsoleerde en daardoor kwetsbare positie innam in de Nederlandse samenleving. De angst voor een radicalisering van de middengroepen, zoals in Duitsland had plaatsgevonden, deed de rest. De afkeer van ideologisch extremisme, zowel communistisch als fascistisch, leidde nu tot een bezinning op de eigen grondslagen. Het marxisme, een in eigen ogen belangrijke factor in het isolement ten opzichte van anderen dan arbeiders, moest plaats maken voor een breder geformuleerd vooruitstrevend humanisme. Dit werd vertaald in een grote nadruk op de parlementaire democratie en pogingen om een doorbraak te forceren naar andere groeperingen, in het sociale vlak de middenklasse, in de politiek naar de katholieken.

In de volgende jaren zouden alle controversiële programma-punten van de partij aan deze koerswending worden onderworpen. Het Plan van de Arbeid (1935) bracht weer lijn in het economisch programma, maar liet expliciet iedere socialistische pretentie varen. De principiële bezwaren tegen de monarchie werden als 'niet actueel' terzijde geschoven (1936), het beginselprogramma werd veranderd door het van vele democratische accenten te voorzien (1937) en ten slotte werd ook het ontwapeningsstandpunt prijsgegeven (1937).⁴ Bij de par-

mentsverkiezingen van 1937 hoopte men met een gematigd programma, gedrapeerd rond het Plan van de Arbeid, veel nieuwe kiezers te trekken en een coalitie met de RKSP te forceren. De burgeroorlog in Spanje, die op 17 juli 1936 begon met een opstand van het leger, was als potentiële spelbreker bij zo'n coalitie een onaangenaam gegeven.⁵

Verwikkelingen in Spanje

Berichten uit Spanje hadden in de voorafgaande maanden duidelijk gemaakt dat daar centrifugale krachten in het politieke veld werkzaam waren, vergelijkbaar met die in Duitsland enige jaren eerder: rechts en links bewogen zich naar steeds extremere posities. Onder de Spaanse socialisten werd hevig gedebatteerd over de vraag of het afglijden van rechts in fascistische richting moest worden gekeerd met een scherpere socialistische politiek, of dat juist een coalitie met de liberale middengroepen de aangewezen weg was. Alles wees erop dat de radicale vleugel, aangevoerd door Francisco Largo Caballero, de leider van de socialistische vakbeweging UGT en een man met een groot prestige onder de Spaanse arbeiders, aan de winnende hand was. Het feit dat de verkiezingen van februari 1936 in Spanje geëindigd waren met een overwinning voor het Volksfront, waarin naast de socialisten ook de toen nog zeer kleine communistische partij en de Liberalen verenigd waren, gaf aan deze discussies extra gewicht. Vanuit Nederland waarschuwde *Het Volk* in het voorjaar van 1936 regelmatig tegen de revolutionaire tendensen in de Spaanse zusterpartij. De opvattingen van Largo Caballero, die openlijk de weerbaarheid van de parlementaire democratie tegenover het fascistisch gevaar in twijfel had getrokken, wenste de krant scherp te veroordelen. Bij een van die gelegenheden voorzag zij zelfs een burgeroorlog, 'zo bloedig als deze eeuw nog niet heeft gekend'.⁶

Ook in Madrid begonnen de eerste geruchten de ronde te

doen over een op handen zijnde staatsgreep. Maar waar men in Spanje zelf rekening hield met een militaire coup, een bekend fenomeen in de Spaanse geschiedenis, voorzag *Het Volk* een burgeroorlog als gevolg van het linkse drijven van Largo en de zijnen. In deze onzekere situatie kon de krant op 18 juli dan ook slechts melding maken van 'ernstige revolutionaire bewegingen', in het midden latend van welke aard deze waren. Alle verbindingen met Madrid waren verbroken. Twee dagen later werd, zeer voorbarig, gemeld dat een militaire opstand de kop was ingedrukt. Het gevaar leek dit keer nog afgewend.

Niets was echter minder waar en bovendien werd binnen enkele dagen duidelijk dat de burgeroorlog niet een louter Spaanse aangelegenheid zou blijven. De regering klopte in Frankrijk aan bij het collega-Volksfront van Léon Blum met het verzoek om wapens. Blum was bereid om te helpen. Terzelfder tijd hadden de rebellen zich van Italiaanse en Duitse steun verzekerd. Alom begon men te vrezen dat de burgeroorlog wel eens tot een internationaal conflict zou kunnen uitgroeien.

De eerste maanden

Op 28 juli kwamen in Parijs de besturen van SA1 (Socialistische Arbeiders-internationale) en IVV (Internationaal Verbond van Vakverenigingen) bijeen om zich te beraden over de toestand in Spanje. Uit Nederland waren Albarda en NVV-voorzitter Kupers overgekomen. Ook de beide Internationales maakten zich zorgen over de mogelijke uitbreiding van het conflict. De slotverklaring van de bijeenkomst gaf te verstaan dat alleen een politiek van collectieve veiligheid de vrede in Europa zou kunnen handhaven. Intussen mocht het recht van de wettige regering in Spanje om zich van de noodzakelijke verdedigingsmiddelen te voorzien, niet worden aangetast. De aangesloten organisaties werden opgeroepen om morele en materiële steun te verlenen.⁷

Kort daarna nam de diplomatieke situatie een belangrijke wending. De Engelsen weigerden de Franse hulp aan de republiek te ondersteunen. De Britse regering wilde het Spaanse conflict isoleren tot een binnenlandse aangelegenheid. Een Non-interventiecommissie van min of meer betrokken naties zou moeten toezien dat geen van beide partijen met buitenlandse wapens of troepen werd geholpen. Blum, die voorzag dat hij de Engelsen in de toekomst nog hard nodig zou hebben, liet zich overhalen en op 8 augustus werd de Pyreneeëngrens gesloten.

Opmerkelijk genoeg had *Het Volk* nog vóór iets van de non-interventieplannen bekend was, al een soortgelijke oplossing bepleit. Een dag na de Parijse bijeenkomst werd in een redactioneel commentaar neutraliteit ten aanzien van Spanje voorgesteld. 'Het is een onplezierige neutraliteit,' zo schreef de krant, 'maar wie de vrede lief heeft, heeft geen andere keus. Het Spaanse volk zal zelf moeten beslissen over zijn toekomst.' Drie dagen later bleek men ter redactie nog steeds deze mening toegedaan, hoewel in de eigen kolommen inmiddels de SA1/IVV-verklaring was afgedrukt, naast berichten over Duitse en Italiaanse steun voor de rebellen.

Eind augustus sloten de Duitsers en Italianen zich formeel aan bij de non-interventie, al gingen hun leveranties aan de Spaanse muiters gewoon door. Maar *Het Volk* meende nu dat er sprake was van 'een overwinning voor de democratie'. De lezer kon delen in de vreugde van het blad over het feit dat de democratische landen zich niet hadden laten leiden door hun eerste impuls om de republiek te hulp te schieten: 'Onze taak is, al onze krachten samen te trekken op het scheppen van een samenleving waarin communisme noch fascisme een voedingsbodem vinden. Ons werk is, het eigen volk te overtuigen, dat het langs de weg van diep ingrijpende, maar vreedzame, wettelijke hervorming, in vrijheid en zelftucht de verbetering van zijn lot kan en moet bewerken. Wat het aanvaarden van de onheilige oorlog tussen fascisme en bolsjewisme betekent,

wat het wil zeggen, zich te laten meeslepen door de nationaal-socialistische mystiek, leert het voorbeeld van Spanje. Dit lot moeten de democraten in alle landen aan hun volk pogen te besparen. Het is de grootste inspanning waard.’⁸

In deze gloedvolle regels vindt men alle elementen van de SDAP-houding in een notedop terug. Aan de basis ligt de overtuiging dat alleen door discipline, planmatigheid, ‘zelftucht’, de sociaal-democratische doeleinden bereikt kunnen worden. De fascisten willen de wereld in een chaos veranderen, om hem naar hun eigen inzichten te veranderen. Men mag hun daartoe niet de kans geven door zelf wilde revolutieplannen te propageren (Largo Caballero!). In feite kan men hier zelfs lezen dat Spanje al een verloren zaak is: de weg van het geweld is een heilloze, waarvan men zich maar het beste verre kan houden. Dat het geweld aan de Spaanse regering was opgedrongen, was blijkbaar voor deze redenering niet meer van belang.

Op 5 september vergaderde het partijbestuur voor de eerste keer na de vakantie en Spanje was een van de agendapunten. Voorzitter Koos Vorrink deelde mee dat was overwogen om solidariteitsbijeenkomsten te beleggen. Hij was daar zelf voorstander van geweest, maar Albarda had hem ervan weten te overtuigen dat dit onverstandig zou zijn. Albarda legde uit dat hij bang was geweest dat deze bijeenkomsten zouden uitlopen op ‘kabaaldemonstraties’, omdat zich onder de bezoekers ongetwijfeld veel communisten zouden bevinden. Ankersmit, aanvankelijk ook voorstander van de bijeenkomsten, was eveneens van mening veranderd en vond dat het aantreden van de nieuwe regering in Spanje (onder leiding van Largo Caballero) dergelijke evenementen nu geheel uitsloot.⁹

Er was inmiddels wel een inzameling voor Spanje gestart. Op 3 augustus had *Het Volk*, diep weggestoken in de krant, een korte verklaring van Vorrink gepubliceerd, waarin de steunoproep van de SA1 werd herhaald en de leden gevraagd werden ‘binnen de grenzen van ons vermogen’ te helpen bij

het lenigen van de ergste nood. Bijdragen werden ingewacht op een voor dit doel geopende bankrekening. Twee dagen later volgde een verklaring van het NVV-bestuur, opnieuw achter in de krant. Het NVV had uit de kas f 10.000 ter beschikking gesteld en zou in overleg met de Internationale bekijken of te zijner tijd nog een actie onder de leden nodig was. In afwachting daarvan was er 'voor de leden der moderne arbeidersbeweging geen enkele aanleiding te tekenen op thans reeds circulerende lijsten van andere organisaties of personen'. Bedoeld werd die van de communisten.

Naar aanleiding van de steuncampagne waren bij het partijbestuur reeds diverse brieven binnengekomen, die alle aandrongen op een steviger aanpak van de actie. Sommige bestuursleden onderschreven de kritiek. Vliegen vond de bestaande opzet heilloos, om de eenvoudige reden dat hij niets opbracht. Hij wees op de f 50.000 die al in België was opgehaald. Ankersmit en Stokvis wilden ook meer doen, vooral om de zeer actieve communisten de wind uit de zeilen te nemen. Vorrink zag daarentegen het nut van een groots opgezette inzameling niet zo. Als in Spanje de regering won, kon die de humanitaire hulp zelf uit de staatskas financieren en als de rebellen wonnen, zou men het geld niet meer kwijt kunnen. Maar Albarda zei dat door het SAI-besluit een inzameling niet achterwege kon blijven. Zo bleef die dan uiteindelijk beperkt tot de bankrekening, waar tot die 5de september welgeteld f 604,61 was binnengekomen.¹⁰

De burgeroorlog had ook andere politieke partijen in Nederland in het geweer gebracht. Het partijbestuur maakte zich, niet geheel ten onrechte, zorgen over de communisten. Die hadden toevallig aan de vooravond van de burgeroorlog, op 16 juli 1936, de SDAP benaderd met het voorstel om bij de komende verkiezingen door middel van gezamenlijke lijsten een dam op te werpen tegen de NSB. De sociaal-democraten bedankten zoals te voorzien was vriendelijk voor de eer, onder verwijzing naar het ondemocratisch karakter van de CPN. Spanje opende echter nieuwe vooruitzichten.¹¹

Over de situatie daar waren CPN en SDAP het in grote trekken eens. Beide partijen vonden het winnen van de oorlog de voornaamste prioriteit en revolutionaire experimenten moesten daartoe achterwege blijven. De SDAP meende echter dat de communistische steun voor de Spaanse democratie opportunistisch en dus onoprecht was, terwijl de CPN op haar beurt vond dat de SDAP onvoldoende blijk van medeleven gaf. De minimale opzet van de inzameling en het achterwege blijven van bijeenkomsten had men daar al sinds begin augustus bekritiseerd, kritiek die binnen de SDAP-gelederen eveneens te beluisteren viel.¹² Het partijbestuur moest er bovendien voor waken dat de rechtse partijen van de Spaanse kwestie geen gelegenheid zouden kunnen maken om de SDAP weer met de communisten op één hoop te schuiven.

Aan de andere kant immers roerden zich de katholieken. Al vóór de burgeroorlog had *Het Volk* zich bij diverse gelegenheden genoodzaakt gezien de Spaanse regering tegenover de katholieke pers te verdedigen. Na de militaire opstand kozen de Nederlandse katholieken, in navolging van hun geloofsgenoten elders, onmiddellijk en onvoorwaardelijk de zijde van de rebellen. *De Volkskrant*, het dagblad van de katholieke arbeidersbeweging, trok meteen fel van leer. Op de voorpagina heette het op 3 augustus: 'Alle fascistten worden onthoofd', de volgende dag 'Rood gespuis terroriseert de stad' (Madrid) en weer twee dagen later 'Priesters vermoord, zusters gemarteld', alles in vetgedrukte koppen. De opstand werd afgeschilderd als een kruistocht tegen de bolsjewistische kerkverniers. Dat voor dit doel met Italiaanse en Duitse fascistten moest worden samengewerkt, was misschien 'pijnlijk en gevaarlijk', maar tegenover de communistische dreiging achtte men geen neutraliteit mogelijk.¹³

De SDAP probeerde de brand te blussen voor die goed en wel was uitgebroken. Op 5 augustus verscheen in *Het Volk* een artikel van Albarda onder de voor zichzelf sprekende titel 'De burgeroorlog in Spanje, aanvallen op de SDAP'. Albarda

begon met nog eens omstandig uit te leggen dat een overwinning van de rebellen het gevaar van een algemene Europese oorlog sterk zou aanwakkeren. De katholieken schenen dat nog onvoldoende te beseffen. Vervolgens kwam hij op het geweld tegen de kerk in Spanje. Hij ontkende dat niet en sprak er zijn afschuw over uit. Zelfs had hij begrip voor de reactie van de Nederlandse katholieken. Maar, zo gaf hij hen ter overweging, had de Spaanse kerk dit lot niet vooral aan zichzelf te danken? Al te lang had men daar gemene zaak gemaakt met de rijken en door zich aan de zijde van de rebellen te scharen, had de kerk zelf de volkswroede over zich afgeroepen. Uiteraard kon men de Nederlandse katholieken niet de fouten van hun geloofsgenoten elders aanwrijven. Om dezelfde reden wilde de SDAP niet verantwoordelijk gesteld worden voor de in Spanje tegen de kerk bedreven wandaden.

Het mocht echter niet baten. Half augustus voelde *Het Volk* zich geroepen om voor het eerst nadrukkelijk te waarschuwen tegen binnenlands gebruik van de Spaanse verwickelingen: 'Ontkend kan niet worden, dat deze katholieke "marxisten"-vreterij hier en daar bedenkelijk veel op een afleidingsmanoeuvre gaat gelijken. [...] (M)aar met kabaal en fantasie over Spanje komt men van het Plan van de Arbeid niet af.'¹⁴

In september lieten SDAP en NVV gezamenlijk een brochure over het onderwerp verschijnen. 'Ons Woord over Spanje' werd in een oplage van 1,7 miljoen verspreid, genoeg om bijna elk Nederlands gezin van een exemplaar te voorzien. Wellicht was de brochure mede bedoeld als vervanging voor de bijeenkomsten die men niet had durven houden. Het belangrijkste was echter de poging om de burgeroorlog onschadelijk te maken als thema in de binnenlandse politiek, zoals een begeleidend redactioneel commentaar in *Het Volk* nog eens onderstreepte.¹⁵ In de brochure kon men onder meer lezen: 'Wie op dit ogenblik door misleidende vergelijkingen met de Spaanse gebeurtenissen tracht te verhinderen het tot stand komen van samenwerking tussen sociaal-democraten en andere partijen

in ons volk, om te komen tot een betere, meer uitzicht biedende politiek van crisis- en werkloosheidsbestrijding, die bevordert daarmee het extremisme in ons land, het extremisme, zowel van links als van rechts. [...] Het goed der democratie, geboren uit Christendom en humanisme, in ons land in de storm der tijd te beschermen en tot rijke ontplooiing te brengen in de werkelijkheid van onze eigen volksgemeenschap [...], dat is een taak, het verleden van ons volk waardig.¹⁶ In *De Socialistische Gids* nam Albarda een zelfde standpunt in, het colportage-orgaan *Vrijheid Arbeid Brood* herhaalde de boodschap in rondborstiger bewoordingen.¹⁷

Ongewijzigde houding

Na deze uitgebreide behandeling van de gebeurtenissen in de eerste maanden van de burgeroorlog kunnen we kort zijn over de daaropvolgende. In essentie veranderde er niet veel. De republiek moest in Spanje zelf steeds meer terrein prijsgeven en steeds duidelijker bleek, dat de fascistten zich van de non-interventiebepalingen niets aantrokken. In *Het Volk* slingerden de commentaren heen en weer tussen hoop en vrees. Een enkele keer leek het er zelfs op dat de partij het vertrouwen in de non-interventie zou opzeggen, maar telkens bleek er een strohalm in de buurt om zich aan vast te klampen.

Op het partijcongres, in februari 1937, gaf Vorrink een overzicht van de 'dramatische gebeurtenissen' in Spanje, maar geen verklaring voor de daarbij wat mager afstekende activiteiten van de partij. Liefst vijf sprekers, waaronder vier uit de grote steden, sneden het onderwerp wel aan en allen betreurden zij de houding van de leiding. 'Ik meen,' zei de Utrechtse afgevaardigde Waslander, 'dat de opvattingen en het gevoelsleven van de eigen partijgenoten hadden geëist, dat krachtig ware opgetreden en dat wij eerder hadden getuigd van onze solidariteit met Spanje en dat wij toen niet zo benauwd waren geweest, dat anderen dat verkeerd zouden hebben uitgelegd.'

Albarda verdedigde het beleid met de mededeling dat het standpunt van de partij via allerlei kanalen duidelijk naar voren was gebracht. De Spanjaarden zelf wilden geen inzamelingen (zij wilden namelijk liever actie tegen de non-interventie, maar dat vermeldde Albarda niet) en de partij moest zich niet door wilde comités laten dwingen.¹⁸ Het congres accepteerde zijn verklaring.

Verandering viel er dan ook niet te bespeuren. Op 10 en 11 maart werd in Londen een Spanje-conferentie gehouden onder auspiciën van SAI en IVV. De Spanjaarden, die om de conferentie gevraagd hadden, wilden ook de communisten laten meedoen, natuurlijk om de non-interventie te veroordelen, maar dat was niet doorgegaan. Nu kwamen de verzamelde partijen, mede dank zij de inspanningen van de Nederlanders, niet verder dan een kritisch-afwachtende verklaring met vage vooruitzichten voor een veroordeling in de nabije toekomst. Wel sprak men af dat in de zomer een internationale Spanje-week gehouden zou worden.¹⁹ Nog in diezelfde maand verdedigde Albarda in de Tweede Kamer de non-interventie als 'een eisch van wijs beleid', geheel in strijd met de scepsis van de conferentie en de zoveelste aanwijzing dat de SDAP zich van de SAI niets aantrok.²⁰

De verkiezingen kwamen in zicht. De verwickelingen in Spanje bleven echter aandacht voor zich opeisen. Op 26 april 1937 bombardeerde het Duitse Condor-legioen de Baskische hoofdstad Guernica. Aangezien het stadje, op dat moment vol vluchtelingen, geen enkele militaire betekenis had, was de verontwaardiging over deze terreurdaad groot. Bovendien was de kerk in het Baskenland op de hand van de regering. De combinatie van deze gegevens gaf *Het Volk* eindelijk de gelegenheid tegenover de Nederlandse katholieken, die met de hele kwestie duidelijk in hun maag zaten, de lang opgekropte tegenaanval te openen.²¹ Maar men bleef voorzichtig. Guernica was opvallend afwezig in een verkiezingsnummer van *Vrijheid Arbeid Brood*, dat geheel aan Spanje was gewijd en zich

speciaal richtte tot de katholieke kiezers in het zuiden des lands. Onder de veelzeggende titel 'Godsdienstoorlog of Vrijheidsstrijd' werd het SDAP-standpunt nog eens uiteengezet, gevolgd door een collage van uitspraken van merendeels Spaanse katholieken die de republiek steunden.²² Helaas mocht het allemaal niet baten. Op 26 mei won de RKSP liefst drie zetels, de SDAP slechts één. In het partijbestuur was de algemene indruk dat Spanje een belangrijke factor was geweest bij de winst van de katholieken.²³ Men moest nu afwachten wat de kabinetsformatie zou opleveren.

En opnieuw dreigde Spanje roet in het eten te gooien. Terwijl in Nederland de formatie in volle gang was, bombardeerde de Duitse marine als vergeldingsmaatregel voor een Spaanse aanval op een van haar schepen de havenstad Almeria. De verontwaardiging van *Het Volk* werd nu getemperd door de angst voor internationale repercussies.²⁴ Die waren er inderdaad, maar uit onverwachte hoek. De dagelijkse leiding van de SAI, in de personen van voorzitter De Brouckère en secretaris Adler, had al een jaar lang met lede ogen moeten aanzien hoe de gematigde partijen elke effectieve Spanje-actie van de Internationale hadden gedwarsboomd. Nu lieten zij zich overhalen tot een inleidend gesprek met vertegenwoordigers van de communistische Derde Internationale. Zich bewust van de gevoeligheden bij hun achterban, hadden zij gezamenlijke actie uitgesloten, maar parallel lopende activiteiten behoorden misschien wel tot de mogelijkheden. Het subtiële verschil ontging blijkbaar het persbureau Reuter, dat een bericht verspreidde over de samenwerking tussen socialisten en communisten waartoe besloten zou zijn.²⁵ Op een wel uiterst ongelukkig moment leek zo de in Nederland zorgvuldig bewaarde afstand tot de CPN ongedaan te worden gemaakt. *Het Volk* viel dan ook bijna om van boosheid en Albarda verzocht om nadere informatie, maar gaf op voorhand al blijk van afkeuring. Zeer spoedig bleek alles op een misverstand te berusten, maar Albarda voelde zich toch genoodzaakt in *Het Volk* te verklaren

dat de SDAP uit de SAI zou treden indien met de communisten — ‘hun handen druipen van het bloed van hun geestverwanten’ — zou worden samengewerkt.²⁶ Dit alles was voor De Brouckère en Adler het sein om er de brui aan te geven.²⁷ Dat was nu ook weer niet de bedoeling geweest. Met veel moeite wisten de gematigde partijen beide bestuurders over te halen om aan te blijven. Hun prijs: de SAI liet de non-interventie de facto los.²⁸ In juli herinnerde Adler de aangesloten partijen nog eens aan hun toezeggingen. De internationale Spanje-week, waartoe in Londen was besloten en die begin augustus zou plaatsvinden, moest in het teken staan van de afwijzing van de non-interventie.

In het partijbestuur was men nogal ongelukkig met de afloop van het SAI-conflict en Albarda's medewerking aan de daar gemaakte afspraken. Het bestuur, Albarda zelf was afwezig, was unaniem van mening dat actie tegen de non-interventie zinloos was. Om enigszins aan de SAI-richtlijn tegemoet te komen, zouden drie bijeenkomsten worden gehouden, waar de non-interventie verdedigd moest worden. Albarda mocht niet spreken en er zou geen gelegenheid voor discussie worden geboden. De bijeenkomsten vonden inderdaad plaats, maar pas na de Spanje-week.²⁹

Op een ander punt was het partijbestuur nu, na verkiezingen en kabinetsformatie, wel tot een wat fermere opstelling bereid. Al in het voorjaar was sprake geweest van adoptie van Spaanse kinderen in Nederland. Om allerlei redenen kon dat niet doorgaan, maar de hulpacties bleven een moeilijk punt. In het bestuur betreurde Vliegen net als het voorafgaande jaar de opzet van de inzameling. Volgens hem waren de leden niet tevreden met donaties uit de NVV-kas, inmiddels opgelopen tot f 100.000; zij wilden zelf iets doen. Vorrink bleef bij zijn oude standpunt: ‘Als wij in deze iets doen, geschiedt dit alleen ter bevrediging van de sentimenten, die bij onze mensen leven.’ Stokvis sloot zich bij Vliegen aan. Hij was blij met de door Vorrink versmadede sentimenten en vond dat de partij

daar iets mee moest. 'De gelegenheid tot offeren moet er zijn. Spr(eker) weet zeer goed, dat er tijdens de verkiezingsactie bezwaren aan verbonden waren, om deze zaak hoog op te zetten.' Nu konden die argumenten niet meer gelden.³⁰

En jawel, op 6 augustus, de laatste dag van de in Nederland zo stil verlopen Spanje-week, werd in *Het Volk* bekend gemaakt dat SDAP en NVV een grote inzameling startten voor een tehuis voor Spaanse kinderen in Frankrijk. De leden werden opgeroepen om voor dit doel een bijdrage te leveren en toch vooral niet in te tekenen op andere lijsten. Hoewel de actie aanvankelijk wat langzaam op gang kwam, bleek aan het eind van het jaar f 85.000 bijeengebracht te zijn, genoeg om nog twee andere kinderkolonies te financieren.

Dat er echter ten aanzien van de non-interventie niets veranderd was, bleek in september. In *Het Volk* verscheen in die maand op twee opeenvolgende dagen een artikel van W.A. Bongers, de hoofdredacteur van *De Socialistische Gids* en min of meer de partij-intellectueel in die jaren.³¹ Volgens Bongers was de politiek van collectieve veiligheid failliet. Spanje was, zo meende hij, daarvoor het duidelijkste bewijs. De slappe houding van de democratische naties had de fascistenaanpak ruim baan gegeven voor openlijke steun aan de rebellen daar en er was geen enkele aanwijzing dat er bij volgende gelegenheden niet een soortgelijke toestand zou ontstaan. Gewapend met de gedachte dat zachte heelmesters stinkende wonden maken, rekende Bongers af met het idee dat de non-interventie de vrede zou hebben gered. Voor het eerst werd hier samenhangende kritiek geleverd op de premissen van de SDAP-politiek inzake Spanje.³²

Jan de Roode, die de buitenlandse commentaren voor *Het Volk* schreef en door Bongers met name was genoemd als een der geneeskundigen van twijfelachtig allooi, antwoordde omstandig. Zijn verdediging concentreerde zich rond de stelling dat de grote democratieën waar het natuurlijk allemaal om ging, Frankrijk en Groot-Brittannië, nog niet genoeg in het

nauw waren gedrongen. Door hun interne verdeeldheid waren democratieën, in tegenstelling tot de centraal geleide dictaturen, van nature niet geneigd tot offensieve maatregelen. Zij lieten zich echter niet alles welgevallen, zoals zo nu en dan ook bleek. Dat de non-interventie de vrede had gered, was inderdaad niet te bewijzen, maar dat gold evenzeer voor het tegendeel, aldus De Roode.³³

Nu was De Roode inmiddels de zeventig al gepasseerd en wellicht, als oud-medewerker van de Volkenbond, ook om sentimentele redenen geneigd zijn oude standpunt te blijven verdedigen. De Volkenbond was het orgaan dat aan de collectieve veiligheid gestalte moest geven. Dergelijke excuses kon Albarda niet aanvoeren voor zijn desperate verdediging van de collectieve veiligheid in de Tweede Kamer, eind november 1937: 'Gaat hij (i. e. de Volkenbond) te gronde, dan komen wij in een internationale chaos, waarin de resten der beschaving zullen ten onder gaan. Daarom moeten wij krampachtig vasthouden aan wat overgebleven is van onze beschadigde illusies.'³⁴

Het zal duidelijk zijn dat hiermee vrijwel alle rek uit het partijstandpunt verdwenen was. Vanuit de door Albarda aangegeven positie was, bij een volgende teleurstelling van de verwachtingen ten aanzien van Frankrijk en Engeland, de afwijzing van de non-interventie welhaast onvermijdelijk. Het laatste zetje kwam in het volgende voorjaar.

Nieuwe ontwikkelingen

In Londen werd door de Non-interventiecommissie zonder succes gewerkt aan een regeling voor het terugtrekken van de buitenlandse troepen uit Spanje, waar de republiek steeds verder in het nauw raakte. De internationale impasse was compleet. De Engelsen probeerden nu een doorbraak te forceren. Chamberlain, sedert mei '37 premier, had zijn zinnen gezet op een toenadering tot de fascistten en een Brits-Italiaans akkoord

moest daartoe de eerste stap zijn. Om de zaak niet al te gecompliceerd te maken, wilde hij Spanje buiten de besprekingen laten. Maar zijn minister van buitenlandse zaken Eden, die al langer werd geplaagd door twijfel aan de effectiviteit van zijn eigen Spanje-beleid, weigerde deze concessie te accepteren en trad af op 21 februari 1938. In de Eerste Kamer concludeerde Vorrink enige dagen later dat de Engelsen niet langer de fascistten wilden weerstaan. Maar ondanks alle bezwaren die onder deze omstandigheden aan de Volkenbond kleefden, hij somde ze uitvoerig op, wenste hij wel vast te blijven houden aan de collectieve veiligheid.³⁵

De genadeklap voor het SDAP-standpunt werd binnen tien dagen aangeleverd. Op 11 maart trokken de Duitse legers Oostenrijk binnen. Onmiddellijk richtte *Het Volk* de beschuldigende vinger naar Chamberlain. Spanje zou ongetwijfeld volgen en Tsjecho-Slowakije ging een ongewisse toekomst tegemoet. SAI en IVV reageerden met een grote conferentie in Parijs op 15 en 16 maart. En zie, wat bij alle voorafgaande gelegenheden achterwege was gebleven, geschiedde nu. *Het Volk* schreef: 'In dit ogenblik kan het parool, dat de organen van de internationale moderne arbeidersbeweging uitgeven, het verlossende woord voor Europa zijn.'³⁶ Zo'n goede pers had de SAI in geen jaren meer gehad in Nederland. Verrassender nog, het bleef daar niet bij. Op 21 maart publiceerde de Arbeiderspers een manifest van SDAP en NVV, waarin van de Nederlandse regering werd geëist dat zij 'de volledige mislukking van de politiek van niet-inmenging erkent en niet langer haar medewerking verleent aan wat geworden is tot een aanfluiting van het internationale recht'. In Amsterdam werd op basis van deze eis een demonstratieve bijeenkomst belegd en Colijn ontving van beide organisaties een brief van dezelfde strekking.

De 'Anschluss' had Bongers het gelijk gegeven dat hij zes maanden tevoren niet had kunnen krijgen. De commentaren in *Het Volk* veranderden op slag van toon, en wel in een fron-

tale kritiek op de uitverkoop die de Spaanse democratie noodlottig dreigde te worden. Vorrinks congresrede in april deed het voorkomen alsof het ook nooit anders was geweest.³⁷ De actie voor de Spaanse kinderen, die net als in het voorafgaande jaar in de zomer van start ging, werd ditmaal grootser opgezet en zou nu f 125.000 opbrengen.

De verwickelingen in Midden-Europa leidden echter de aandacht steeds meer van Spanje af. In München bereikte de toegevingsgesindheid van de twee democratische grootmachten een dramatisch dieptepunt. Bongers sprak opnieuw een scherpe veroordeling uit over deze gang van zaken en vond ditmaal Albarda en Vorrink aan zijn zijde.³⁸ In de eerste maanden van 1939 drong Spanje zich voor het laatst in de belangstelling. Het was nu voor iedereen duidelijk dat de republiek voor een verloren zaak streed. SDAP en NVV stuurden nog geld, maar dat kwam nu geheel ten goede aan de talrijke vluchtelingen. Op 28 maart werd bekend dat de laatste regeringstroepen zich aan de opstandelingen hadden overgegeven. 'Thans,' zo schreef *Het Volk*, 'breekt voor een barbaarse reactie het uur aan van de wraak.' Ruim een week later refereerde Vorrink op het congres van de partij slechts terloops aan de tragische afloop in Spanje. De aandacht werd al weer opgeëist door dringender zaken. En zo kregen de laatste regels van een gedicht, dat in juni in *Socialisme en Democratie* verscheen, ongewild een wat ironische bijklank:

'O, Barcelona, stad van kreunend lijden,
De horden komen moordend aan de poort.
Je bent een stuw in 't voortgaan van de tijden,
De steden vallen maar de geest gaat voort.'³⁹

Op 30 mei werd ten slotte ook de collecte via het rekeningnummer afgesloten. Sinds augustus 1936 was er welgeteld f 5.815,61 binnengekomen.

Conclusie

Al met al vormde de betrokkenheid van de Nederlandse sociaal-democraten bij de burgeroorlog in Spanje geen al te opwekkende vertoning. Natuurlijk, men was solidair met de bedreigde republiek, maar van de daaraan verbonden consequenties wilde men zich, zeker het eerste jaar, zo weinig mogelijk aantrekken. Die houding werd ingegeven door principiële en pragmatische overwegingen. Het laatste gold dan vooral de beoogde samenwerking met de katholieken, het eerste de 'herontdekking' van de parlementaire democratie en de opvattingen over de buitenlandse politiek in het algemeen.

De crisis waarin de partij werd gedompeld in 1932-'33, had onder andere tot de conclusie geleid dat de SDAP zich meer dan voorheen moest gaan presenteren als een steunpilaar van het parlementaire stelsel. In de daaropvolgende jaren zou steeds sterker de nadruk komen te liggen op het democratisch element in de partijnaam. Deze omschakeling werd vastgelegd in het nieuwe beginselprogramma van 1937, maar ging ook daarna nog onverminderd door. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de gebeurtenissen in Spanje aan een democratische lakmoesproef werden onderworpen. Aangezien die niet altijd het gewenste resultaat opleverde, achtte de leiding van de SDAP enige reserve gerechtvaardigd. De Spanjaarden werden vanuit Nederland bijgestaan met goed-democratische recepten van zelfbeheersing en gematigdheid. De aandacht voor de van regeringswege in Spanje opgezette alfabetiseringscampagne was opmerkelijk groot. Voor revolutionair ogende landbouwcoöperaties kon *Het Volk* daarentegen geen enkele sympathie opbrengen.⁴⁰

Een andere gevolgtrekking van de problemen uit de vroege jaren dertig was dat het partijstandpunt ten aanzien van het militaire vraagstuk moest worden bijgesteld. Het antimilitarisme was van oudsher een dierbaar programmapunt, dat wellicht mede door de Nederlandse neutraliteit tijdens de Eerste

Wereldoorlog hier langer zijn kracht had kunnen behouden dan in veel buitenlandse zusterpartijen. Van een principieel pacifisme was bij de partijleiding halfweg het decennium echter al geen sprake meer.⁴¹ Daar overheerste vooral de (gerechtvaardigde) angst voor een volgende oorlog. Over de bedoelingen van de fascisten koesterde men bij de SDAP al in een vroeg stadium weinig illusies.

Naast het antimilitarisme, en gedeeltelijk in strijd daarmee, had de SDAP zich al jarenlang een warm voorstander van de Volkenbond getoond. Naarmate de bezwaren tegen het leger zwakker werden (vooral onder rechtse druk, waar de socialistische houding in deze onacceptabel was), steeg de bond in belang voor de SDAP-top. De Volkenbond was voor een democraat vooral aantrekkelijk omdat de organisatie optrad als een soort internationaal parlement. De regeringspartijen echter, die er bovenal op uit waren om 's lands neutraliteit te handhaven, hadden grote problemen met het feit dat de bond gemachtigd was om sancties in te stellen tegen agressieve naties. Zo ontstond de merkwaardige situatie, dat de SDAP zich als regeringspartij aanvaardbaar probeerde te maken door het afzweren van het antimilitarisme, maar tegelijk, met het krachtiger omhelzen van de collectieve veiligheid, een nieuw twistpunt met de katholieken opriep. De laatsten verweten met enige regelmaat aan de SDAP, dat die partij oorlogszuchtige taal uitsloeg tegen de fascistten. 'Men zou bijna gaan wensen,' schreef *de Volkskrant* bij een van die gelegenheden, 'dat zij hun sterke overtuiging ten aanzien van de nationale ontwapening maar hadden gehandhaafd.'⁴²

Ten aanzien van Spanje was het voornaamste probleem met de collectieve veiligheid gelegen in de vermeende afhankelijkheid van Frankrijk en Engeland. Al met de instelling van de Non-interventiecommissie werd duidelijk dat deze landen de hele Spaanse affaire buiten de Volkenbond om wilden regelen. De SDAP volgde bijna twee jaar lang op welhaast slaafse wijze de politiek van de Fransen en Engelsen. *Het Volk* gaf

zich over aan handenwringend weeklagen, kritiek werd nauwelijks vernomen. Pas na de 'Anschluss' begon men in te zien dat de verkwanseling van Spanje de collectieve veiligheid op fundamentele wijze in gevaar bracht. Vanaf dat moment werd afstand genomen van de beleidslijn van de twee democratische grootmachten. Pogingen om, bij voorbeeld middels de SA1, pressie uit te oefenen op de verschillende regeringen en zo een andere houding ten opzichte van Spanje te bewerkstelligen, waren toen echter al niet meer aan de orde. De SA1 was, mede dank zij de Nederlandse inspanningen, in de voorafgaande jaren gereduceerd tot een machteloze organisatie.

Al vrij vroeg in de jaren dertig had de partijleiding besloten dat het fascisme in de allereerste plaats in eigen land bestreden moest worden. Deze op zich niet onjuiste constatering werd onvereenigbaar geacht met al te krachtige steun voor de Spaanse republiek. Die zou immers het beoogde samenwerkingsverband met de katholieken in gevaar brengen, terwijl juist zo'n coalitie volgens de SDAP het meest effectief aan de NSB weerstand kon bieden. De halfslachtige houding van de partijleiding die hiervan het gevolg was, werd nergens duidelijker gedemonstreerd dan bij de verwickelingen rond de inzamelingen. Aanvankelijk wilde de partij niet meer dan een minimaal gebaar maken, zo minimaal dat hopelijk niemand buiten de eigen kring het zou zien. Pas na de verkiezingen van 1937 ontstond ruimte voor wat grotere acties. Bij de leden was deze gang van zaken niet altijd even populair. Zelfs bestuurder Stokvis gaf in 1939 toe dat hij, bij gebrek aan activiteiten uit eigen kring, met enige regelmaat geld had gegeven via groeperingen die van communistische smetten niet geheel vrij waren. Hij kende veel anderen die hetzelfde deden.⁴³ Van een georganiseerde oppositie tegen het beleid was echter geen sprake. De linkervleugel was al in 1932 uit de partij verdwenen, een nieuwe was sindsdien niet ontstaan. Het bleef zodoende bij individuele uitingen van ongenoegen.

Uiteindelijk heeft de burgeroorlog in de Nederlandse poli-

tiek geen rol van betekenis gespeeld. Toen de SDAP in het na-jaar van 1939 eindelijk twee ministersposten veroverde, waren de naar aanleiding van Spanje met de katholieken uitgewisselde onvriendelijkheden al lang weer vergeten.

Noten

(Verwijzingen naar *Het Volk* zijn uitsluitend opgenomen als deze niet uit de tekst kunnen worden afgelezen. In alle gevallen betreft het de avondeditie van de krant.)

1—Dit artikel is een ingedamppte versie van mijn gelijknamige doctoraalscriptie (gestencild, Utrecht 1980), ter inzage bij de Wiardi Beckman Stichting en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

2—Zie het belangwekkend artikel van Ad Knotter, 'Sociaal-demokratische opvattingen van loon en loonstrijd (1918-1940)', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 17, 1980, 3-44.

3—J.C.H. Blom, *De Muiterij op de Zeven Provinciën; reacties en gevolgen in Nederland* (Bussum 1975), in het bijzonder 155-196.

4—Johan S. Wijne, 'Op weg naar de Partij van de Arbeid. Het beginselprogramma van de SDAP in 1937 en het streven naar een democratisch-socialistische volkspartij', in: *Het Vierde Jaarboek voor het Democratisch Socialisme* (Amsterdam 1983), 148-175.

5—Aan het verloop van de Spaanse burgeroorlog zelf wordt hier verder geen aandacht geschonken. Men leze H. Thomas, *The Spanish Civil War* (Harmondsworth-Pelican 1977³).

6—*Het Volk*, 3 april 1936.

7—SAI-archief (IISG Amsterdam) 479/2-3, *Het Volk*, 29 juli 1936.

8—*Het Volk*, 26 augustus 1936.

9—Notulen partijbestuur 5 september 1936, SDAP-archief (IISG Amsterdam) 4268.

10—Idem.

11—*De Tribune*, 16 en 18 augustus 1936. *Het Volk* maakte van deze briefwisseling geen melding.

12—Zie voor een korte uiteenzetting van de communistische opvattingen Margreet Braams, Eddy Ribbink, Ad Zwaga (red.), *Nederland en de Spaanse Burgeroorlog* (Utrechtse Historische Cahiers, 1982, 3/1), 56-59.

13—*Volkskrant*, 14 augustus 1936. Zie ook M. Braams etc. (vorige noot), 31-35.

14—*Het Volk*, 14 augustus 1936.

15—*Het Volk*, 4 september 1936.

16—*Ons Woord over Spanje* (z. pl. 1936), 7-8 (aanwezig bij IISG Amsterdam).

17—J. W. Albarda, 'Over politiek: het valse dilemma', in: *De Socialistische Gids*, september 1936. *Vrijheid Arbeid Brood*, 12 september 1936.

18—Verslag van het 43e Congres der SDAP, 1937, 6, 11, 14, 18, 20, 34-36; zie ook SAI-archief 2763 C/36-41 en 2763 E/18-23, 49.

19—Resolutie in Beschrijvingsbrief voor het 44e Congres der SDAP, 1938, 139-140. Motie van Deense, Noorse, Zweedse en Finse partijen in SAI-archief 933/4. Er is geen verslag van de conferentie in het SAI-archief.

20—Handelingen Tweede Kamer 1936-1937, 19 maart 1937, 2103.

21—*Het Volk*, 28 en 30 maart 1937, 3 en 10 mei 1937, *Volkskrant*, 11 mei 1937.

22—*Vrijheid Arbeid Brood*, 8 mei 1937. Voor oplage en verspreiding: notulen partijbestuur 3 juli 1937, bijlage 11, 7, 9, SDAP-archief 4270.

23—Notulen partijbestuur 3 juli 1937, SDAP-archief 4270. Ook J. W. Albarda, 'Over politiek: na de verkiezingen', in: *De Socialistische Gids*, juni 1937.

24—*Het Volk*, 31 mei 1937.

25—Zie Beschrijvingsbrief voor het 44e Congres der SDAP, 1938, 141-142.

- 26—*Het Volk*, 16 en 17 juni 1937.
- 27—Zie briefwisseling in SAI-archief 490/3-4, 7-8.
- 28—*Het Volk*, 3 juli 1937. Deze afspraak ontbrak opvallend genoeg in de over dit punt verder zo uitvoerige Beschrijvingsbrief (zie noot 25).
- 29—Notulen partijbestuur 20 juli 1937, SDAP-archief 4270.
- 30—Notulen partijbestuur 3 juli 1937, SDAP-archief 4270.
- 31—Zie Bart van Heerikhuizen, 'W.A. Bongers', in: *Het Vierde Jaarboek voor het Democratisch Socialisme* (Amsterdam 1983), 114-146.
- 32—*Het Volk*, 21 en 22 september 1937.
- 33—*Het Volk*, 23 en 24 september, 4 oktober 1937.
- 34—Handelingen Tweede Kamer 1937-1938, 30 november 1937, 498.
- 35—Handelingen Eerste Kamer 1937-1938, 2 maart 1938, 381-388.
- 36—*Het Volk*, 17 maart 1938.
- 37—Verslag van het 44e Congres der SDAP, 1938, 6.
- 38—*Het Volk*, 19, 20 en 22 september en 3 oktober 1938.
- 39—Em. van Loggem, 'Barcelona gevallen', in: *Socialisme en Democratie*, juni 1939.
- 40—Zie bij voorbeeld *Het Volk*, 28 oktober 1937.
- 41—T. van Loosbroek kent mijns inziens aan het pacifisme in deze jaren een te grote rol toe; zie 'De SDAP en de Socialistische Arbeiders Internationale in de Jaren Dertig', in: J. Giele e.a. (red.), *Jaarboek voor de Geschiedenis van Socialisme en Arbeidersbeweging in Nederland, 1977* (Nijmegen 1977).
- 42—*Volkscrant*, 13 maart 1937.
- 43—Notulen partijbestuur 4 februari 1939, SDAP-archief 4271.

Profiel

George van den Bergh, 1890-1966

Inleiding

De betekenis van George van den Bergh voor de sociaal-democratie ligt in het verbindingsstreepje tussen deze twee begrippen. Zijn leven stond in het teken van de strijd voor de democratie, vanuit de overtuiging dat werkelijke democratie slechts mogelijk is door het socialisme. De verschillen van opvatting met de SDAP, die zich in zijn politieke en wetenschappelijke loopbaan hebben voorgedaan, zijn terug te voeren op zijn vaste overtuiging, dat het socialisme slechts middel kan zijn, en de democratie het doel is. Hij vond dat de SDAP een tweeslachtige houding had tegenover de democratie: 'Indien de SDAP zich tot een werkelijk demokratiese en werkelijk socialistiese partij weet te ontwikkelen, is de democratie in Nederland veilig.'¹

De sleutel voor werkelijk socialisme lag in zijn opvatting in een doelbewust socialisatieprogram. Vele van zijn opvattingen zijn niet van actualiteit gespeend. Dat geldt ook voor zijn stellingname tegen de ondermijning van de democratie door partijen die, in de woorden van zijn goede vriend W. A. Bongers, de massa op de kinderlijkste wijze verheerlijken om haar daarna aan het brutaalste despotisme ten prooi te laten vallen.²

Hoewel Van den Bergh zich na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde tot een hoogleraar van grote reputatie en tot astronoom en uitvinder met een grote populariteit, zijn voor de sociaal-democratische beweging zijn vooroorlogse werkzaamheden het meest van belang. Daarop ligt in dit artikel dan ook de nadruk.

Van fabrikantenzoon tot sociaal-democraat

George van den Bergh werd op 25 april 1890 in Oss geboren als zoon van de margarinefabrikant Samuel van den Bergh. Na een conflict met de plaatselijke autoriteiten over de aanleg van een kanaal bracht Van den Bergh de fabriek naar Rotterdam over. Zo kwam de familie in 1891 in de Maasstad terecht. Er waren ook andere overwegingen geweest voor de verhuizing: 'hier heerschte een groote, ruime opvatting van zaken, in tegenstelling met de bekrompenheid en kleinzieligheid van Brabant. Hier konden wij onzen kinderen een goede opvoeding geven en zelf deelnemen aan het publieke leven, waarvan wij in Brabant ten eenenmale uitgesloten waren gebleven.'³ Vanaf dat moment, tot aan de dag van vandaag, komt men de naam Van den Bergh regelmatig tegen in vertegenwoordigende organen. Samuel van den Bergh werd in 1905 lid van de Tweede Kamer voor de Liberale Unie, tegelijkertijd met zijn broer Zadok, die voor de Vrijzinnig Democratische Bond in het parlement werd gekozen.

Als oudste zoon was George bestemd voor een loopbaan in het bedrijf. Daarom ging hij, na het gymnasium in Rotterdam doorlopen te hebben, in Amsterdam scheikunde studeren. Na een jaar stapte hij echter over naar de studie der rechtswetenschappen. Volgens mr. P.J. Oud 'omdat de studie der maatschappelijke vraagstukken groote aantrekkingskracht oefende'.⁴ In die tijd koos hij ook voor het socialisme. W.H. Vliegen zegt daarover: 'Reeds in zijn studententijd kwam hij door den omgang met socialistische vrienden, door lektuur en door het bijwonen van lezingen, waarvan die van mevrouw H. Roland Holst grooten invloed oefenden, tot de sociaal-democratie.'⁵ Op drieëntwintigjarige leeftijd werd hij lid van de SDAP. In 1914 werd hij secretaris van de afdeling Amsterdam v en spoedig daarna bestuurslid van de Amsterdamse federatie. Het familiekapitaal stelde hem in staat zich geheel toe te leggen op wetenschap en politiek. In 1915 promoveerde hij tot doctor in

de rechtswetenschappen, op stellingen. Hij werd nu ook regelmatig voor partijcommissies gevraagd. Zo werkte hij mee aan het Socialisatierapport (1920) en was hij lid van onder andere de commissies voor het politiek systeem (1921), bedrijfsorganisatie en medezeggenschap (1923), nieuwe organen (1931), staatkundig stelsel (1935), Plan van de Arbeid (1935) en van de herzieningscommissie (1933). Hij schreef regelmatig in de partijpers en vervulde talloze spreekbeurten voor het Instituut voor Arbeidersontwikkeling. Hij vestigde in die tijd ook zijn naam als deskundige op het gebied van kiesrechtkwesities. Op 30 mei 1923 werd hij gekozen tot lid van de Amsterdamse gemeenteraad. Hij bleef dit tot 1 juli 1932. Van 15 september 1925 tot 8 mei 1933 was hij tevens lid van de Tweede Kamer.

Kort nadat het rapport van de SDAP-NVV-commissie bedrijfsorganisatie en medezeggenschap, waarvan hij lid was geweest, was verschenen, promoveerde Van den Bergh op 11 juli 1924 voor de tweede maal, nu tot doctor in de staatswetenschappen. Zijn proefschrift over de medezeggenschap der arbeiders in de particuliere onderneming⁶ was belangwekkend en de promotie werd door velen uit de partij en de vakbeweging bijgewoond. Ook alle wethouders en veel raadsleden waren erbij aanwezig. Het Rotterdamse *Voorwaarts* prees Van den Bergh als 'een van de weinige begaafde intellectueelen zijner generatie, die hun gaven en hun werkkraft geheel in dienst van de arbeidersbeweging hebben gesteld'. Van den Bergh was, sinds het SDAP-NVV-rapport, bij nadere overweging tot de overtuiging gekomen, dat men aan de arbeiders in de particuliere onderneming ten aanzien van de leiding slechts raadgevende medezeggenschap zou moeten geven. Op het gebied van de arbeidsvoorwaarden evenwel zouden zij medebeslissingsrecht moeten krijgen. Volgens een door hem opgesteld wetsontwerp op de ondernemingsraden zou in iedere onderneming met minstens tien werknemers een ondernemingsraad verplicht zijn. Deze zou een ondernemingsovereenkomst sluiten met de

werkgever over al die zaken die niet in de collectieve arbeids-overeenkomst geregeld konden worden. Van den Bergh beschouwde de medezeggenschap in de particuliere onderneming geenszins als een eerste stap naar het door hem gewenste gemeenschapsbedrijf. In zekere zin vond hij die medezeggenschap zelfs 'een maatschappelijk kwaad'. De particuliere onderneming is immers niet gericht op het algemeen belang, maar op het maken van winst die de gemeenschap op zal moeten brengen. Aangezien de arbeiders bij meer winst een hoger loon zullen verwachten, is het belang van de onderneming ook het hunne. Op die wijze wordt het gemeenschapselement in de onderneming allesbehalve versterkt. Toch meende hij dat de arbeiders uiteindelijk tot het bewustzijn zouden komen dat zij ook verbruikers zijn, dat de voortbrenging slechts middel is en het verbruik doel. De sterke benadrukking van het socialisme als consumenten-socialisme, in plaats van het door het marxisme geïnspireerde producenten-socialisme, zal men in zijn verdere politieke leven regelmatig tegenkomen. Het was de vrucht van zijn werk in de Socialisatiecommissie.

Met de aflevering van zijn proefschrift was de naam van George van den Bergh definitief gevestigd.

In gemeenteraad en Tweede Kamer

In 1923 was Van den Bergh lid geworden van de gemeenteraad. Enige maanden eerder was hij gekozen tot voorzitter van de Nationale Woningraad. Hij was dan ook zeer actief op het gebied van de volkshuisvesting. Hij was ook lid van onder andere de Gezondheidscommissie (waarin tevens vraagstukken op het gebied van de volkshuisvesting werden behandeld), de kunstcommissie en verschillende tijdelijke commissies. Toen hij in 1925 tevens lid van de Tweede Kamer werd kreeg hij de gelegenheid op twee bestuurlijke niveaus gestalte te geven aan zijn oplossingen voor maatschappelijke problemen. Die wisselwerking kwam onder meer tot uitdrukking in zijn

werkzaamheden op het gebied van de woekerbestrijding. Vooral na de Eerste Wereldoorlog was er sprake van een enorme groei van de geldschietbedrijven. In Amsterdam waren een paar honderd van deze bedrijven die op zeer oneerzame wijze te werk gingen. Er werden leningsovereenkomsten gesloten op zeer eenzijdige voorwaarden tegen extreem hoge rente. In dag- en weekbladen trof men de vaak misleidende advertenties van de woekeraars aan die hun slachtoffers ronselden onder de personen, waarvan zij wisten dat zij in financiële moeilijkheden verkeerden.

In een aantal gemeenten nam men het initiatief om iets tegen de woeker te ondernemen. In Amsterdam werd Van den Bergh voorzitter van een commissie die met het voorstel kwam een verordening vast te stellen waarin de geldschietbedrijven werden verboden, behoudens vergunning van B & W. Bovendien werd voorgesteld een stichting in het leven te roepen die, tegen redelijke rente, leningen zou verstrekken aan 'fatsoenlike mensen, die in tijdelijke geldnood verkeren'.

Het stond echter vast dat men de woeker niet alleen kon bestrijden door plaatselijke maatregelen. In een preadvies voor de Vereeniging voor Armenzorg en Weldadigheid te Amsterdam gaf Van den Bergh in 1926 aan welke, vooral wettelijke, maatregelen op rijksniveau getroffen zouden moeten worden. Hij bepleitte een samenstel van wettelijke bepalingen: preventieve en repressieve, strafrechtelijke en civielrechtelijke. Daarbij beseftte hij terdege 'dat deze vorm van bestrijding steeds iets halfslachtigs moet hebben. Zij bekommert zich niet om oorzaken, maar ziet slechts verschijnselen. Zij bestrijdt deze verschijnselen, zonder de oorzaken aan te tasten.'⁷

Toch vond hij dit, naast de bestrijding van de oorzaken, van groot belang: 'het zal in de bestrijding van dit vreeselijk kwaad een krachtig wapen zijn.'⁸ Toen de minister van Justitie in 1926 duidelijk maakte niet met wetsvoorstellen te zullen komen, nam Van den Bergh daartoe het initiatief. Zijn ontwerp-geldschietwet werd op 30 april 1929 ingediend en op 4 juni

1931 door de Tweede Kamer aangenomen.⁹ Deze wet is pas in 1976 ingetrokken toen zij werd vervangen door de wet op het consumptief geldkrediet. Stond de geldschieterswet in het teken van de woekerbestrijding, mede door haar werking kwam het consumptief geldkrediet in normaal vaarwater.

W. Schoonderbeek formuleerde dit aldus: 'De woeker is de metgezel van de armoede; het consumptief krediet is de metgezel van de loontrekkende die zich aan de armoede heeft ontworsteld.'¹⁰

In de Amsterdamse gemeenteraad diende Van den Bergh een nota in wanneer hij zijn mening met nadruk aan raad en college wilde voorleggen. Dit was onder meer het geval rond de oplossing van het Rokin-vraagstuk. Van den Bergh was een verklaard tegenstander van demping van het water omdat dit zou leiden tot 'een leelijken boulevard, zoals men ze overal ter wereld vinden kan'. Zijn pogingen waren tevergeefs, zoals door Roegholt¹¹ en Jansen en Rogier¹² uitvoerig is verhaald.

Meer succes leek hij te hebben in de Paleis-Raadhuiskwestie. In 1814 had de raad van Amsterdam het Paleis op de Dam in bruikleen gegeven aan de koning. Sinds het begin van de twintigste eeuw sprak men nu over de vraag of het gebouw geschikt gemaakt zou kunnen worden als stadhuis. In 1922 besliste de raad dat het gebouw niet voldeed aan de eisen die men aan een raadhuis zou moeten stellen, maar dat het — naast een modern raadhuis — toch aan tal van gemeentelijke behoeften zou kunnen voldoen. Na dat besluit gebeurde er niets. Tot Van den Bergh op 28 januari 1926 het opzienbarende voorstel indiende 'het bruikleen van het voormalig Raadhuis op den Dam te beëindigen, en wel tegen den 1en Januari 1930'.¹³ Het Paleis zou als representatief stadhuis dienst kunnen doen en gecombineerd kunnen worden met het verblijf voor het staats-hoofd gedurende het jaarlijkse bezoek aan Amsterdam. Wanneer men dan tevens het gebouw aan het Prinsenhof zou verbouwen zou een geheel nieuw stadhuis voorlopig niet meer

nodig zijn. De grote winst van deze opzet: 'de schijndoode steenklomp van thans zal in volle luister herleven', zo meende Van den Bergh.

Eerst vijf jaar later brachten B & W een preadvies uit over dit voorstel.¹⁴ Het college was in overleg getreden met de regering. Men had overeenstemming bereikt over overdracht van het Paleis aan het Rijk. Als tegenprestatie bood het Rijk de gemeente 'een passend Raadhuis voor het nieuwe Amsterdam' aan, waarvan de stichtingskosten werden geraamd op ongeveer 15 miljoen gulden. Dit nieuwe stadhuis zou gebouwd worden op de plaats waar het Paleis voor Volksvlijt had gestaan. De wethouders De Miranda en Kropman stelden in een minderheidsnota, het niet juist te vinden dat het Paleis het voorwerp werd van een daad van koopmanschap.¹⁵ Van den Bergh diende het voorstel in een commissie te laten onderzoeken 'in hoeverre het Paleis-Raadhuis voor gemeentelijke doeleinden bruikbaar is te maken'.¹⁶

Hoewel verschillende raadsleden bezwaar hadden tegen het feit dat dit voorstel weer tot uitstel van de beslissing zou leiden en burgemeester De Vlucht, die zich erg had ingespannen voor het akkoord met de regering, met klem op een beslissing aandrong, ook gezien de zorgwekkende financiële situatie van de komende jaren, was Van den Bergh onvermurwbaar. De raad kon pas beslissen 'wanneer alle gegevens voor een juist en objectief besluit voorhanden zijn'.¹⁷

De tegenstellingen liepen dwars door de partijen heen. Het voorstel Van den Bergh werd ten slotte met 23 tegen 19 stemmen aangenomen. De ingestelde commissie-Wibaut kwam later tot het oordeel 'ongeschikt voor de huisvesting van een modern gemeentebestuur'.¹⁸ In 1935, toen Van den Bergh de raad inmiddels had verlaten, nam deze met algemene stemmen het voorstel aan om het Paleis over te dragen. Het bedrag, dat de regering had aangeboden voor het nieuwe stadhuis, was inmiddels wel geslonken tot 10 miljoen. Op de plaats van het Paleis voor Volksvlijt verrees later de Nederlandse Bank. Het

nieuwe stadhuis zou, in combinatie met de opera, uiteindelijk gebouwd worden op het terrein aan de Amstel bij het Waterlooplein. Het Paleis op de Dam bleef echter, zoals Roegholt terecht opmerkt, 'een dood bezit, een ongebruikte steenklomp, een raar, groot ding in het hart van de stad'.¹⁹

Hoewel Van den Berghs voorstel het bruikleen van het Paleis op te zeggen nu niet direct overkwam als een daad van grote vriendschap jegens de gebruiker, was hij op opportunistische gronden een voorstander van de monarchie. Hij meende, dat de sociaal-democratie in een parlementaire monarchie sterker staat dan in een republiek 'omdat tal van psychologische factoren (traditie, gehechtheid aan het koningshuis, trouw van het leger aan de koning) dan het gezag van de socialistische regering versterken'.²⁰

In de Tweede Kamer trokken vooral zijn activiteiten op het gebied van het kiesrecht de aandacht. In 1933 diende hij bij de wijziging van de Kieswet een amendement in ter bestrijding van de dwergpartijtjes. Door die 'volkomen kansloze partijtjes en groepjes' gaan veel stemmen verloren (volgens Van den Bergh zo'n 5 procent).²¹ Daardoor stijgt het aantal overschotzetels. Daarom stelde hij een voorverkiezing voor die aan de eigenlijke verkiezingen vooraf zou gaan en waaraan 1/10 van de kiesgerechtigden, die door het lot zouden worden aangewezen, zou deelnemen. Een lijst die minder dan tweeduizend stemmen haalde zou dan afvallen voor de verkiezingen. Zijn voorstel bestreed aldus niet de kleine partijen, maar alleen de partijen die onvoldoende stemmen zouden krijgen om een zetel te veroveren. Van alle kanten werd hij geprezen voor zijn knappe vondst, maar er was toch geen meerderheid voor te vinden. Daarom trok hij het voorstel in. Wel werd door aanvaarding van een ander amendement van zijn hand bij diezelfde gelegenheid het systeem van de grootste overschotten vervangen door dat van de grootste gemiddelden, het systeem D'Hondt, dat nog steeds van kracht is.

In de Tweede Kamer werd Van den Bergh vaak geraadpleegd, en niet alleen door partijgenoten, bij het opstellen van amendementen die technische wetskennis vereisten.

In conflict met de SDAP

Een voor de verdere loopbaan van Van den Bergh beslissende kwestie vormde het loonconflict in de jaren dertig. In november 1931 diende de regering een wetsontwerp in dat de uitkering uit het Gemeentefonds kortte met een bedrag ter hoogte van 3% van de gemeentelijke salarissen, tenzij de gemeenten zelf de salarissen zouden korten met 3%. Het was een geraffineerd wetsontwerp, omdat de gemeenten bij korting van de salarissen dubbel voordeel zouden hebben. In verschillende gemeenten zouden dan ook problemen ontstaan; nog vóór de jaarwisseling werden de Rotterdamse SDAP-wethouders door hun eigen partij tot aftreden gedwongen nadat zij met loonsverlaging akkoord waren gegaan. Tijdens de Partijraad van 14 februari 1932 bepleitte J. F. Ankersmit, hoofdredacteur van *Het Volk*, onmiddellijke doorvoering van de korting door de gemeentebesturen na aanvaarding van het wetsontwerp door de Tweede Kamer. Zo zou de regeringsdwang voor iedereen zichtbaar zijn. Hij kreeg echter weinig bijval. Men wilde geen medewerking aan loonsverlaging.²²

Op initiatief van Van den Bergh had de raad van Amsterdam met algemene stemmen adhesie betuigd aan een protest van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. 'De gemeenten moeten vernederd worden; zij moeten onder het juk door!'²³ Zo had Van den Bergh het wetsontwerp verklaard. In de raadsfractie was aanvankelijk een meerderheid voor behandeling van kortingsvoorstellen in het 'Georganiseerd Overleg' met de ambtenarenbonden. Nadat de federatie Amsterdam van de SDAP zich daartegen had uitgesproken veranderde de meerderheid van standpunt. Desondanks werden de voorstellen toch aan de orde gesteld. De ambtenaren en politie stem-

den in met de korting. De gemeentewerklieden verwierpen de voorstellen. Van den Bergh verzette zich vervolgens namens de fractie tegen het voorstel van B & W om in te grijpen in de overeenkomst met de werklieden. Toen de raad het voorstel van B & W vervolgens verwierp stelde Van den Bergh voor om de regeling voor de ambtenaren en politie te vernietigen omdat er nu sprake was van rechtsongelijkheid, terwijl onder die omstandigheid toch gekort zou worden op de uitkering uit het Gemeentefonds.

Dit voorstel werd door de raad aanvaard, maar vervolgens op 10 mei 1932 door de Kroon vernietigd. Door dit besluit was de rechtsongelijkheid weer hersteld. Een meerderheid van de fractie vond een ingreep in de lonen van de werklieden nu geboden. De fractie besloot echter 's maandags vóór de raad daarover verder te praten. Van den Bergh wist dat de redactie van *Het Volk* het met dit standpunt niet eens was en hij wilde zijn vriend Wiardi Beckman alsnog trachten te overtuigen. Diezelfde avond verscheen in *Het Volk* echter het artikel 'Niet bukken' waarin zeer fel stelling werd genomen tegen de houding van de meerderheid van de fractie. Van den Bergh beschouwde dit 'als deloyaal en als een poging om de fractie te plaatsen voor een fait accompli'.²⁴ Toch besloot de fractie met 8 tegen 4 stemmen dat men vóór de korting zou stemmen. Tevens werd besloten overleg te plegen met de federatievergadering 'onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat het oordeel van de federatievergadering alleen als een advies zou worden beschouwd, niet als een bindende opdracht'.²⁵

Van den Bergh liet dit ook uitdrukkelijk namens de fractie aan de federatievergadering weten. Onder de druk van de omstandigheden waren nu ook de onderlinge verhoudingen gespannen. Dit blijkt duidelijk uit een briefwisseling²⁶ tussen Van den Bergh en zijn fractiegenoot C. Woudenberg. Van den Bergh verweet laatstgenoemde dat deze als tegenleider meende te moeten opereren. Woudenberg antwoordde: 'maar mijn socialistisch geweten doe ik geen geweld aan.' Hij beschuldigde

de fractie ervan steeds naar wegen te zoeken, om ondanks de uitspraken van de federatie, toch aan loonkorting mee te kunnen werken. Dit bracht Van den Bergh tot de uitroep: 'Hoe vuil moet de politiek toch wel zijn, dat ze een rechtschapen mens, als jij, tot de denkbaarheid van zulke onderstellingen brengt.' Beiden overwogen om te bedanken als raadslid. In de fractie kreeg Van den Bergh de opdracht in een artikel in *Het Volk* het standpunt van de fractiemeerderheid te verdedigen. Hij schreef dit in de ik-vorm 'teneinde de meerderheid van de fractie niet te binden'.²⁷

Toen de fractie 's anderendaags weer vergaderde bleek een aantal leden van standpunt te zijn veranderd op grond van het afwijzende federatiebesluit. Er waren nog vijf voorstanders over. Van den Bergh deelde nu mede bereid te zijn onmiddellijk als raadslid te bedanken, aangezien hij vóór zou stemmen. De fractie was daar unaniem tegen; Van den Bergh had volkomen het recht zijn standpunt te blijven verdedigen. In de raadsvergadering van 19 mei 1932²⁸ wees hij er, sprekend namens de minderheid, op dat de raad door het besluit van de Kroon wel gedwongen was de lonen van de werklieden te korten. Bovendien, zo meende hij, zouden anders Gedeputeerde Staten gebruik maken van het nieuwe artikel 126 van de Ambtenarenwet om de korting toch door te voeren. Van den Bergh had zich destijds in de Tweede Kamer fel verzet tegen het scheppen van die mogelijkheid in de wet. Oud vond het verwonderlijk dat daarvoor toen zo weinig belangstelling was en het debat tot Van den Bergh en de minister beperkt was gebleven.²⁹ Nu wilde hij de toepassing van dit artikel voorkomen, omdat het, eenmaal toegepast, vaker gebruikt zou worden en de gemeentelijke autonomie daardoor nog erger aangetast zou worden. Woudenberg wees deze overwegingen af. De ongelijkheid tussen ambtenaren en werklieden was weliswaar ongewenst, maar 'ontstaan door het ingrijpen van een derde'. Bovendien betekende korting door de raad geen redding van de gemeentelijke autonomie. In wezen zou door dit toegeven het artikel toegepast worden.

Uiteindelijk stemden nog drie leden van de fractie voor: Van den Bergh, F. Ossendorp en W. Polak. Hun stemmen waren echter doorslaggevend: de loonkorting werd met 24 tegen 20 stemmen aanvaard. Het federatiebestuur kwam onmiddellijk hierna bijeen en stuurde, zonder met de fractie te hebben overlegd, een motie naar de afdelingen. Daarin werd het gedrag van de drie in strijd met het partijbelang genoemd. In het vervolg zou, volgens deze motie, op een minderheid in de fractie de verplichting rusten, zich naar de meerderheid te voegen. In een bespreking van fractie, federatie, partijbestuur en Arbeiderspers op 27 mei 1932³⁰ deelde Van den Bergh mee deze motie onaanvaardbaar te vinden. Hij wees de stemdwang met kracht af en zei te verwachten dat bij aanvaarding een groot aantal fractieleden zou bedanken. Wethouder, tevens federatievoorzitter, De Miranda noemde dit een 'liberaal standpunt, dat, gezien de ontwikkelingen der parlementaire – en Partijverhoudingen, niet houdbaar zal blijken te zijn'. Het federatiebestuur had zo snel een motie rondgezonden omdat anders 'de zaak heelemaal scheef was gegaan'. Men wilde echter voorkomen dat de drie zouden moeten aftreden. Albarda, lid van het partijbestuur en voorzitter van de Kamerfractie zei, dat de Kamerfractie zo'n motie nooit zou aanvaarden. Hij wenste 'als volwaardig man in de Kamer zijn werk te doen'. Partijbestuurder Matthijssen vond dat Van den Bergh 'als politiek leider volmaakt ongeschikt is'. Van den Bergh wees er van zijn kant op dat, als de hele fractie overeenkomstig de wil van de federatie had gestemd, voor de toekomst zou hebben vastgestaan 'dat de wil van de federatievergadering voor de fractie dwang zou beteekenen'. Daarmee zou men de weg vrijmaken voor fascisme of bolsjewisme.

Aan het einde van deze vergadering werd een persbericht opgesteld waarin het stemgedrag van de drie ernstig werd betreurd. Tevens was gebleken 'dat de duidelijk uitgesproken gezindheid van de massa der Amsterdamsche partij door hen van zeer grote beteekenis geacht werd'. De federatievergadering

die daarna over deze kwestie in beslotenheid vergaderde, aanvaardde de verdediging van Van den Bergh c. s. niet. Hun handelwijze werd afgekeurd en hun werd verzocht ontslag te nemen als raadslid. Op 2 juni 1932 volgde de ontslagbrief: 'aangezien voor ons is komen vast te staan, dat wij ons raadslidmaatschap niet kunnen blijven vervullen zonder in conflict te zijn hetzij enerzijds met de opvattingen van onze Amsterdamsche Partijfederatie, hetzij anderzijds met geweten en belofte, zien wij ons genoodzaakt ontslag te nemen als lid van den Raad.' Op 6 juni 1932 nam ook dr. J. van den Tempel ontslag als raadslid. Hij had het conflict, wegens ziekte, niet direct meegemaakt. In een brief van 27 mei 1932 had hij Van den Bergh echter duidelijk gemaakt achter hem te staan. Het voorstel van het federatiebestuur maakte de vertegenwoordigers immers 'van vertrouwensmannen tot lastdragers'. Van den Tempel vond dat op den duur 'noodlottig worden, zowel voor de democratie als voor het socialisme'.³¹

Het Volk noemde de ontslagbrief van de drie onder de kop 'Onnodige verklaring': 'niet kameraadschappelijk'. Zij hadden moeten volstaan met 'een eenvoudige mededeeling van hun ontslag'. Men onderschatte echter hoe het gebeuren velen had geschokt. Vooraanstaande partijgenoten lieten in het openbaar weten het besluit van de federatie verwerpelijk te vinden. Wibaut, Vliegen, Schaper, Bongers en Albarda schaarden zich achter de drie. Albarda schreef in *Het Volk*: 'Minder dan ooit kunnen wij in dezen tijd, met zijn weergaloos moeilijke problemen, in de openbare lichamen marionetten gebruiken.' Bongers publiceerde in *De Socialistische Gids* een artikel waarin hij Van den Bergh verdedigde door het federatiebesluit te plaatsen in de geest van de tijd waarin men steeds vaker leek in te stemmen met de uitdrukking 'ik dwaal liever met de massa, dan dat ik tegen haar gelijk heb'.³² Hij kondigde aan een boek over dit onderwerp te zullen schrijven. Dit verscheen in 1934 onder de titel *Problemen der democratie*.

Aan De Miranda als federatievoorzitter en Woudenberg als

fractievoorzitter was de taak het gebeurde te verdedigen. Woudenberg wees er in de raad van 9 juni 1932, waarin werd gesproken over het ontslag, op dat de gekozene de beslissing houdt over zijn eigen stemgedrag, maar dat de partij het recht van correctie heeft bij een afwijkende beslissing. De Miranda zei in een rede voor de A J C: 'Nu meer dan ooit moeten leider en partij zoo dicht mogelijk bij elkaar blijven. Alles moet worden ondergeschikt gemaakt aan de eenheid en de solidariteit van de massa.' De opvattingen lagen kortom nogal uiteen.

De nasleep van het conflict

Van den Bergh had er, midden in het conflict, op aangedrongen een commissie te laten onderzoeken hoe de verhouding tussen fractie en federatie geregeld moest worden. Hoewel ook Albarda in de bespreking van 27 mei 1932 bepleitte dat het Partijbestuur zo'n commissie zou instellen, kwam dit onderwerp pas aan de orde in de Herzieningscommissie. Deze commissie moest onderzoeken welke veranderingen in program, besluiten en tactiek van de partij nodig waren in verband met de gewijzigde economische en politieke omstandigheden.³³ Van den Bergh, die secretaris van deze commissie was, zette in een amendement op het, door Albarda geschreven, concept-rapport zijn opvattingen nogeens uiteen. Hij had er geen bezwaar tegen als de partij een uitspraak meegeeft aan de gekozenen, maar die mag niet als een bindende opdracht worden beschouwd. Het is een advies 'dat uiteraard voor de gekozene van grote waarde is en waarvan hij slechts dan afwijkt wanneer ondanks zeer ernstige overweging zijn eigen overtuiging ongeschokt blijft'. De commissie deelde deze opvatting, zoals ook uit het rapport blijkt. Van den Bergh stelde ook voor de volgende tekst op te nemen: 'Zelfs kan zij, als zij meent dat een of meer der gekozenen in strijd gehandeld hebben met de beginselen der partij, dezen uitnodigen hun mandaat neer te leggen.' De commissie bleek echter van mening

dat dit ook mogelijk zou moeten zijn bij verkeerd handelen in een 'gewichtige aangelegenheid'. Uitdrukkelijk merkte de commissie op geen oordeel te willen uitspreken over een aantal recente gevallen van ontslagen van gekozenen: 'over deze vragen lopen de antwoorden ook in de commissie uiteen.'

Na zijn ontslag als raadslid ontving Van den Bergh op 15 februari 1933 een uitnodiging van minister-president Ruys de Beerenbrouck toe te treden tot een staatscommissie-Kan³⁴ die een onderzoek zou moeten instellen naar de mogelijkheid 'door wettelijke of andere van het Rijksgezag uitgaande maatregelen te bevorderen een verlaging der uitgaven van andere publiekrechtelijke lichamen dan het Rijk, hetzij deze verlaging bereikt wordt door versterking van de zeggenschap van toezichthoudende instanties, hetzij door een doelmatiger organisatie en betere taakverdeling tusschen de verschillende publieke lichamen onderling, hetzij door het leggen van een nauwer verband tusschen de arbeidsvoorwaarden van het personeel in dienst dier lichamen, hetzij door een combinatie van twee of meer der voornoemde middelen of op nog andere wijze'.

In deze taakstelling was zo ongeveer alles besloten waartegen de SDAP, Van den Bergh niet uitgezonderd, al die tijd had gestreden! Op 8 maart 1933 liet Van den Bergh niettemin weten bereid te zijn de uitnodiging te aanvaarden. Maar hij verbond er een belangrijke voorwaarde aan, namelijk het recht om door een minderheidsnota afwijkende standpunten te doen blijken. Hij voegde eraan toe: 'Ik hecht aan het recht eventueel een minderheidsnota in te dienen in dit geval te meer waarde, omdat ik tegen sommige der in uw uitnodiging genoemde middelen principiële bedenkingen koester.' De premier deelde de volgende dag mede hiertegen geen bezwaar te hebben. Op 28 maart 1933 liet hij echter weten, dat de commissie niet zou worden ingesteld. Hij volgde daarmee het advies van de eveneens gevraagde ondervoorzitter van de Vereni-

ging van Nederlandse Gemeenten, W.G. A. van Sonsbeeck, die erop had gewezen dat de op handen zijnde Kamerontbinding 'het gezag van de staatscommissie niet ten goede zou komen'.

Het Amsterdamse conflict stond sterk in het teken van de verhouding partij-gekozene. Toch lag er evenzeer een politiek-inhoudelijk meningsverschil aan ten grondslag. Van den Bergh had in de raadsvergadering van 17 november 1931 gezegd dat een uitweg uit de wereldcrisis alleen mogelijk was bij tenminste handhaving van het loonpeil en de sociale maatregelen. Hij zag wel dat men tijdelijk en plaatselijk tot het tegendeel kon worden gedwongen, maar wie zich daar zo lang mogelijk tegen verzette deed 'zijn crisisplicht'. Toch is er reden om aan te nemen, dat hij een korting op de overheidssalarissen niet onjuist achtte nu ook de lonen in het particuliere bedrijf waren gedaald. In een notitie 'Het loon in overheidsdienst', geschreven voor de Herzieningscommissie, onderbouwt hij die gedachte.³⁵ Wanneer er een te grote marge zou zijn tussen het geheel der arbeidsvoorwaarden in gemeentedienst en dat in de particuliere bedrijven heeft dit tot gevolg 'dat practisch uitbreiding van het gemeente-bedrijf, gemeentelijke socialisatie onmogelijk wordt gemaakt. Immers, zulk een socialisatie (groente-, melkbedrijf) zou, bij het bestaan van een te grote marge betekenen: een verhoging van de prijzen van het product, en *dus* een mislukking.'

Volgens hem werd daarom ook steeds geprobeerd socialisatie, het overheidsbedrijf, door de stichting van NV's en stichtingen te ontgaan en bleek het om dezelfde reden steeds onmogelijk te zijn werk in eigen beheer uit te voeren. Het loonvraagstuk maakte iedere uitbreiding van gemeentelijke bemoeïing op dit gebied onmogelijk. Hij voegde daaraan toe: 'Vandaar de hopeloze impasse, waarin onze gemeentepolitiek, ook zonder crisis zou zijn geraakt en waarin zij gedeeltelijk reeds vastgelopen was. De gehele toekomst van het gemeenschapsbedrijf is van een en ander in de allersterkste mate

afhankelijk.' In het loonconflict was dan ook tevens aan de orde de vraag hoever de SDAP bereid was te gaan op de weg van de socialisatie en of zij daarbij bereid was de eisen van de vakbonden, uiteraard geformuleerd ter behartiging van de belangen van de eigen leden, te trotseren. Ook Bongers wees erop dat een te nauw verband tussen partij en vakbeweging om die reden voor de doorvoering van het socialistische strijdpunt bij uitstek, de socialisatie, geen goede zaak was.³⁶

Het conflict in de Amsterdamse federatie had uiteindelijk ook tot gevolg, dat Van den Bergh in 1933 uit de Tweede Kamer verdween. Tijdens de vaststelling van de groslijst werd hij op een onverkiesbare plaats gezet. Die onverkiesbaarheid bleek bij de verkiezingen van 27 april 1933 toen de SDAP, onder invloed van de gebeurtenissen rond de muiterij op 'De Zeven Provinciën' twee zetels verloor. Alom werd het vertrek van Van den Bergh uit de Tweede Kamer betreurd. Het *Algemeen Handelsblad* noemde hem 'een werkelijk *volksvertegenwoordiger* in den allerbesten zin: Hoogst bekwaam, van voorname houding, steeds uit op constructief werken en... onafhankelijk'. Het blad voegde eraan toe: 'Maar vooral dat laatste zal hem wel "den das hebben omgedaan".'

In de jaren daarna is er nog weleens sprake geweest van een mogelijke terugkeer in het parlement. Zo schreef Albarda in 1935 in een brief dat in het Partijbestuur bij de bespreking van de kandidaten voor de Eerste Kamer ook zijn naam was genoemd; 'Het P. B. was echter unaniem van meening, dat jij in 1937 moet behoren tot degenen, die *zeker* in de Tweede Kamer worden gebracht.'³⁷ Door zijn benoeming tot hoogleraar kwam dit echter niet meer aan de orde. Een kandidatuur voor de Eerste Kamer heeft hij ook nooit aanvaard. Zijn loopbaan als actief politicus was ten einde. Binnen de partij bleef hij echter werkzaam in commissies en als voorzitter van het in 1934 opgerichte wetenschappelijk bureau van de SDAP.

De zelfverdediging van de democratie

In 1936 werd Van den Bergh door de raad van Amsterdam benoemd tot hoogleraar in het Nederlands staatsrecht aan de Gemeentelijke Universiteit. Daarmee passeerde hij met 26 tegen 16 stemmen de bekende Groningse hoogleraar Van der Pot, die als eerste op de voordracht stond. Op 28 september 1936 sprak hij zijn intrede uit over de democratische staat en de niet-democratische partijen.³⁸

In de jaren daarvoor had hij zich al eerder met dit vraagstuk beziggehouden. Zo was hij lid geweest van de staatscommissie partiële grondwetsherziening (voorzitter mr. J.A. de Wilde).³⁹ Deze had in zijn eindrapport gesteld: 'Moet de vrijheid van gedachte worden geëerbiedigd, niet alzo iedere vorm, waarin aan de gedachte uitdrukking gegeven wordt. Ieder is vrij in het openbaar een staats- of rechtsorde te verdedigen, gebaseerd op een grondslag, principieel afwijkend van den bestaanden.' Voor de commissie lag de grens bij de onwettigheid van die vorm. Daarom had zij voorgesteld dat een volksvertegenwoordiger door de Raad van State van zijn lidmaatschap vervallen verklaard zou moeten kunnen worden als hij onwettige middelen zou aanprijzen of bevorderen. In een minderheidsnota, van onder meer Van den Bergh, wordt deze redenering aanvaard, maar het middel afgewezen. De indieners wijzen op de reeds bestaande middelen. In de Kamer kan de voorzitter uitingen in strijd met de openbare orde tegengaan. Buiten de Kamer is strafrechtelijke vervolging mogelijk. In dat geval kan het kamerlid zelfs uit het kiesrecht of van de verkiesbaarheid worden ontzet waardoor hij zijn lidmaatschap verliest.

Tijdens het Paascongres van de SDAP in 1936 hield Van den Bergh een grote rede over de democratie, waarin hij stelde het socialisme te zien als middel, de democratie als doel: 'Want voor mij is het socialisme de enige maatschappijvorm, waarin geestelijke vrijheid in volle omvang voor een *ieder* mogelijk

zal zijn, waarin aan een *ieder* gelijke maatschappelijke mogelijkheden tot ontplooiing zijner persoonlijkheid zullen zijn gewaarborgd.⁴⁰ Uit die rede blijkt ook heel duidelijk hoezeer hij onder de indruk was van de ontwikkelingen in Nazi-Duitsland: 'zó afschuwelijk, zó technisch volmaakt [...] heeft de wereld nog nimmer aanschouwd [...]. Nog nimmer zijn leugen en bedrog zozeer tot systeem geworden, nog nooit zijn menselijke vooroordelen en dwalingen zó consequent als grondbeginselen van staatsbeleid aanvaard.' En hij voegde eraan toe: 'Wie als Olympisch kampioen daarvandaan terugkeert, heeft zijn lauweren behaald ten koste van zijn eer.'

In de intreerede bleek Van den Bergh nu 'na veel overpeinzingen en na lang aarzelen' een stap verder te gaan. Hij vond de vraag of de democratie maatregelen mag nemen tegen partijen die de rechtsorde willen veranderen met *onwettige* middelen, niet de kern van het probleem raken. Die partijen 'kunnen niet anders verwachten, dan dat zij door de staat als vijanden worden beschouwd en dienovereenkomstig worden behandeld'. Belangrijker vond hij het probleem van de partijen die met *wettige* middelen hun antidemocratische doel proberen te bereiken. Hij erkende tot voor kort onder de bekoring te zijn geweest van de redenering dat de democratie die vrijheid ook zou moeten respecteren. Maar hij was tot de overtuiging gekomen dat die redenering niet houdbaar is, want het wettige besluit om een einde te maken aan de democratie 'is het enige besluit, dat niet vatbaar is voor de zelfcorrectie der democratie'.

Hij toonde vervolgens aan dat volgens het geldende recht een vereniging die tot doel heeft aanranding of bederf der goede zeden, in strijd is met de openbare orde en daarmee door de rechter verboden zou kunnen worden. Van den Bergh ontzegde geen enkele partij het recht om wijziging van ons bestel na te streven. Hij vond echter een poging tot wijziging van de 'fundamentele zedelijke beginselen' die in een volk leven in strijd met de goede zeden. Daarbij had hij met name

het oog op de godsdienstvrijheid, de vrijheid van overtuiging en de gelijkheid voor de wet. Omdat de niet-democratische partijen deze vrijheden zullen opheffen, als zij de macht krijgen, mag de democratie voor één doel de machtsmiddelen van de dictatuur aanwenden, namelijk ter verdediging tegen de dictatuur. Hoewel dus, naar zijn mening, volgens geldend recht de niet-democratische partijen verboden konden worden wegens strijd met de openbare orde, had hij er bezwaar tegen dat de beslissing daarover in handen was gelegd van de gewone strafrechter en er onvoldoende waarborgen waren voor een strikt onpartijdige beslissing. Daarom moest de Hoge Raad de aangewezen instantie zijn om een partij te verbieden en zouden in een wet op de staatkundige verenigingen de nodige bepalingen moeten worden opgenomen. Met nadruk wees Van den Bergh er aan het slot van zijn betoog op persoonlijk zo'n verbod niet te verlangen. Maar als het nodig is 'zullen wij ons niet alleen met de wapenen van de geest, maar ook met de wettige machtsmiddelen van de Staat tegen de belagers van onze beste goederen verdedigen'.

Zoals verwacht kon worden maakte de rede een storm van reacties los, de meeste in afwijzende zin. In de vakpers waren de oordelen over het algemeen mild. In de dagbladen werden echter heftige politieke polemieken gevoerd. De *NRC* gaf de opvatting van de rechterzijde duidelijk weer: 'Het is wel uiterst vrijmoedig, dat een hoogleraar aan een onzer universiteiten een rede durft te houden waarin hij een andere partij—welke haar fouten ook mogen zijn—op de zwarte lijst der verbodenen wil plaatsen en voorbijziet dat in zijn systeem ook de socialistische partij dient te worden gediskwalificeerd.' Dat was ook het bezwaar van de linkerzijde, waaronder de *SDAP*. De *Vooruit* verwoordde dit als volgt: 'Het verheffen van de "fundamentele zedelijke beginselen" van een volk tot toetssteen omtrent de wettelijke toelaatbaarheid ener partij brengt echter het grote gevaar mede, dat de volksmeerderheid wat haar niet aanstaat als verboden zou beschouwen. Laten

wij nimmer vergeten, dat de sociaal-democratie ook in haar meest fundamentele beginselen nog een minderheid in het volk vormt en zo in naam ener verkeerd begrepen, dwang-zieke democratie geslachtofferd zou kunnen worden.'

Vierentwintig jaar later kwam Van den Bergh in zijn afscheidsrede⁴¹ als hoogleraar nog eens terug op deze rede. Over de onvriendelijke reacties in de pers zei hij: 'Duidelijk bleek, hoe ver de zuurdesem van het fascisme in die dagen reeds in ons goede vaderland was doorgedrongen.' Over de afwijzing door zijn eigen SDAP destijds was hij kort: 'Door de vreselijkste ellende heen zijn de ogen opengegaan.' Men kan achteraf stellen dat de democratieopvatting van Van den Bergh inderdaad een nogal absolute was. Zijn stellingname was evenwel, in het licht van de toen bestaande bedreiging van de democratie in zijn meest absolute vorm, alleszins verdedigbaar.

In en na de oorlog

De familie Van den Bergh was van joodse oorsprong. George van den Bergh gaf daar echter weinig blijk van; hij beschouwde zich vóór alles als Nederlands staatsburger.⁴² Toch was hij in de jaren dertig zeer actief bij de opvang van joodse vluchtelingen. Hij richtte een werkdorp op waar voornamelijk Duitse joodse vluchtelingen een agrarische of ambachtelijke opleiding zouden kunnen volgen. Dit was noodzakelijk met het oog op emigratie naar Palestina of andere landen buiten Europa. In 1933 startte Van den Bergh met de voorbereidende werkzaamheden: er moest grond worden verkregen en geld worden verzameld. Op 3 oktober 1934 werd het werkdorp Nieuwsluis in de Wieringermeer geopend. Het werd beheerd door de Stichting 'Joodsche Arbeid', waarvan Van den Bergh voorzitter was en besloeg zo'n 52 hectare. In de eerste jaren bestond het werkdorp uit ca. 150 personen. Na de 'Reichskristallnacht' van 1938 groeide dit uit tot zo'n 300 personen. Doordat de emigratiemogelijkheden steeds minder werden stagneerde

de doorstroming in het werkdorp. Het werd in maart 1941 uiteindelijk door de Duitsers ontruimd. De geschiedenis van het werkdorp is voortreffelijk beschreven door Stegeman en Vorsteveld.⁴³

Van den Bergh maakte de ontruiming van het werkdorp zelf niet mee. Hij verbleef op dat moment reeds in het gijzelaarskamp Buchenwald.⁴⁴ Nadat de Duitsers in juli 1940 reeds 231 personen, meest Indische verlofgangers, hadden opgepakt als represaille voor de internering van Duitsers in Nederlands-Indië, pakten zij op 7 oktober een tweede groep op. Deze bestond uit 116 mannen, meest vooraanstaande Nederlanders. Van den Bergh werd op 7 oktober 's morgens om kwart voor zeven gearresteerd en overgebracht naar Buchenwald. Het werd hem snel duidelijk waarom hij was opgepakt: 'Wij allen hebben bij de NSB of bij bepaalde vooraanstaande NSB'ers iets op onze kerfstok. Ik bijv. heb een bepaalde intreerede als Hoogleraar gehouden.' Het kamp van de gijzelaars was weliswaar een onderdeel van het concentratiekamp Buchenwald, maar er golden andere regels. De gijzelaars mochten niet mishandeld worden, hoefden niet te werken en mochten pakketten ontvangen. Het kamp kon geïnspecteerd worden door het Rode Kruis. Binnen hun aparte omheining waren zij overdag vrij te doen wat zij wilden. Zo ontstond in het gijzelaarskamp de Buchenwaldse volksuniversiteit. Van den Bergh verzorgde colleges staatsrecht. Hij sprak er ook over het onderwerp van zijn intreerede. Zijn medeslachtoffers van de nazi-praktijken waren enthousiast over zijn beschouwing: 'Daar was men verheugd de dagelijkse overpeinzingen der praktijk geschraagd te weten door een bevattelijke theorie.'

Zelfs kon op 1 mei de gijzelaar W. Drees een rede in het kamp houden, erop wijzend dat dit één der weinige plaatsen in Europa was waar op dat ogenblik het meifeest kon worden gevierd! De gijzelaars mochten alleen in gezelschap van een ss-officier in het eigenlijke concentratiekamp komen voor een bezoek aan het Revier, de ziekenbarakken. Maar vanuit

hun kamp konden zij wel dagelijks gadeslaan wat er in dat kamp gebeurde. Van den Bergh schreef er later over: 'telkens weer zagen wij, en hoorden wij, en vervulde diep medelijden en weemoed ons hart. Daar werd geleden en wij konden niet troosten, daar werd honger geleden en wij mochten niet spijzigen, daar werd onrecht geleden en wij konden niet, althans nòg niet, vergelden.'

De verzorging der zieken was zeer slecht. Zij geschiedde door twee ondeskundige politieke gevangenen. Daardoor stierven veel gijzelaars. Omdat dit de Duitsers, gezien het internationale toezicht, verontrustte, werden steeds meer verzoeken tot ontslag ingewilligd. Uiteindelijk werd het gijzelaarskamp in 1941 opgeheven. Van den Bergh werd reeds op 14 mei 1941 ontslagen en naar Amsterdam overgebracht. Hoewel hij, eenmaal bijgevoed, voorspoedig herstelde, zou hij vele jaren later overvallen worden door een depressie die zijn weerstand ondergroef.

In de vijftien jaren dat Van den Bergh na de Tweede Wereldoorlog hoogleraar was, heeft hij vele artikelen over uiteenlopende onderwerpen geschreven. De belangrijkste daarvan werden in drie bundels 'verzamelde staatsrechtelijke opstellen' gebundeld. Een handboek heeft hij niet geschreven. Dat lag niet in zijn aard, hij wilde snel op gebeurtenissen reageren. Hij was tevens lid van diverse staatscommissies en als deskundige op het gebied van het kiesrecht tevens voorzitter van het Centraal Stembureau. Gezaghebbend waren zijn opvattingen over gemeentelijke autonomie en zelfbestuur. Verplichte studie-stof vormt ook nog steeds het 'Van den Bergh-staat-arrest', waarin Van den Bergh tevergeefs een besluit van de Tweede Kamer over de korting van zijn pensioen als oud-kamerlid probeerde te laten toetsen op zijn grondwettelijke juistheid. Hij heeft ook verschillende malen op overtuigende wijze aangetoond dat er voor het bestaan van een Eerste Kamer geen theoretische verdediging te vinden is.⁴⁵ Maar hij ontdekte:

'ook in dit opzicht is onze kring al te bezadigd geworden; de tijd, dat de eis "afschaffing der Eerste Kamer" als vanzelfsprekend gold voor een goed democraat, ligt ver achter ons.'

Van den Bergh bleek wel een voorstander van referendum en volksinitiatief⁴⁶ en betreurde het dat de sociaal-democratie dit strijdpunt had losgelaten. Hij vond dat in fundamentele aangelegenheden de rechtstreekse democratie haar rechten moet hernemen. In die gevallen zou een *consultatief* referendum van belang kunnen zijn. Wie daartegen was verabsoluteerde de vertegenwoordigende gedachte. Tevens wees hij op 'de grote staatkundig-opvoedende kracht' die van het referendum zou uitgaan. Hij was om dezelfde redenen voorstander van het volksinitiatief. De procedurele gang van zaken rond een referendum of volksinitiatief werkte hij technisch uit in een constructie die enigszins doet denken aan zijn voorstel over de dwergpartijen in de jaren dertig.

Op 2 juli 1960 nam Van den Bergh, zeventig jaar oud, afscheid als hoogleraar.

De uitvinder

Van den Bergh bezat binnen en buiten de partij een grote populariteit door een aantal hobby's. De belangrijkste lagen op het terrein van de astronomie, waarover hij zeer regelmatig in *Het Volk* schreef. In 1934 schreef hij een voortreffelijk boek over de sterrenkunde,⁴⁷ dat vele drukken zou beleven en ook in het buitenland goed werd ontvangen. Voor zijn verdiensten op dit terrein ontving hij onder andere de Zilveren Anjer. Bovendien werd, na zijn dood, een krater op de maan naar hem genoemd. Dit laatste is enigszins pikant in het licht van zijn opvattingen over de ruimtevaart. Op 30 december 1956 zette hij voor de Vara-TV⁴⁸ uiteen dat bemande ruimtevaart, het naar een hemellichaam gaan en weer terugkeren naar de aarde, niet mogelijk was. Men zou er misschien wel kunnen komen, maar de weg terug was onbegaanbaar omdat men enorme

remraketten nodig zou hebben die te zwaar zouden zijn om in de ruimte te brengen. Bovendien wees hij op de grote problemen waarmee de ruimtevaarders, bij voorbeeld op de maan, geconfronteerd zouden worden. Wij zouden beter machines kunnen gebruiken voor waarnemingen in de ruimte en de ruimtevaart over moeten laten 'aan de vaak platte fantasie van goddeels onverantwoordelijke lieden'. De jeugd zou er beter aan doen zich toe te leggen op het werk hier op aarde: 'Er is nog zoveel leed dat moet worden verzacht en er is nog zoveel onrecht, dat moet worden goedgeemaakt. Er is voor de jeugd hier een prachtige taak.'

In het verlengde van zijn astronomische werk lagen zijn activiteiten op het gebied van de klokhervorming. In 1957 zette hij, na al eerder over dit onderwerp te hebben gepubliceerd, zijn definitieve voorstellen uiteen over de 'Euro-klok'.⁴⁹ In heel West-Europa zou een klok moeten worden ingevoerd die van 21 december tot 21 juni iedere dag 50 seconden sneller zou lopen en van 21 juni tot 21 december 50 seconden per dag langzamer. Daardoor zou een tijd ontstaan waarbij men optimaal gebruik zou maken van het zonnelicht. De zomertijd loste dit probleem immers maar zeer ten dele op. De voordelen waren evident: een stijging van de produktiviteit, een besparing op kunstlicht, een verhoogde melkproduktie en een afname van het aantal verkeersongevallen. Belangrijker vond hij echter dat de bevolking gedurende lente en zomer kort na zonsopgang zou opstaan en aan het verslapen van kostelijke daglichturen een einde zou komen. '[De Euro-klok] wil de koele uren van de zomer-ochtendstond voor de arbeid gebruiken en het zwoegen op de hete namiddaguren zoveel mogelijk vermijden. Zij brengt aan de grote meerderheid der werkers van hoofd en hand op iedere Zomerdag de mogelijkheid van een vrije zonnenamiddag te midden der natuur.' Het plan riep veel bijval op, maar de praktische bezwaren bleken te talrijk.

Van den Bergh ontwikkelde ook een druksysteem, dat tot een enorme papierbesparing zou leiden en daarmee, naar zijn

inschatting, tot goedkopere boeken.⁵⁰ Door een tekst geheel in hoofdletters en geheel onder elkaar, dus bijna zonder wit tussen de regels, te zetten zou een ruimtewinst van zo'n 70 procent bereikt kunnen worden. Men zou de tekst dan met behulp van een leesrooster moeten lezen. Hij demonstreerde dit in 1958 door zijn boek over het staatsrecht in tweelingdruk uit te geven, compleet met leesrooster.⁵¹ Door drieling- of zelfs vierlingdruk toe te passen of door met meerdere kleuren en speciale brillen te werken, zouden de besparingen nog groter kunnen zijn. Het idee sloeg, tot zijn grote teleurstelling, niet aan. Men vreesde dat de boeken onleesbaar zouden worden en de papierbesparing door de hogere drukkosten overtroffen zou worden. Al gold voor deze uitvindingen doorgaans wel de karakteristiek 'vernuftig en onpraktisch', zij rechtvaardigden tevens de woorden van A. Pitlo bij het afscheid van Van den Bergh als hoogleraar: 'Het is in zijn grote veelzijdigheid, dat de charme van zijn persoonlijkheid is gelegen.'

Toen Van den Bergh in 1960 met pensioen ging verwachtte iedereen, dat hij een reeks nieuwe werkzaamheden ter hand zou gaan nemen. Hij werd echter spoedig overvallen door de depressie die door zijn verblijf in Buchenwald was veroorzaakt. Hij bracht een aantal jaren door in herstellingsoorden en klinieken. Op 3 oktober 1966 overleed hij in Leiden. Op 7 oktober 1966 werd hij onder grote belangstelling in Westerveld gecremeerd. pvda-voorzitter dr. J. Tans sprak de volgende woorden: 'De keus voor het socialisme was voor Prof. Van den Bergh geen zaak van traditie en milieu, maar sproot voort uit zijn grote sociale bewogenheid. Dit was een moedige daad die bepalend werd voor zijn verdere leven. Hij keerde zich als één der eersten tegen de invloed van de NSB in het Nederlandse Staatsbestel. Als lid van de Tweede Kamer en van de Amsterdamse gemeenteraad stond hij voorop in de politieke strijd. Voor de Partij van de Arbeid zal Prof. Van den Bergh blijven voortleven als één der grootste figuren uit de socialistische beweging.'

Noten

1—Archief Herzieningscommissie, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam.

2—W.A. Bongers, 'Over democratie', *De Socialistische Gids* 1932, pp. 481 e.v.

3—S. van den Bergh Jr., *Het leven van het echtpaar Simon van den Bergh en Elisabeth van der Wielen*, Rotterdam 1907 (heruitgave 1952), p. 79.

4—Mr. P.J. Oud, *Het Jongste Verleden*, deel IV, Assen 1968, p. 281.

5—W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel 3, Amsterdam 1938, pp. 517 e.v.

6—Dr. George van den Bergh, *De medezeggenschap der arbeiders in de partikuliere onderneming*, Amsterdam 1924.

7—Mr. dr. G. van den Bergh, 'De woeker en zijne bestrijding', Geschriften van de Nederlandsche Vereeniging voor Armenzorg en Weldadigheid te Amsterdam, no. XL, Haarlem 1926.

8—Handelingen Tweede Kamer, zitting 1930-1931, p. 2608.

9—Een beschrijving van deze wet is te vinden in: G. van den Bergh, 'Regeling van het Geldschietbedrijf', *De Socialistische Gids* 1931, pp. 504 e.v.

10—Dr. W. Schoonderbeek, 'Consumptief geldkrediet', in: Prof. G.A. van Poelje e.a., *Opstellen aangeboden aan Prof. Mr. Dr. G. van den Bergh*, Alphen aan den Rijn 1960, pp. 230 e.v.

11—Dr. Richter Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw*, deel I, Utrecht/Antwerpen 1976, pp. 69 e.v.

12—Tony Jansen en Jan Rogier, *Kunstbeleid in Amsterdam 1920-1940*, Nijmegen 1983, pp. 159 e.v.

13—Gemeentebblad 1926, afdeling I, no. 78.

14—Gemeentebblad 1931, afdeling I, no. 280.

15—Gemeentebblad 1931, afdeling I, no. 281.

16—Gemeentebblad 1931, afdeling I, no. 564.

17—Gemeentebblad 1931, afdeling 2, no. 1378.

- 18—Zie ook Jansen en Rogier, *op. cit.*, pp. 163 e. v.
- 19—Roegholt, *op. cit.*, p. 67.
- 20—Zie noot 1.
- 21—Handelingen Tweede Kamer, zitting 1933-1934, pp. 1542 e. v.
- 22—Zie ook: Jansen en Rogier, *op. cit.*, pp. 29 e. v. en: H. van Hulst, A. Pleysier en A. Scheffer, *Het Roode Vaandel volgen wij*, 's-Gravenhage 1969, pp. 207 e. v.
- 23—Gemeentebld 1931, afdeling 2, pp. 2288 e. v.
- 24—Archief van de Federatie Amsterdam van de SDAP, no. 502, IISG Amsterdam.
- 25—Idem.
- 26—Idem.
- 27—Idem.
- 28—Gemeentebld 1932, afdeling 2, pp. 920 e. v.
- 29—Oud, *op. cit.*, p. 90.
- 30—Zie noot 24.
- 31—Archief George van den Bergh. Dit archief is in het bezit van mr. R. van den Bergh, Amsterdam.
- 32—Zie noot 2.
- 33—Zie noot 1.
- 34—Archief Ministerraad, inventaris nr. 288, dossier nr. Kabinet M. R., no. 139, Algemeen Rijksarchief, Den Haag.
- 35—Zie noot 1. De betreffende beschouwing werd later ook als artikel gepubliceerd, zie: Mr. dr. G. van den Bergh, 'Enkele lekengedachten over uitbuiting en loon', *De Socialistische Gids* 1935, pp. 665 e. v.
- 36—Zie noot 2.
- 37—Zie noot 31.
- 38—Prof. mr. dr. G. van den Bergh, 'De democratische staat en de niet-democratische partijen', in: *Verzamelde staatsrechtelijke opstellen*, eerste bundel, Alphen aan den Rijn 1955, pp. 1 e. v.
- 39—Verslag van de staatscommissie, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 24 januari 1936, no. 41, aan welke is opgedragen

de voorbereiding van eene partieele herziening van de Grondwet, 's-Gravenhage 1936.

40—Mr. dr. G. van den Bergh, *Democratie, Beginsel en Doel*, Amsterdam 1936.

41—Prof. mr. dr. G. van den Bergh, *De democratische staat en de democratische partijen*, Amsterdam 1960.

42—Hans van den Bergh, 'Prof. G. van den Bergh: vernuftig en onpraktisch', *Het Parool*, 2 februari 1974.

43—Drs. H. B. J. Stegeman en drs. J. P. Vorsteveld, *Het Joodse werkdorp in de Wieringermeer*, Zutphen 1983, p. 37.

44—Zie: Prof. mr. dr. G. van den Bergh en L. J. van Looi, *Tweemaal Buchenwald*, Amsterdam 1945 en dr. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 8, eerste helft, 's-Gravenhage 1978, pp. 160 e.v. en dr. W. Drees, *Een jaar Buchenwald*, Amsterdam 1961, pp. 24 e.v.

45—Zie o.a. prof. mr. dr. G. van den Bergh, 'De Eerste Kamer', in: *Verzamelde staatsrechtelijke opstellen*, eerste bundel, Alphen aan den Rijn 1955, pp. 37 e.v. en 'Bicameralism or unicameralism', in: *Verzamelde staatsrechtelijke opstellen*, derde bundel, Alphen aan den Rijn 1957, pp. 220 e.v.

46—Prof. mr. dr. G. van den Bergh, 'Referendum en Volksinitiatief', in: *Verzamelde staatsrechtelijke opstellen*, derde bundel, Alphen aan den Rijn 1957, pp. 58 e.v.

47—Prof. mr. dr. G. van den Bergh, *Aarde en wereld in ruimte en tijd*, Amsterdam 1960 (achtste druk).

48—De tekst van deze tv-uitzending werd later als brochure uitgebracht onder de titel: Prof. mr. dr. G. van den Bergh, *Ruimtevaart of luchtkasteel*, Amsterdam 1960. Zie ook noot 47.

49—Prof. mr. dr. G. van den Bergh, *De Euro-klok*, Haarlem 1957.

50—Prof. mr. dr. G. van den Bergh, *Hoofdletters, Tweelingen en Meerlingdruk*, Haarlem 1958.

51—Prof. mr. dr. G. van den Bergh, *Hoofdlijnen van het Nederlandse staatsrecht*, Haarlem 1958.

Personenregister

- Abramovitsj, Rafael: 123,
126 v, 134 v, 140
- Adler, Friedrich: 120, 123, 124,
126, 130 v, 136 v, 139, 140,
142, 143, 160, 161
- Albarda, J. W.: 140, 149, 152,
156, 158, 159, 160, 161, 163,
165, 185, 186, 187, 190
- Althoff, A. A. F.: 81, 82, 84 v,
88, 91
- Andersen: 140
- Andeweg, Rudy B.: 10, 11
- Ankersmit, J. F.: 182
- Bank, J.: 80
- Banning, W.: 76, 108
- Barents, J.: 77
- Bauer, Otto: 122, 124, 126,
132 v, 134, 135, 136, 140
- Beel, L. J. M.: 50, 58 v
- Bergh, George van den: 11,
174 vv
- Bergh, Samuel van den: 175
- Bergh, Zadok van den: 175
- Beyen, J. W.: 53
- Bieuwenga: 56
- Blum, Léon: 122, 123, 152 v
- Bonger, W. A.: 162, 164, 165,
174, 186, 190
- Bos, D.: 41
- Braunthal, Julius: 137
- Brouckère, Louis de: 123, 142,
160 v
- Brugmans, H.: 102, 106
- Burger, J. A.: 51, 54 vv, 58, 60,
64 v
- Cachin, Marcel: 140
- Carmiggelt, S.: 98
- Chamberlain, Neville: 163 v
- Colijn, H.: 42, 164
- Dam, Marcel van: 63
- Dan, Fjodor: 122 v
- Daudt, H.: 44 vv, 60 v, 67
- Deckers, L. N.: 43
- D'Hondt: 181
- Doorn, van: 55
- Drees, W.: 49, 50, 51, 53 vv, 100,
101, 195
- Dijkman: 30
- Engels, Friedrich: 101
- Fedenko, Panas: 139
- Gerrits, André: 8, 11
- Gillies: 140
- Goedhart, Frans: 9, 74, 78 vv,
89, 90, 91, 92 vv, 102, 103,
104 v, 106 vv, 112
- Goedhuys, W.: 85

- Goes van Naters, M. van der: 48vv
 Grimm, Robert: 122, 136
 Groot, C. H. de: 97, 98
- Haveman, B. W.: 76, 77
 Heuvel, Ien van den: 65
 Heuven Goedhart, G. J. van: 98, 99, 102, 104
 Hillebrand, Ron: 10, 11
 Hitler, Adolf: 122, 139, 150
 Hofstra, S.: 53, 55, 57
- Jansen, Tony: 179
 Jong, J. J. de: 27, 30
- Kadt, J. de: 84, 85
 Kann, M.: 82, 86, 89
 Kautsky, Karl: 122, 133v
 Keizer, Madelon de: 9, 11
 Kemenade, J. van: 67
 Kerkmeester, H. J.: 85
 Kleffens, E. N. van: 91
 Koejemans, A. J.: 104
 Kort, de: 59
 Kropman: 180
 Kupers, E.: 152
- Largo Caballero, Francisco: 151
 Lenin, V. I.: 125, 139
 Liefstinck, P.: 27, 97
 Louw, André van der: 62
 Lucas: 57
- Maas, P. F.: 57, 60
 MacDonald, J. Ramsay: 127
 Machiavelli: 130
 Marchant, H. P.: 43
- Marx, Karl: 101
 Matthijsen: 185
 Megchelen, P. J. van: 86
 Meijer, J.: 97, 98, 99, 102, 104
 Miranda, de: 180, 185, 186
 Mussolini, B.: 139
- Nenni, Pietro: 122, 136, 138
 Nolens, W. H.: 43, 45
 Norden, W. van: 97, 98, 99, 102, 104
 Nunes Vaz, J.: 82, 85, 86, 89, 94vv, 98, 103
- Ossendorp, F.: 185
 Oud, P. J.: 50, 58, 175, 184
 Overbeek, G. P. J. van: 85
- Pans, Ralph: 11
 Pitlo, A.: 199
 Polak, W.: 185
 Pot, C. W. van der: 191
 Prak, Maarten: 11
- Quay, J. de: 59
- Randwijk, H. M. van: 98, 108
 Reinalda, M. A.: 88
 Reve sr., G. van het: 104
 Roegholt, R.: 179, 181
 Rogier, Jan: 179
 Roland Holst-van der Schalk, H.: 175
 Romein, Jan: 103, 106, 108, 110
 Romme, G. P. M.: 48v, 51, 52, 53vv
 Roode, Jan de: 162v
 Roosevelt, F. D.: 97

- Rosenthal, U.: 23
Rost van Tonningen, M.M.:
 87
Ruitenbeek, H.M.: 77, 80, 112
Ruppert, J.: 64
Ruygers, G.: 77
Ruys de Beerenbrouck,
 C. J.M.: 188
- Sassen-Romme, S.: 52
Schaik, J. R. H. van: 50, 51
Schaper, J. H. A.: 186
Schermerhorn, W.: 25, 76, 78,
 102
Schmelzer, W. K. N.: 45, 60, 61,
 68
Schmidt, P. J.: 83, 85, 102
Schokking, W. F.: 50
Scholten, J. N.: 30
Schoonderbeek, W.: 179
Smit, J.: 32
Sneevliet, H.: 83, 85
Sonsbeeck, W. A. van: 189
Stalin, J. V.: 103, 122, 139
Steenberghe, M. P. L.: 51
Stikker, D. U.: 50, 51
Stokvis, J. E.: 161, 168
Suurhoff, J.: 55 v, 102, 107
- Tans, J.: 199
Tas, S.: 78, 80, 85
Tempel, J. van den: 186
Thomassen, W.: 80, 109
Thorez, Maurice: 140
Thijn, Ed. van: 61, 65, 66
Tilanus, H. W.: 50
Tinbergen, J.: 97, 99
Toxopeus, E.: 59
- Troelstra, P. J.: 41, 42, 149
Tromp, B.: 68
- Uyl, J. M. den: 11, 14 vv, 63, 66,
 68
- Vandervelde, Emile: 123, 140
Veen, Y. G. van der: 85
Verwey-Jonker, Hilda: 32, 108
Visser, Anneke: 11
Vliegen, W. H.: 161, 175, 186
Vlugt, de: 180
Vondeling, A.: 56, 60
Vonk: 50
Vorrink, J. J.: 51, 81, 82, 86 vv,
 91, 92 vv, 96 v, 100, 108, 158,
 161, 164, 165
Vos, H.: 99, 100
Voskuil, K.: 75
- Wagenaar, G.: 104
Walsum, G. E. van: 76, 77, 78 v
Warendorf, J. C. S.: 82, 86, 89,
 90, 94, 96 v
Wels, Otto: 127, 140
Welter, Ch. J. I. M.: 48
Wiardi Beckman, H. B.: 83, 85,
 86 vv, 91, 92, 94, 183
Wibaut, F. M.: 180, 186
Wilde, J. A. de: 191
Willems, J. M.: 77
Woudenberg, H. J.: 82
Woudenberg, K.: 102, 183 v,
 186 v
Wijmans, L.: 41
- Zijlstra, J.: 54
Zyromski, Julian: 122

Personalia auteurs

Rudy B. Andeweg (1952), politicoloog, is verbonden aan de vakgroep politieke wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden. Naast zijn dissertatie *Dutch voters adrift. On explanations of electoral change* (1982) publiceerde hij over kabinetsformaties, burgemeestersbenoemingen, kiesgedrag, politieke participatie en bestuurlijke hervormingen. Hij bereidt een studie voor over de ministerraad in het kader van een Christiaan en Constantijn Huyjgens-stipendium.

André Gerrits (1958), historicus, is momenteel werkzaam bij de werkgroep polemologie van de Vrije Universiteit en is redacteur van het tijdschrift *Oost Europa Verkenningen*. Bereidt een proefschrift voor over 'Auxiliary organizations in Comintern strategy: The International Red Aid' en publiceerde onder meer in *Intermediair*, *Internationale Spectator* en *Socialisme en Democratie*.

Ron Hillebrand (1961), studeerde politieke wetenschappen aan de Rijksuniversiteit in Leiden. Hij is thans verbonden aan de vakgroep politieke wetenschappen van deze universiteit en werkt onder andere aan een onderzoek naar het intern functioneren van politieke partijen in Nederland.

Madelon de Keizer (1948), studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en werkt als wetenschappelijk medewerkster bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie in Amsterdam. Zij publiceerde onder andere *De gijzelaars van St. Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (1979) en

Appeasement en aanpassing. Het Nederlandse bedrijfsleven en de Deutsch-Niederländische Gesellschaft 1932-1942 (1984).

Ralph Pans (1952), studeerde rechten aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij was van 1975 tot 1978 medewerker van de Wiardi Beckman Stichting. Was (met Ton Horrevorts) auteur van *De Socialistische Burgemeester* en schreef een inleiding bij de heruitgave van *Problemen der democratie* van W.A. Bongger. Hij was mede-opsteller van het wbs-rapport *Socialistische Welzijnspolitiek*. Publiceerde tevens in *Ars Aequi* en *Socialisme en Democratie* over de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Hij is sinds 1978 wethouder van stadsontwikkeling, volkshuisvesting en verkeer en vervoer van Zaanstad.

Maarten Prak (1955), studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Sedertdien onder andere in dienst van universiteiten in Rotterdam en Utrecht en van zwo. Is momenteel werkloos. Promoveert binnenkort op een proefschrift over de Leidse elite in de achttiende eeuw.

Anneke Visser (1953), studeerde politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. Is verslaggever van *Trouw*, publiceerde artikelen in *Opzij*. Hoopt in 1986 te promoveren op 'Vier kabinetformaties (1948-1956) en de breuk tussen rooms-rood rond 1958'.